

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ЧАСТИНА ПЕРША

В Петербурзі, у вищих колах, з більшим запалом, ніж будь-коли, точилася складна боротьба партій Румянцева, французів, Марії Федорівни, цесаревича та інших, заглушувана, як завжди, трубінням придворних = трутнів. Але спокійне, розкішне, сповнене лише уявних клопотів, відображень дійсності, петербурзьке

життя точилося, як і раніш; і треба було докладати великих зусиль, щоб з-за цього життя усвідомлювати небезпеку і те скрутне становище, в якому перебував російський народ. Ті самі були виходи, бали, той самий французький театр, ті самі інтереси дворів, ті самі інтереси служби й інтриги. Лише в найвищих колах докладали зусиль до того, щоб нагадувати про скрутність дійсного становища. Розповідали пошепки про те, як протилежно одна одній зробили в таких тяжких обставинах обидві імператриці. Імператриця Марія Федорівна, заклопотана добробутом підлеглих їй богаділень та виховавчих закладів, зробила розпорядження про відправку всіх інститутів до Казані, і речі цих закладів уже були спаковані. А імператриця Єлизавета Олексіївна на запитання про те, які їй бажано зробити розпорядження, з властивим їй російським патріотизмом зволила відповісти, що відносно державних установ вона не може робити розпоряджень, бо це стосується государя; а про те, що особисто залежить від неї, вона зволила сказати, що вона останньою виїде з Петербурга.

В Анни Павлівни 26 серпня, в самий день Бородінського бою, був вечір, квіткою якого мало бути читання листа преосвященного, написаного з нагоди послання государеві образа преподобного угодника Сергія. Листа цього вважали за зразок патріотичного духовного красномовства. Прочитати його мав сам князь Василь, який славився своєю майстерністю читання. (Він-таки частенько читав і в імператриці.)

Майстерність читання вбачали в тому, щоб голосно, співучо, між диким завиванням і ніжним гомоном переливати слова, зовсім незалежно від їх значення, так що цілком випадково на одно слово припадало завивання, на інші — гомін. Читання це, як і всі вечори в Анни Павлівни, мало політичне значення. На цьому вечорі мали бути кілька важних осіб, яких треба було присоромити за їх поїздки до французького театру і запалити в них патріотичний настрій. Уже зібралось досить багато людей, але Анна Павлівна ще не бачила у вітальні всіх тих, кого треба було, і тому, не відкриваючи ще читання, здіймала загальні розмови.

Новиною того дня в Петербурзі була хвороба графині Безухової. Графиня кілька днів тому несподівано захворіла, пропустила кілька зібрань, прикрасою яких вона була, і чутно було, що вона нікого не приймає і що замість знаменитих петербурзьких лікарів, які звичайно лікували її, вона довірилась якомусь італійському лікареві, що лікував її якимсь новим і незвичайним способом.

Всі дуже добре знали, що хвороба чарівної графині виникла від незручності виходити заміж разом за двох чоловіків і що лікування італійця полягало в усуненні цієї незручності; але в присутності Анни Павлівни не тільки ніхто не смів думати про це, а наче ніхто й не знав цього.

— On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine pectorale.

— L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!

— On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine...¹ Слово *angine* повторювалося з великою приємністю.

¹ — Кажуть, що сердешній графині дуже погано. Лікар сказав, що ц* грудна ангіна.

— Ангіна? О, це страшна хвороба!

— Кажуть, що суперники помирилися завдяки ангіні...'

— Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré comme un enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.

— Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.

— Vous parlez de la pauvre comtesse,— сказала, підходячи, Анна Павлівна.—J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde¹, — сказала Анна Павлівна, усміхаючись зі своєї захопленості.— Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse ²,— додала Анна Павлівна.

Гадаючи, що цими словами Анна Павлівна трошки підіймає завісу таємниці над графининою хворобою, один необережний мо-лодцк дозволив собі висловити здивування з того, що не покликано відомих лікарів, а лікує графиню шарлатан, який може дати небезпечні ліки.

— Vos informations peuvent être meilleures que les miennes³,— раптом уїдливо накинулась Анна Павлівна на недосвідченого молодика.— Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne⁴.—І таким чином знищивши молодика, Анна Павлівна обернулась до Білібіна, який у другому гуртку, підібравши шкіру і, видно, збираючись розпустити її, щоб сказати un mot⁵, говорив про австрійців.

— Je trouve que c'est charmant!⁶,— казав він про дипломатичний папір, з яким відіслані були до Відня австрійські знамена, що їх узяв Вітгенштейн, le héros de Pétroupol⁷ (як його називали в Петербурзі).

— Як, як це? — звернулась до нього Анна Павлівна, викликаючи мовчанку, щоб було чути mot, їй уже відоме.

І Білібін повторив такі дійсні слова дипломатичної депеші, яку він склав:

1 — Старий граф дуже зворушливий, кажуть. Він заплакав, як дитя, коли лікар сказав? що випадок небезпечний.

— О, це була б велика втрата. Така чарівна жінка.

— Ви говорите про бідолашну графиню... Я посилала довідатись про її здоров'я. Мені сказали, що їй трохи краще. О, безперечно, це найчарівніша жінка в світі,

2 — Ми належимо до різних таборів, але це не перешкоджає мені поважати її за її заслугами. Вона така нещасна,

3 — Ваші відомості можуть бути вірніші за мої,

4 — Але я з певних джерел знаю, що цей лікар дуже вчений і вмілий чоловік. Це лейб-медик королеви іспанської.

5 дотеп,

6 — Я вважаю, що це чудесної

7 герой Петрополя.

— L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens,—сказав Білібін,—
drapeaux amis et égarés qu'il a trouvé hors de la route¹,— закінчив Білібін,
розпускаючи шкіру.

— Charmant, charmant²,— сказав князь Василь.

— C'est la route de Varsovie peut-être³,— голосно й несподівано сказав князь Іполит. Усі оглянулись на нього, не розуміючи, що він хотів сказати цим. Князь Іполит теж з веселим подивом озирався круг себе. Він так само, як і інші, не розумів того, що означали ці його слова. Він під час своєї дипломатичної кар'єри не раз помічав, що таким чином сказані слова раптом виявлялись дуже дотепними, і він про всякий випадок сказав ці слова, перші, що спали йому на язик. "Може, вийде дуже гарно, —думав він,—а якщо не вийде, вони там зуміють це влаштувати". Справді, в той час, як запанувала незручна мовчанка, увійшла та недосить патріотична особа, яку чекала для повернення Анна Павлівна, і вона, усміхаючись і погрозивши пальцем Іполитові, запросила князя Василя до столу і, піднісши йому дві свічки й рукописа, попросила його почати. Усе замовкло.

— Найласкавіший государю-імператоре! — суворо виголосив князь Василь і оглянув публіку, наче питаючи, чи не має хто сказати чогонебудь проти цього. Але ніхто нічого не сказав.— "Першопрестольний град Москва, Новий Єрусалим приймає Христа свого",— раптом наголосив він слово свого,—"яко мати в обійми ревних синів своїх, і крізь виникаючу млу прозираючи блискучу славу твоєї держави, співає, сповнена захвату: "Осанна, благословен грядий!" — Князь Василь плаксивим голосом промовив ці останні слова.

Білібін уважно розглядав свої нігті, і багато хто, видно, торопіли, ніби питаючи, чим же вони завинили? Анна Павлівна пошепки повторювала вже вперед, як бабуся молитву причастя: "Нехай зухвалий і нахабний Голіаф?.." — шепотіла вона.

Князь Василь читав далі:

— "Нехай зухвалий і нахабний Голіаф од меж Франції обносить на краях Росії смертоносні страхіття; лагідна віра, ця праща російського

Давида, розтрощить враз голову кровожерної його гордині. Цей образ преподобного Сергія, древнього ревнителя про благо нашої вітчизни, приноситься вашій імператорській величності. Вболіваю, що кволі мої сили не дають мені змоги мати втіху з милого серцю лицезріння вашого. Теплі посилаю до небес молитви, хай всесильний звеличить рід правих і здійснисть во благих бажання вашої величності".

— Quelle force! Quel style!⁴ —стали хвалити читця і автора. Запалені цією промовою, гості Анни Павлівни довго ще говорили

1 — Імператор відсилає австрійські прапори, дружні й заблудні прапори, які він знайшов поза справжнім шляхом,

2 — Чудесно, чудесно,

3 — Це Варшавський шлях, можливо,

4 — Яка сила і Який стиль!

про становище вітчизни і робили різні припущення про результат бою, що цими днями мав бути даний.

— Vous verrez¹,— сказала Анна Павлівна,— що завтра, в день народження государя, ми одержимо звістку. У мене є гарне передчуття.

II

Передчуття Анни Павлівни дійсно справдилося. На другий день під час молебства в палаці з нагоди дня народження государя, князя Волконського було викликано з церкви, і він одержав конверта від князя Кутузова. Це було донесення 'Кутузова, писане в день бою з Татарінової. Кутузов писав, що росіяни не відступили ні на крок, що французи втратили значно більше за нас, що він доносить поспіхом з поля'бою, не встигнувши ще зібрати останніх відомостей. Отже, це була перемога. І

відразу ж, не виходячи з храму, було складено творцеві подяку за його поміч і за пере* могу.

Передчуття Анни Павлівни справдилось, і в місті цілий ранок панував радіоно-святковий настрій. Усі визнавали перемогу цілковитою, і деякі йже говорили про полонення самого Наполеона, про скинення його і обрання нової глави для Франції.

Дуже трудно, щоб вдалині від справ і в умовах придворного життя події відбивались в усій їх повноті і силі. Мимоволі події загальні групуються біля якого-небудь окремого випадку. Так тепер головна радість придворних полягала так само в тому, що ми перемогли, як і в тому, що звістка про цю перемогу прийшла саме в день народження государя. Це було як щасний сюрприз. В повідомленні Кутузова сказано було також і про втрати росіян, і серед них названо було Тучкова, Багратіона, Кутайсова. І сумний бік події мимоволі в тутешньому петербурзькому світі теж згрупувався біля однієї події — смерті Кутайсова. Його всі знали, государ любив його, він був молодий і інтересний. Цього дня всі говорили зустрічаючись:

— Як дивно вийшло. Під час самого молебню. А яка втрата Кутайсов! Ах, який жаль!

— Що я вам казав про Кутузова? — говорив тепер князь Василь з гордістю пророка.— Я казав завжди, що лише він спроможний перемогти Наполеона.

Але на другий день не було звістки з армії, і загальний тон розмов став тривожним. Придворні страждали за страждання невідомості, в якій перебував государ.

— Яке становище государя!—говорили придворні і вже не вихваляли, як позавчора, а тепер осуджували Кутузова, який був причиною государевого неспокою. Князь Василь цього дня вже не

— Ви побачите,

хвалився більш своїм protégé Кутузовим, а дотримувався мовчання, коли йшлося про головнокомандуючого. Крім того, на вечір цього дня наче все збіглося для того, щоб ввергнути в тривогу та неспокій петербурзьких мешканців; приєдналася ще одна страшна новина: графиня Єлена Безухова нагло померла від тієї страшної хвороби, яку так приємно було вимовляти. Офіційно у великих товариствах усі говорили, що графиня Безухова померла від страшного випадку *angine pectorale*¹, але в інтимних гуртках розповідали подробиці про те, як *le médecin intime de la Reine d'Espagne*² приписав Елен невеликі дози якихось ліків, щоб вони певним чином подіяли; але як Елен, страждаючи від того, що старий граф підозрював її, і від того, що чоловік, якому вона писала (цей нещасний, розпутний П'єр), не відповідав їй, раптом прийняла величезну дозу виписаних їй ліків і померла в муках раніше, ніж могли надати допомогу. Розповідали, що князь Василь і старий граф взялись були за італійця; але італієць показав такі записки від нещасної небіжки, що його зразу ж відпустили.

Загальна розмова зосередилась біля трьох сумних подій: госу-даревої необізнаності, загибелі Кутайсова та смерті Елен.

На третій день після донесення Кутузова до Петербурга приїхав поміщик з Москви і по всьому місту поширилася звістка про те, що Москву здано французам. Це був жах! Яке було становище государя! Кутузов був зрадник, і князь Василь під час *visites de condoléance*³, які йому робили з приводу смерті його дочки, говорив про Кутузова, якого перше вихваляв (йому прощено було в печалі забути те, що він говорив раніш), говорив, що не можна було сподіватися нічого іншого від сліпого й розпутного старика.

— Я дивуюсь тільки, як можна було доручити такій людині долю Росії.

Поки звістка ця була ще не офіційна, щодо неї можна було ще мати сумнів, але на другий день прийшло від графа Раєвського таке донесення:

"Ад'ютант князя Кутузова привіз мені листа, в якому він вимагає від мене поліцейських офіцерів для проведення армії на Рязанський шлях. Він каже, що йому жаль покидати Москву. Государю! Вчинок Кутузова вирішує долю столиці і Вашої імперії. Росія здригнеться, визнавши про здання міста, де зосереджується велич Росії, де прах ваших предків. Я піду за армією. Я все вивіз, мені залишається плакати за долею моєї вітчизни".

Одержавши це донесення, государ надіслав з князем Волконським такого рескрипта Кутузову: #

"Князю Михаїле Іларіоновичу! З 29 серпня не маю я ніяких донесень од вас. Тимчасом од 1 вересня одержав я через Яро

1 ангін,

2 лейб-медик королеви іспанської

3 візитів співч>ття,

славль, від московського головнокомандуючого, сумну звістку, що ви вирішили з армією залишити Москву. Ви самі можете уявити враження, яке справила на мене ця звістка, а мовчання ваше поглиблює мій подив. Я посилаю з цим генерал-ад'ютанта князя Волконського, щоб довідатись від вас про стан армії та про причини, що опонукали вас до такого сумного рішення".

Через дев'ять днів після залишення Москви до Петербурга приїхав посланець від Кутузова з офіціальним повідомленням про залишення Москви. Цим посланцем був француз Мішо, який не знав по-російському, але *quoique étranger, Russe de cœur et d'âme*¹, як він сам казав про себе.

Государ зараз же прийняв посланця в своєму кабінеті, в палаці Кам'яного острова. Мішо, який ніколи не бачив Москви до кампанії і який не знав по-російському, почував себе все ж зворушеним, коли він з'явився перед *notre très gracieux souverain*² (як він писав) із звісткою про пожежу Москви, *dont les flammes éclairaient sa route*³.

Хоча джерело *chagrin*⁴ в пана Мішо було, мабуть, не те, з якого витікало горе росіян, у Мішо було таке сумне обличчя, коли його було введено до кабінету государя, що государ одразу спитав його:

— *M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?*

— *Bien tristes, sire,*— відповів Мішо, зітхаючи і опускаючи очі,— *l'abandon de Moscou.*

— *Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?*⁵— раптом спалахнувши, швидко промовив государ.

Мішо шанобливо передав те, що йому наказано було передати від Кутузова,— саме те, що під Москвою битися не було змоги і що залишалось одно з двох — втратити армію і Москву або лише Москву, тому фельдмаршал мусив вибрати останнє.

Государ вислухав мовчки, не дивлячись на Мішо.

— *L'ennemi est-il en ville?*—спитав він.

— *Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes*⁶,— рішуче сказав Мішо; але, гляді

1 проте, хоч іноземець, росіянин у глибині душі,

2 нашим найласкавішим володарем

3 полум'я якої освітлювало його шлях.

4 горя

5 — Ви привезли мені погані вісті, полковнику?

— Дуже погані, ваша величність, залишення Москви.

— Невже віддали мою древню столицю без битви? • — Чи вступив ворог у місто?

— Так, ваша величність, і в цю хвилину Москва являє собою згарище. Я залишив її охоплену полум'ям,

нувши на государя, Мішо жажнувся з того, що він зробив. Государ важко і часто став дихати, нижня губа в нього затремтіла, і прекрасні блакитні очі миттю заволокло слізьми.

Але це тривало лише одну хвилину. Государ раптом насупився, ніби осуджуючи самого себе за свою слабкість. І, підвівши голову, твердим голосом звернувся до Мішо:

— Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive,— сказав він,— que la providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée, en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?...1

Побачивши заспокоєння свого très gracieux souverain², Мішо теж заспокоївся, але на пряме істотне запитання государя, що вимагало і прямої відповіді, він не встиг ще підготувати відповіді.

— Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?
— сказав він, щоб виграти час.

— Colonel, je l'exige toujours³,— сказав государ.— Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est⁴.

— Sire! —сказав Мішо з тонкою, ледве помітною усмішкою на губах, встигнувши підготувати свою відповідь у формі легкого і шанобливого jeu de mots⁵.— Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, affrayante...⁶

— Comment ça?⁷ — строго нахмурившись, перебив государ.— Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur... Jamais!..⁸

Цього тільки й чекав Мішо, щоб вставити свою гру слів.

— Sire, —сказав він з шанобливою грайливістю виразу,— ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de coeur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre,— говорив уповноважений російського народу,— et de prouver à Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont dévoués...⁹

— Ah!— заспокоєно і з лагідним блиском в очах сказав госу-

1 — З усього, що відбувається, я бачу, полковнику, що провидіння вимагає від нас великих жертв. Я ладен скоритися його волі; але скажіть мені, Мішо, якою залишили ви армію, коли вона без битви покидала свою древню столицю? Чи не помітили ви в ній занепаду духу?

2 найласкавішого володаря,

3 — Государю, чи дозволите ви мені говорити одверто, як личить
прямому воїнові?

— Полковнику, я завжди цього вимагаю,

4 Не приховуйте нічого, я неодмінно хочу знати всю правду.

5 гри слів. 9

6 — Государю! Я залишив усю армію, починаючи з начальників і до
останнього солдата, без винятку, у великому, розпачливому страху...

7 — Як так?

8 Хіба мої росіяни можуть занепасти духом перед невдачею... Ніколи!

9 — Государю, вони бояться лише того, щоб ваша величність з
добрості душі своєї не вирішили укласти миру. Вони горять від
нетерпіння знову битися і довести вашій величності жертвою свого
життя, наскільки вони віддані вам!..

дар, плеснувши по плечу Мішо. —Vous me tranquillisez, colonel!1
Государ, опустивши голову, якийсь час мовчав.

— Eh bien, retournez à l'armée2, — сказав він, випростуючись на весь
зріст і з привітним і величним жестом звертаючись до Мішо,— et dites à
nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand
je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moi-même, à la tête de ma chère
noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource
de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent3,—
говорив государ, дедалі більш запалюючись.— Mais si jamais il fut écrit
dans les décrets de la divine providence4,— сказав він, звівши свої
прекрасні, лагідні і блискучі від зворушення очі до неба,— que ma dinastie
dût cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé

tous les moyens qui sont en mon pouvoir, jç me laisserai croître la barbe jusqu'ici (государ показав рукою на серце), et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices!..6 —

Сказавши ці слова схвильованим голосом, государ раптом одвернувся, ніби бажаючи приховати від Мішо сльози, що виступили в нього на очах, і пройшов вглиб свого кабінету. Постоявши там якусь часинку, він великими кроками повернувся до Мішо і сильним жестом стиснув його руку нижче ліктя. Прекрасне, лагідне государеве обличчя розчервонілося, і очі горіли блиском рішучості та гніву.

— Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut être qu'un jour nous nous le rappellerons avec plaisir... Napoléon ou moi,—сказав государ, доторкуючись до грудей.— Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, il ne me trompera plus..6 — I государ, нахмурившись, замовк. Почувши ці слова, побачивши вираз твердої рішучості в очах у государя, Мішо — quoique étranger, mais Russe de coeur et d'âme — відчув себе в цю урочисту хвилину — enthousiasmé par tout ce qu'il

1 — Ви мене заспокоюєте, полковнику!

2 — Ну, то повертайтеся в армію,

3 скажіть хоробрим людям нашим, скажіть усім моїм підданам, скрізь, де ви проїдете, що, коли в мене не буде більше жодного солдата, я сам стану на чолі моїх любих дворян і добрих селян і вичерпаю таким чином останні засоби моєї держави. Цих засобів більше, ніж думають мої вороги,

4 Але якби призначено було божественним провидінням,

5 щоб династія наша перестала царювати на престолі моїх предків, тоді, вичерпавши всі засоби, що є в моїх руках, я відпущу отаку бороду і

скоріше піду їсти саму картоплю з останнім з моїх селян, ніж вирішу підписати ганьбу моєї батьківщини і мого дорогого народу, жертви якого я вмію цінити!..

6 — Полковнику Мішо, не забудьте того, що я вам сказав тут; можливо, ми коли-небудь згадаємо про це з приємністю... Наполеон або я... Ми більше не можемо царювати разом. Я знаю його тепер, і він мене більш не обмане...

venait d'entendre¹ (як він казав згодом), і він у таких словах зобразив як свої почуття, так і почуття російського народу, уповноваженим якого він вважав себе.

— Sire! — сказав він.— Votre Majesté signe dans ce moment la gloire de sa nation et le salut l'Europe!²

Государ нахиленням голови відпустив Мішо.

IV

Нам, які не жили тоді, мимоволі здається, що в той час, як Росія була до половини завойована і мешканці Москви тікали в далекі губернії, і ополчення за ополченням вставало на захист вітчизни, усі росіяни від малого до великого були заклопотані тільки тим, щоб жертвувати собою, рятувати вітчизну або плакати над її загибеллю. Оповідання, описи того часу всі без винятку говорять лише про самопожертвування, любов до вітчизни, розпач, горе і геройство росіян. А в дійсності так не було. Нам це тільки здається так тому, що ми бачимо з минулого лише загальний історичний інтерес того часу і не бачимо всіх тих особистих людських інтересів, які були в людей. А тимчасом у дійсності ті особисті інтереси сучасного настільки значніші від загальних інтересів, що з-за них ніколи не відчувається (зовсім непомітний навіть) інтерес загальний. Здебільшого люди того часу зовсім не звертали уваги на загальний

перебіг справ, а керувались тільки особистими інтересами сучасного. І саме ці ось люди були найкориснішими діячами того часу.

А ті, що намагалися зрозуміти загальний перебіг справ і з самопожертвою і героїзмом хотіли брати участь у ньому, були найнекориснішими членами суспільства; вони бачили все навиворіт, і все, що вони робили на користь, виявлялось непотрібною дурницею, як от полки П'єра, Мамонова, що грабували російські села, як корпія, яку скубли панії і яка не доходила до поранених, і т. ін. Навіть на словах тих людей, що, люблячи порозумувати і виявити свої почуття, говорили про справжнє становище Росії, мимоволі позначалися облудність і брехня або непотрібний осуд і злоба на людей, обвинувачених у тому, в чому ніхто не міг буга винним. В історичних подіях незаперечною є заборона куштувати плод дерева пізнання. Лише несвідома діяльність дає плоди, і людина, відіграючи роль в історичній події, ніколи не розуміє її значення. Коли людина намагається зрозуміти це значення, її діяльність стає марною.,

1 хоч іноземець, проте росіянин у глибині душі — відчув себе в цю урочисту хвилину захопленим з усього того, що він почув,

2 — Государю! Ваша величність підписує в цю хвилину славу свого народу і визволення Європи І

Значення події, що відбувалася тоді в Росії, було тим непомітніше, чим ближча була в ній участь людини. В Петербурзі і в губерніях, далеких від Москви, дами і мужчини в ополченських мундирах оплакували Росію та столицю і говорили про самопожертву і т. ін.; а в армії, що відступала за Москву, майже не говорили й не думали про Москву, і, дивлячись на згарище її, ніхто не клявся відомстити французам, а думали про чергову третину платні, про чергову стоянку, про Матрьошку-маркітантку і таке інше...

Микола Ростов без будь-якої мети самопожертвування, а випадково, тому що війна застала його на службі, брав близьку і тривалу-участь у

захисті вітчизни і тому без розпачу і похмурих висновків дивився на те, що робилося тоді в Росії. Якби його спитали, що він думає про теперішнє становище Росії, він сказав би, що йому думати нема чого, що на те є Кутузов та інші, а він, мовляв, чув, що комплектують полки і що, мабуть, битимуться ще довго, і що за теперішніх обставин він легко може років через два одержати полк.

Так він дивився на справу, і тому, почувши про призначення його у відродження по ремонт для дивізії до Воронежа, не тільки не жалкував, що не зможе брати участі в останній боротьбі, але й з величезним задоволенням, якого він не приховував і яке вельми добре розуміли його товариші, сприйняв цю звістку.

За кілька днів до Бородінського бою Микола одержав гроші, папери і, пославши вперед гусарів, поштовими поїхав до Воронежа.

Лише той, хто зазнав цього, тобто пробув кілька місяців безперервно в атмосфері воєнного, бойового життя, може зрозуміти ту насолоду, що її зазнав Микола, коли він вибрався з того району, до якого досягали війська своїми фуражировками, підвозами провіанту, шпиталями; коли він, без солдатів, фур, брудних слідів присутності табору побачив села з чоловіками й молодицями, поміщицькі будинки, поля з худобою на пасовищі, станційні будівлі з сонними доглядачами. Він відчув таку радість, наче вперше все це бачив. Особливо те, що довго ди-вувало й радувало його,— це були жінки, молоді, здорові, до кожної з яких не залицявся десяток офіцерів, і які раді і втішені були з того, що проїжджий офіцер жартує з ними.

В дуже веселому настрої Микола вночі приїхав до Воронежа у готель, замовив усе те, чого він довго позбавлений був у армії, і на другий день, чистісінько виголившись і надівши давно ненадівану парадну форму, поїхав показуватись начальству.

Начальник ополчення був цивільний генерал, старий чоловік, який, видно, забавлявся своїм військовим званням і чином. Він сердито (думаючи, що в цьому військова властивість) прийняв Миколу і значущо, мовби маючи на те право і мовби обмірковуючи загальний перебіг справ, схвалюючи і не схвалюючи, розпитував його. Микола був такий веселий, що його це лише забавляло.

Від начальника ополчення він поїхав до губернатора. Губернатор був маленький жвавий чоловічок, вельми привітний і простий. Він указав Миколі на ті заводи, де він міг дістати коней, рекомендував йому ліверанта в місті і поміщика за двадцять верст од міста, в яких були найкращі коні, і обіцяв всіляко сприяти.

— Ви графа Іллі Андрійовича син? Моя жінка дуже дружня була з вашою матінкою. Щочетверга у мене збираються; сьогодні четвер, ласкаво прошу до мене запросто,— сказав губернатор, відпускаючи його.

Просто від губернатора Микола взяв перепряжну і, посадивши з собою вахмістра, помчав за двадцять верст на завод до поміщика. Цього першого часу перебування Миколи у Воронежі для нього все було веселим і легким і, як це буває, коли людина сама гарно настроєна, все йшло на лад, усе спорилось.

Поміщик, до якого приїхав Микола, був старий кавалерист-холостяк, знавець коней, мисливець, власник столітньої запіканки, старого венгерського, килимової і чудових коней.

Микола в два слова купив за шістьтисяч сімнадцять жеребців на підбір (як він казав), для показного кінця свого ремонту. Пообідавши і випивши трошки надміру венгерського, Ростов, розцілувавшись з поміщиком, з яким він уже зійшовся на "ти", по препоганій дорозі у вельми веселому настрої помчав назад, безперестанку понукаючи кучера, щоб встигнути на вечір до губернатора.

Переодягнувшись, напахтившись і обливши голову холодною водою, Микола хоч трохи запізно, але з готовою фразою: *vaut mieux tard que jamais* г9 прибув до губернатора.

Це був не бал, і не сказано було, що танцюватимуть; але всі знали, що Катерина Петрівна гратиме на клавікордах вальси та екосези і що танцюватимуть, і всі, враховуючи це, з'їхалися по-бальному.

Губернське життя в 1812 році було цілком таке саме, як і завжди, лише з тією різницею, що в місті було пожвавлення у зв'язку з прибуттям чималої кількості багатих родин з Москви і що, як і в усьому, що відбувалося в той час у Росії, помітно було якусь особливу розмашистість — море по коліна, все в житті — дарма, та ще в тому, що в тій, неминучій між людьми, заяложеній розмові, в якій перше йшлося про погоду та про спільних знайомих, тепер говорилось про Москву, про військо та про Наполеона.

Товариство, зібране в губернатора, було найкраще товариство Воронежа.

Дам було дуже багато, було кілька московських знайомих Миколи; але з мужчин не було нікого, хто міг би будь-якою мірою бути суперником георгіївському кавалерові, ремонтерові-гусару і разом з тим добродушному і добре вихованому графу Ростову. Серед мужчин був один полонений італієць — офіцер французької

і краще пізно, ніж ніколи,

армії, і Микола почував, що присутність цього полоненого ще більш підносила значення його — російського героя. Це був ніби трофей. Микола почував це, і йому здавалося, що всі так само дивилися на італійця, і Микола ласкаво обійшовся з цим офіцером, поводячись гідно і стримано. ^

Тільки-но увійшов Микола у своїй гусарській формі, пахнучи духами і вином, і сам сказав і почув кілька разів сказані йому слова: *vaut mieux tard que jamais*,— його обступили; усі погляди спрямувалися на нього, і він одразу відчув, що потрапив у належне йому в губернії і завжди приємне становище загального улюбленця, яке тепер, ггісля довгого позбавлення, сп'янило його втіхою. Не тільки на станціях, у заїздах і в поміщиковій килимовій були служниці, яких тішила його увага, але й тут, на вечорі в губернатора, була (як здавалося Миколі) невичерпна кількість молоденьких дам і гарненьких дівиць, що тільки чекали нетерпляче того, щоб Микола звернув на них увагу. Дами й дівиці кокетували з ним, і старі з першого дня вже почали клопотатися про те, як би одружити і приборкати цього бравого гульвісу-гусара. До таких належала сама губернаторова дружина, яка прийняла Ростова, як близького родича, і називала його "Nicolas" і "ти".

Катерина Петрівна справді стала грати вальси та екозези, і почалися танці, в яких Микола ще більш зачарував своєю спритністю все губернське товариство. Він здивував навіть усіх своєю особливою розв'язною манерою в танцях. Микола сам був трохи здивований зі своєї манери танцювати цього вечора. Він ніколи не танцював так у Москві і вважав би навіть за непристойність, *mauvais genre*¹, таку занадто розв'язну манеру в танці. Але тут він почував потребу здивувати їх усіх чим-небудь незвичайним, чим-небудь таким, що вони мали вважати за звичайне в столицях, але невідоме ще їм у провінції.

Цілий вечір Микола звертав увагу здебільшого на голубооку, повну і миловиду блондинку, дружину одного з губернських чиновників. З тим наївним переконанням, яке буває в молодиків, коли вони розвеселяться, що чужі дружини створені для них, Ростов не відходив від цієї дами і дружньо, трохи по-змовницькому обходився з її чоловіком, наче вони знали, хоч не говорили про це, як гарно вони зійдуться —тобто Микола з дружиною цього чоловіка. Чоловік, проте, здавалось, не поділяв цього переконання і намагався понуро обходитися з Ростовим. Та добродушна наївність Миколи була така безмежна, що інколи чоловік мимохіть піддавався його веселому настроєві. На кінець вечора, однак, у міру

того, як обличчя дружини ставало все рум'яніше і жвавіше, обличчя її чоловіка ставало все сумніше і солідніше, наче частка жвавості була одна на обох, і наскільки вона збільшувалась у дружині, настільки зменшувалась у чоловікові.

І поганий тон,

Микола, не перестаючи усміхатись, трохи перегнувшись у кріслі, сидів, близько нахилившись над блондинкою і говорив їй міфологічні компліменти.

Жваво змінюючи положення ніг у натягнутих рейтузах, пахнучи духами і милуючись і своєю дамою, і собою, і красивими формами своїх ніг під натягнутими кичкирами, Микола казав блондинці, що він хоче тут, у Воронежі, викрасти одну даму.

— Яку саме?

— Чарівну, божественну. Очі в неї* (Микола подивився на співрозмовницю) блакитні, рот — корали, біла...— він дивився на плечі,— станом — Діана...

Чоловік підійшов до них і понуро спитав дружину, про що вона говорить. ^

— А! Микито Івановичу,— сказав Микола, чемно встаючи. І нібито бажаючи, щоб Микита Іванович узяв участь у його жартах, він почав розповідати і йому про свій намір викрасти одну блондинку.

Чоловік усміхався похмуро, дружина весело. Добра губернаторша з осудним виглядом підійшла до них.

— Анна Гнатівна хоче тебе бачити, Nicolas,— сказала вона, так ИхМ голосом вимовляючи слово "Анна Гнатівна", що Ростову відразу стало

ясно, що Анна Гнатівна дуже важна дама.— Ходім, Nicolas. Ти ж дозволив так називати тебе?

— О, безумовно, ma tante А хто це?

— Анна Гнатівна Мальвінцева. Вона чула про тебе від своєї небоги, як ти врятував її... Вгадаєш?..

— Мало хіба я їх там рятував! — сказав Микола.

— її небогу, княжну Волконську. Вона тут, у Воронежі, з тіткою. Ого, як почервонів! Що, хіба?..

— І не думав, годі-бо, ma tante.

— Ну, гаразд, гаразд. О, який ти!

Губернаторша провела його до високої і дуже огрядної старої жінки в блакитному тоці, яка щойно закінчила свою карточну партію з найважливішими особами в місті. Це була Мальвінцева, тітка княжни Марії по матері, багата бездітна вдова, що весь час жила у Воронежі. Вона стояла, розраховуючись за карти, коли Ростов підійшов до неї. Вона суворо й пихато примружилася і глянула на нього, не перестаючи лаяти генерала, який виграв у неї.

— Дуже рада, дорогий мій,—сказала вона, простягнувши йому руку.— Ласкаво прошу до мене.

Поговоривши про княжну Марію та про небіжчика батька її, якого, видно, не любила Мальвінцева, і розпитавши про те, що Микола знав про князя Андрія, який теж, видно, не користався

і тіточко,

з її ласки, поважна стара відпустила його, повторивши запрошення завітати до неї.

Микола пообіцяв і знову почервонів, коли відкланювався Мальвінцевій. При згадці про княжну Марію Ростов почував незрозуміле для нього самого збентеження, навіть страх.

Відходячи від Мальвінцевої, Ростов хотів повернутись до танців, але маленька губернаторша поклала свою пухленьку ручку на Миколів рукав і, сказавши, що їй треба поговорити з ним, повела його до диванної, з якої ті, що були в ній, вийшли зараз же, щоб не заважати губернаторші.

— Знаєш, *mon cher*,— сказала губернаторша з серйозним виразом маленького доброго обличчя,— оця тобі дійсно до пари; хочеш, я тобі висватаю?

— Кого, *ma tante*?—спитав Микола.

— Княжну висватаю. Катерина Петрівна каже, що Лілі, а по-моєму, ні, — княжна. Хочеш? Я впевнена, твоя *tata*н дякуватиме. Справді, яка дівчина, розкіш! І вона зовсім не така вже й погана.

— Зовсім ні,— мовби образившись, сказав Микола.— Я, *ta tante*, як слід солдатіві, нікуди не напрошуюсь і ні від чого не відмовляюся,— сказав Ростов раніше, ніж він встиг подумати про те, що він говорить.

— То пам'ятай же: це не жарти.

— Які жарти!

— Так, так,— мовби сама з собою говорячи, сказала губернаторша.— А ще ось що, *mon cher, entre autre. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde*¹. Чоловік уже викликає жаль далєбі...

— Ой, ні, ми з ним друзі,— у простоті душевній сказав Микола: йому й на думку не спадало, щоб така весела для нього розвага могла бути для когось невеселою.

"Що я за дурницю сказав, однак, губернаторші! — раптом за вечерею згадалося Миколі.— Вона справді сватати почне. А Соня?.." І, прощаючись з губернаторшею, коли вона, усміхаючись, ще раз сказала йому: "Ну, то пам'ятай же",— він одвів її вбік:

— Ну ось що, правду вам кажучи, та fan te...

— Що, що, мій друже? Ходім ось тут сядемо.

Микола раптом відчув бажання і доконечну потребу розповісти всі свої задушевні думки (такі, яких не розповів би й матері, сестрі, другові) цій майже чужій жінці. Миколі потім, коли він згадав про цей порив нічим не викликаної, незрозумілої одвертості, яка мала, проте, для нього дуже важливі наслідки, здавалося (як це і завжди здається людям), що так, дур найшов; а тимчасом цей порив одвертості, разом з іншими дрібними подіями, мав для нього і для всієї його родини величезні наслідки.

— Ось що, та tante. Матап мене давно хоче одружити з ба

1 мій друже. Ти занадто впадаєш коло тієї білявої.

гатою; але мені сама ця думка огидна, одружитися заради грошей.

— О безумовно, розумію,— сказала губернаторша.

— Але княжна Волконська — це інша річ; по-перше, я вам правду скажу, вона мені дуже подобається, вона до душі мені, і потім, після того, як я її зустрів у такому становищі, так чудно, мені часто на думку спадало: так судилося. Особливо подумайте: матап давно про це думала, але перше мені не траплялось її зустрічати, якось усе так

виходило — не зустрічались. І в той час, коли моя сестра Наташа була нареченою її брата, тоді ж мені не можна було б думати одружитися з нею. Треба ж, щоб я її зустрів саме тоді, коли Наташине весілля розладналося, ну і потім все... Між іншим, ось що. Я нікому не казаїв і не скажу. А вам лише.

Губернаторша вдячно стиснула його за лікоть.

— Ви знаєте Софі, кузину? Я люблю її, я обіцяв одружитися і одружуся з нею... Тому, ви бачите, про це не може бути й мови,— недоладно і червоніючи, говорив Микола.

— Mon cher, mon cher¹, як же ти міркуєш? Таж у Софі нічого нема, а ти сам казав, що справи твого папа дуже погані. А твоя татан? Це вб'є її, раз. Потім Софі, якщо вона дівчина з серцем, яке життя для неї буде? Мати у відчаї, справи розладнані... Ні, mon cher, ти і Софі повинні зрозуміти це.

Микола мовчав. Йому приємно було чути ці висновки.

— Усе ж, ma tante, цього не може бути,— зітхнувши, сказав він по короткій мовчанці.— Та й чи піде ще за мене княжна? І до того ж, вона тепер у жалобі. Хіба можна про це думати?

— Та хіба ти думаєш, що я тебе зараз і оженю? Il y a manière et manière²,— сказала губернаторша.

— Яка ви сваха, ma tante...—сказав Nicolas, цілуючи її пухлу ручку.

VI

Приїхавши у Москву після своєї зустрічі з Ростовим, княжна Марія застала там свого небожа з гувернером і листа від князя Андрія, який наказував їм їхати у Воронеж до тіточки Мальвін-цевої. Турботи про

переїзд, тривога за брата, влаштування життя в новому домі, нові люди, виховання небожа — усе це заглушило в душі княжни Марії те почуття начебто спокуси, що мучило її під час хвороби і після смерті батька її, а особливо після зустрічі з Ростовим. Вона була сумна. Враження від втрати батька, яке поєднувалося в її душі з загибеллю Росії, тепер, через місяць, що минув з того часу в умовах спокійного життя, дедалі сильніше по

1 — Друже мій,

2 На все є манера,

чувалось їй. Вона була тривожна: думка "про небезпеки, на які наражався її брат,— тепер єдина в неї близька людина,— ця думка мучила її безперестанно. Княжна Марія була заклопотана вихованням небожа, для якого вона увесь час почувала себе нездатною; але в глибині душі її була згода з самою собою; цю згоду давала їй свідомість того, що вона задушила в собі викликані появою Ростова особисті мрії і надії.

Коли на другий день після свого вечора губернаторша приїхала до Мальвінцевої і переговорила з тіткою про свої плани (зробивши застереження про те, що хоч за теперішніх обставин не можна й думати про формальне сватання, проте, можна звести молодят, дати їм взнати одне одного), і коли, одержавши тітчине схвалення, губернаторша при княжні Марії заговорила про Ростова, хвалячи його і розповідаючи, як він почервонів при згадці про княжну,— княжну Марію охопило не радісне, а болісне почуття: внутрішньої згоди її не існувало більш, і знову постали бажання, сумніви, докори та надії.

Ті два дні, що минули з часу цієї звістки і до одвідин Ростова, княжна Марія, не перестаючи, думала про те, як їй слід тримати себе відносно Ростова. То вона вирішувала, що вона не вийде до вітальні, коли він приїде до тітки, що їй, у її глибокій жалобі, непристойно приймати гостей;

то вона думала, що це буде грубо після того, що він зробив для неї; то їй спадало на думку, що її тітка і губернаторша в чомусь розраховують на неї і на Ростова (їхні погляди і слова іноді, здавалося, підтверджували це припущення); то вона казала собі, що лише вона зі своєю порочністю могла думати це про них: не могли вони не пам'ятати, що в її становищі, коли ще вона не зняла плерезів, таке сзатання було б образливим і для неї і для пам'яті її батька. Припускаючи, що вона вийде до нього, княжна Марія придумувала ті слова, які він скаже їй і які вона скаже йому; і то слова ці здавались їй неза-служено холодними, то сповненими занадто великого значення. Та найбільше вона боялася збентеження, яке, вона почувала, повинно було оволодіти нею і виказати її, тільки-но вона його побачить.

Але коли в неділю після обідні лакей повідомив у вітальні, що приїхав граф Ростов, княжна не виявила збентеження; тільки легкий рум'янець виступив їй на щоки та очі освітілись новим, променистим сяйвом.

— Ви його бачили, тітонько? — сказала княжна Марія спокійним голосом, сама не знаючи, як це вона могла бути такою зовнішньо спокійною і природною.

Коли Ростов увійшов до кімнати, княжна опустила на мить голову, мовби даючи гостеві час привітатися з тіткою, і потім, саме тоді, як Микола звернувся до неї, вона, підвівши голову, блискучими очима зустріла його погляд. Сповненим гідності і грації рухом вона, радісно усміхаючись, підвелася, простягнула йому свою тонку, ніжну руку і заговорила голосом, в якому вперше в житті звучали нові, жіночі, грудні звуки. M-lle Bourienne, буди у вітальні, вкрай здивовано дивилась на княжну Марію. Сама тонка кокетка, вона —сама не могла б краще маневрувати при зустрічі з людиною, якій треба було сподобатись.

"Чи їй чорне так до лиця, чи справді вона так покращала, і я не помітила. І головне — цей такт і грація!" — думала m-lle Bourienne. '

Якби княжна Марія спроможна була думати в цю хвилину, її ще більш, ніж m-lle Bourienne, здивувала б зміна, що сталася в ній. З тієї хвилини, як вона побачила це миле, любе обличчя, якась нова сила життя охопила її і примусила її, поза її волею, говорити й діяти. Обличчя її, відтоді як увійшов Ростов, раптом змінилось. Як раптом, коли засвічується світло всередині розмальованого і різьбленого ліхтаря, виступає на стінках, вражаючи несподіваною красою, та складна, майстерна художня робота, що здавалася перше грубою, темною і безглуздою, так раптом змінилось обличчя княжни Марії. Вперше вся та чиста духовна внутрішня робота, якою вона жила досі, виступила назовні. Уся її внутрішня робота, незадоволення з себе, її страждання, поривання до добра, покірність, любов, самопожертва — все це світилося тепер у цих променистих очах, у тонкій усмішці, в кожній рисі її ніжного обличчя.

Ростов побачив усе це так само ясно, наче він знав усе її життя. Він почував, що істота, яка була перед ним, зовсім інша, краща за всі ті, яких він зустрічав досі, і головне, краща за нього самого.

Розмова була дуже проста і незначна. Вони говорили про війну, мимоволі, як і всі, перебільшуючи свій сум з приводу цієї події, говорили про останню зустріч, причому Микола намагався відхилити розмову на іншу тему, говорили про добру губернаторшу, про рідних Миколи і княжни Марії.

Княжна Марія не говорила про брата, переводячи розмову на іншу тему, як тільки тітка її заговорювала про Андрія. Видно було, що про нещастя Росії вона могла говорити вдавано, а брат її був об'єктом занадто близьким її серцю, і вона не хотіла і не могла поверхово говорити про нього. Микола помітив це, як він взагалі з невластивою йому проникливою спостережливістю помічав усі відтінки характеру княжни Марії, які тільки підтверджували його переконання, що вона — зовсім особлива і незвичайна істота. Микола так само, як і княжна Марія, червонів і бентежився, коли йому казали про княжну і навіть коли він думав про неї, але в її присутності почував себе цілком вільно і говорив

зовсім не те, що він підготовляв, а те, що в останню мить і завжди до речі спадало йому на думку.

Під час короткого Миколового візиту, як і завжди, де є діти, в хвилину мовчання Микола вдався до маленького сина князя Андрія; він приголубив його і спитав, чи хоче він бути гусаром. Взявши хлопчика на руки, Микола став весело вертати його і оглянувся на княжну Марію. Її зворушений, щасливий і несміливий погляд стежив за любим її хлопчиком на руках любої людини. Микола помітив цей погляд і, ніби зрозумівши його значення, почервонів від задоволення і добродушно-весело став цілувати хлопчика.

Княжна Марія не виїжджала у зв'язку з жалобою, а Микола не вважав за пристойне бувати в них; проте губернаторша провадила свою справу сватання і, передавши Миколі те втішне, що сказала про нього княжна Марія, і назад, наполягала на тому, щоб Ростов поговорив з княжною Марією. Для цієї розмови вона влаштувала побачення між молодятами в архієрея перед обідню.

Хоч Ростов і сказав губернаторші, що в нього не буде нь якої особливої розмови з княжною Марією, проте він обіцяв приїхати.

Як у Тільзіті Ростов не дозволив собі взяти під сумнів, чи добре те, що всі визнали за добре, так само і тепер, після короткої, але щирої боротьби між намаганням влаштувати своє життя на свій розсуд і смиренним підкоренням обставинам, він обрав останнє і віддав себе тій владі, що непереборно (він це почував) вела його кудись. Він знав, що, пообіцявши Соні, висловлювати свої почуття княжні Марії — це робити те, що він називав підлістю. І він знав, що підлості ніколи не зробить, але він знав також (і не то що знав, а в глибині душі почував), що, здаючись тепер на волю обставин і людей, які керували ним, він не тільки не робить нічого поганого, але й робить щось дуже, дуже важливе, таке важливе, якого він ще ніколи не робив у житті.

Після його побачення з княжною Марією, хоч побут його зовнішньо залишався той самий, усі колишні втіхи втратили для нього свою принадність, і він часто думав про княжну Марію; але він ніколи не думав про неї так, як думав про всіх без винятку панночок, що зустрічались йому у вищому світі, не так, як він довго і колись захоплено думав про Соню. Про всіх панночок, як і майже кожен чесний молодик, він думав як про майбутню дружину, примірював у своїй уяві до них всі умови подружнього життя — білий капот, дружина за самоваром, дружинина карета, діти, татан і рара, їхні взаємини з нею і т. д., і т. д.; і ці уявлення майбутнього давали йому втіху; але коли він думає про княжну Марію, з якою його сватали, він ніколи не міг нічого уявити собі з майбутнього подружнього життя. Коли він і намагався, то все виходило неадекватно і фальшиво. Йому лише ставало моторошно.

VII

Страшну звістку про Бородінський бій, про наші втрати вбитими й пораненими, а ще страшнішу звістку про втрату Москви було одержано у Воронежі в половині вересня. Княжна Марія, взявши тільки з газет про поранення брата і не маючи про нього ніяких відомостей, зібралась їхати розшукувати князя Андрія, як чув Микола (сам він не бачив її).

Одержавши звістку про Бородінський бій і про залишення Москви, Ростов не то що вдався у розпач, перейнявся злобою, жадобою помсти й іншими такими почуттями, а йому раптом у Воронежі все стало скучним, прикрим, все якось йому було совісно і незручно. Йому здавалися нещирими усі розмови, які він чув; він не знав, як міркувати про все це, і почував, що тільки в полку все йому знову стане ясно. Він квапився закінчити купівлю коней і часто несправедливо спалахував гнівом на свого слугу і вахмістра.

За кілька днів до від'їзду Ростова в соборі було призначено молебство з нагоди перемоги, здобутої російськими військами, і Микола поїхав на обідню. Він став трохи позад губернатора і по-службовому статечно,

думаючи про найрізноманітніші речі, вистояв відправу. Коли молебство кінчилося, губернаторша підкликала його до себе.

— Ти бачив княжну? — спитала вона, показуючи головою на даму в чорному, що стояла за криласом.

Микола одразу ж упізнав княжну Марію не так по профілю її, який видно було з-під капелюшка, як по тому почуттю обережності, страху і жалю, що враз охопило його. Княжна Марія, очевидно поринувши у свої думки, востаннє хрестилася перед тим, як вийти з церкви.

Микола здивовано дивився на її обличчя. Це було те саме обличчя, яке він бачив перше, той самий був у ньому загальний вираз тонкої внутрішньої, духовної роботи; але тепер воно було зовсім інакше освітлене. Зворушливий вираз смутку, мольби і надії був на ньому. Як і перше бувало з Миколою в її присутності, він, не чекаючи поради губернаторші підійти до неї, не питаючи себе, чи гоже, чи пристойне, чи ні буде його звернення до неї тут, у церкві, підійшов до неї і сказав, що він чув про її горе і всією душею співчуває їй. Тільки-но вона почула його голос, як раптом яскраве сяйво зайнялося в її обличчі, освітлюючи одночасно і сум її і радість.

— Я одно хотів вам сказати, княжно,— сказав Ростов,— це те, що якби князь Андрій Миколайович не був живий, то як про полкового командира в газетах це зразу було б оголошено.

Княжна дивилась на нього, не розуміючи його слів, але радіючи з виразу співчутливого страждання, що було на його обличчі.

— І я стільки прикладів знаю, що рана осколком (в газетах сказано — гранатою) буває або смертельна — одразу, або, навпаки, дуже легка,— казав Микола.— Треба надіятись на краще, і я певен... ^

Княжна Марія перебила його.

— О, це був би такий жа...— почала вона і, недоговоривши від хвилювання, граціозним порухом (як і все, що вона робила при ньому) нахиливши голову і вдячно глянувши на нього, пішла за тіткою.

Увечері цього дня Микола нікуди не поїхав у гості і залишився вдома, щоб позакінчувати деякі рахунки з продавцями коней. Коли він закінчив справи, було вже пізно, щоб їхати куди-небудь, але було ще рано, щоб лягати спати, і Микола довго сам ходив туди й сюди по кімнаті, обдумуючи своє життя, що з ним рідко траплялося.

Княжна Марія справила на нього приємне враження під Смоленськом. Те, що він зустрів її тоді в таких особливих умовах, і те, що його мати саме на неї один час указувала йому як на багату відданицю — все це привернуло до неї його особливу увагу. У Воронежі під час його одвідин враження це було не тільки приємне, але й сильне. Микола був захоплений тією особливою, моральною красою, яку він цього разу помітив у ній. Проте він збирався їхати, і йому на думку не спадало жалкувати, що, виїжджаючи з Воронежа, він позбавляється нагоди бачити княжну. Та нинішня зустріч з княжною Марією в церкві (Микола почував це) запала йому глибше в серце, ніж він передбачав, і глибше, ніж він бажав для свого спокою. Це бліде, тонке, сумне обличчя, цей променистий погляд, ці тихі, граціозні рухи і головне — ця глибока і ніжна печаль, що оповивала всі риси її, тривожили його і вимагали його співчуття. У мужчинах Ростов терпіти не міг виразу вищого духовного життя (тому він не любив князя Андрія), він презирливо називав це філософією, мрійливістю; але в княжні Марії, саме в цій печалі, яка виявляла всю глибину цього чужого для Миколи духовного світу, він почував невимовну принадність.

"Чудова, мабуть, дівчина! Оце іменно ангел! — говорив він сам з собою.— Чому я не вільний, нащо я поквапився з Сонею?" І мимоволі він зрівняв їх обох: бідність в одній і багатство у другій тих духовних дарів, яких не мав Микола і які тому він так високо цинив. Він спробував собі уявити, що було б, якби він був вільний. Яким чином він би освідчився їй і вона стала б його дружиною? Ні, він не міг собі уявити цього. Йому

робилось моторошно, і ніякі ясні образи не поставали перед ним. З Сонею він давно вже склав собі майбутню картину; і все це було просте і ясне, саме тому, що все це було видумане, і він знав усе, що було в Соні; а з княжною Марією не можна було уявити собі майбутнього життя, бо він не розумів її, а тільки любив.

Мрії про Соню мали в собі щось веселе, цяцькове. А думати про княжну Марію завжди було трудно і трохи страшно. *

"Як вона молилася! — згадав він.— Видно було, що вся душа її в молитві. Так, це та молитва, яка зрушує гори, і я певен, що молитву її буде справджено. Чому я не молюсь про те, чого мені треба? — згадав він.— Чого мені треба? Волі, розв'язання з Сонею. Вона правду казала,— згадав він слова губернаторші,— крім нещастя нічого не буде з того, що я одружуся з нею. Плутанина, горе татам... справи... плутанина, страшна плутанина! Та я й не люблю її. Справді, не так люблю, як треба. Боже мій! виведи мене з цього жахливого, безвихідного становища! — почав він раптом молитися.— Так, молитва зрушить гору, але треба вірити і не так молитися, як ми дітьми молилися з Наташею про те, щоб сніг зробився цукром, і вибігали на подвір'я куштувати, чи робиться зі снігу цукор. Ні, але я не про дрібниці молюсь тепер",— сказав він, ставлячи в куток люльку і, склавши руки, стаючи перед образом. І, зворушений спогадом про княжну Марію, він почав молитися так, як давно не молився. Сльози в нього були на очах і в горлі, коли в двері увійшов Лаврушка з якимись паперами.

— Дурень! чого лізеш, коли тебе не кличуть! — сказав Микола, швидко змінюючи позу.

— Од губернатора,— заспанним голосом сказав Лаврушка,— кульєр приїхав, лист вам.

— Ну, гаразд, спасибі, іди!

Микола взяв два листи. Один був від матері, другий від Соні. Він впізнав їх по почерках і першим розпечатав листа від Соні. Не встиг він прочитати кілька рядків, як обличчя в нього зблідло і очі злякано й радісно розширились.

— Ні, цього не може бути! — промовив він вголос.

Не можучи сидіти на місці, він з листом у руках, читаючи його, став ходити по кімнаті. Він перебіг листа, потім прочитав його раз, другий і, піднявши плечі й розвівши руки, зупинився посеред кімнати з розтуленим ротом і з застиглим поглядом. Те, про що він допіру молився з упевненістю, що бог вдовольнить його молитву, справдилося; але Микола був здивований з цього так, наче це було щось незвичайне і наче він ніколи не чекав цього, і наче саме те, що це так швидко сталося, було доказом того, що це йшло не від бога, якого він просив, а від звичайної випадковості.

Той вузол, що здавався нерозв'язним і що сковував волю Ростову, було розв'язано цим несподіваним (як здавалося Миколі), нічим не викликаним Сониним листом. Вона писала, що останні тяжкі обставини, втрата майже всього майна Ростових у Москві і не раз висловлювані бажання графині, щоб Микола одружився з княжною Волконською, і його мовчання і холодність останнього часу — все це разом спонукало її до вирішення зректись його обіцянок і дати йому цілковиту волю.

"Мені занадто важко було думати, що я можу бути причиною горя чи розбрату в родині, яка мене облагодіяла,— писала вона,— і любов моя має одну мету — щастя тих, кого я люблю; і тому я благаю вас, Nicolas, вважати себе вільним і знати, що, незважаючи ні на що, ніхто дужче не може вас любити, як ваша Соня".

Обидва листи були з Троїці. Другий лист був від графині. В листі цьому описувались останні дні в Москві, виїзд, пожежа і "загибель усього

майна. В листі цьому між іншим графиня писала про те, що князь Андрій серед поранених їхав разом з НИМИ.

Стан його був дуже небезпечний, але тепер лікар каже, що є більше надії. Соня і Наташа, як сиділки, упадають коло нього.

З цим листом на другий день Микола поїхав до княжни Марії. Ні Микола, ні княжна Марія ні слова не сказали про те, що могли означати слова: "Наташа упадає коло нього", але завдяки цьому листу Микола раптом зблизився з княжною в майже родинні стосунки.

Другого дня Ростов провів княжну Марію в Ярославль і через кілька днів сам поїхав у полк.

VIII

Листа до Миколи, що був здійсненням його молитви, Соня написала з Троїці. Ось чим він був викликаний. Думка про одруження Миколи з багатою відданицею дедалі більш захоплювала стару графиню. Вона знала, що Соня була головною перешкодою до цього. І Сонині життя останнім часом, особливо після листа від Миколи, який описував свою зустріч у Богучарові з княжною Марією, ставало тяжчим і тяжчим в домі графині. Графиня не пропускала жодної нагоди для образливого або жорстокого натяку Соні.

Але за кілька днів перед виїздом з Москви, зворушена і схвильована всім тим, що робилося, графиня, покликавши до себе Соню, замість докорів та вимог слізно звернулася до неї з благанням про те, щоб вона, пожертвувавши собою, заплатила за все, що було для неї зроблено, тим, щоб розірвала свої зв'язки з Миколою.

— Я не буду спокійна доти, поки ти не даси мені цієї обіцянки.

Соня розридалась істерично, відповідала кризь ридання, що вона зробить усе, що вона на все готова, але не дала прямої обіцянки і в душі своїй не могла зважитися на те, чого від неї вимагали. Треба було жертвувати собою для щастя родини, яка вигодувала й виховала її. Жертвувати собою для щастя інших було звичкою Соні. її становище в домі було таке, що лише на шляху жертвування вона могла виявити свої гідності, і вона звикла й любила жертвувати собою. Але раніш в усіх діях самопожертвування вона з радістю усвідомлювала, що вона, жертвуючи собою, цим самим підносить собі ціну в очах своїх та в очах інших і стає більш гідною Nicolas, якого вона любила над усе в житті; а тепер жертва її повинна була полягати у відмові від того, що для неї являло собою всю винагороду жертви, увесь смисл життя. І вперше в житті їй стало гірко на тих людей, що облагодіяли її для ТОРО, щоб болючіше замучити; вона відчула заздрість до Натаїпі, яка не зазнавала нічого такого, ніколи не мала потреби жертвувати і змушувала інших жертвувати собі і яку, проте, всі любили. І вперше Соня відчула, як з її тихої, чистої любові ÆoNicolas раптом починало виростати пристрасне почуття, що стояло над правилами і доброчесністю, і релігією; і під впливом цього почуття

Соня мимоволі, навчена своїм залежним життям скритності, в загальних непевних словах відповівши графині, уникала з нею розмов і вирішила чекати побачення з Миколою, щоб на цьому побаченні не звільнити його, а, навпаки, назавжди зв'язати себе з ним.

Турботи і жах останніх днів перебування Ростових у Москві заглушили в Соні похмурі думки, що пригнічували її. Вона рада була знаходити порятунок від них у практичній діяльності. Але коли вона взнала про присутність у їх домі князя Андрія, незважаючи на всю щирю жалість, яку вона відчула до нього і до Наташі, радісне й забобонне почуття того, що бог не хоче, щоб вона була розлучена з ІМізолаз, охопило її. Вона знала, що Наташа любила лише князя Андрія і не переставала любити його. Вона знала, що тепер, зведені до купи, за таких страшних умов, вони знову полюблять одне одного і тоді Миколі внаслідок родинності, що буде між ними, не можна буде одружитися з княжною Марією. Незважаючи на весь жах усього, що відбувалося останніми днями та під

час перших днів подорожі, це почуття, ця свідомість того, що провидіння втручається в її особисті справи, радувала Соню.

У Троїцькій Лаврі Ростови зробили перший перепочинок в своїх мандрах.

У готелі Лаври Ростовим було одведено три великих кімнати, з яких одну займав князь Андрій. Пораненому було цього дня значно краще. Наташа сиділа з ним. У сусідній кімнаті сиділи граф і графиня, шанобливо розмовляючи з ігуменом, який одві-дага своїх давніх знайомих і вкладників. Соня сиділа тут-таки, і її мучила цікавість до того, про що розмовляли князь Андрій і Наташа. Вона з-за дверей слухала звуки їх голосів. Двері кімнати князя Андрія відчинилися. Наташа із схвильованим обличчям вийшла звідти і, не помічаючи ченця, який підвівся їй назустріч і взявся за широкий рукав правої руки, підійшла до Соні і взяла її за руку.

— Наташо, що таке? Йди сюди,— сказала графиня. Наташа підійшла під благословення, і ігумен порадив звернутися за допомогою до бога та його угодника.

Зразу після того, як ігумен вийшов, Наташа —взяла за руку свою подругу і пішла з нею до порожньої кімнати.

— Соню, правда? він житиме?—сказала вона,— Соню, яка я щаслива і яка я нещасна! Соню, голубчику,— все як було. Тільки б він був живий. Він не може... тому що, тому... що...— і Наташа розплакалась.

— Так! Я знала це! Хвалити бога,— промовила Соня.— Він житиме.

Соня була схвильована не менше.за свою подругу — і її страхом та горем, і своїми особистими, нікому не висловленими думками. Вона, ридаючи, цілувала, утішала Наташу. "Тільки б він буів живий!" — думала вона. Поплакавши, поговоривши і витерши

сльози, обидві подружки підійшли до дверей князя Андрія. Наташа, обережно відчинивши двері, заглянула до кімнати. Соня поруч з нею стояла біля прочинених дверей.

І князь Андрій лежав високо на трьох подушках. Бліде обличчя його було спокійне, очі заплющені, і видно було, як він рівно дихає.

— Ой, Наташо! — раптом майже скрикнула Соня, хапаючись за руку своєї кузини і відступаючи від дверей.

— Що? Що? — спитала Наташа.

— Це те, те, от...— сказала Соня з блідим обличчям і тремтячими губами.

Наташа тихо зачинила двері і відійшла з Сонею до вікна, не розуміючи ще того, що їй казали. .

— Пам'ятаєш ти,—із зляканим і урочистим обличчям говорила Соня,— пам'ятаєш, коли я за тебе в дзеркало дивилася... В Отрад-ному, у свята... Пам'ятаєш, що я бачила?..

— Так, так! — широко розкриваючи очі, сказала Наташа, невиразно згадуючи, що тоді Соня сказала щось про князя Андрія, якого вона бачила лежачим.

— Пам'ятаєш,— говорила далі Соня.— Я бачила тоді і сказала всім, і тобі, і Дуняші. Я бачила, що він лежить на постелі,— говорила вона, при кожній подробиці роблячи жест рукою з піднятим пальцем,— що він заплющив очі, і що він накритий саме рожевою ковдрою і що він склав руки,— говорила Соня, переконуючись у міру того, як вона описувала щойно бачені подробиці, що ці самі подробиці вона бачила тоді. Тоді вона нічого не бачила, але розповіла, що бачила те, що їй спало на думку; але те, що вона придумала тоді, здавалось їй таким же справжнім, як і

всякий інший спогад. Те, що вона тоді сказала, щсг він оглянувся на неї і усміхнувся й був накритий чимсь червоним, вона не тільки пам'ятала, а твердо була переконана, що ще тоді вона сказала й бачила, що він був накритий рожевим, саме рожевою ковдрою, і що очі його були заплющені.

— Так, так, саме рожевою,— сказала Наташа, яка теж тепер, здавалось, пам'ятала, що було сказано — рожевим, і в цьому самому вбачала головну незвичайність і таємничість пророкування.

— Але що ж це означає?— в задумі сказала Наташа.

— Ах, я не знаю, як усе це незвичайно!— сказала Соня, хапаючись за голову.

Через кілька хвилин князь Андрій подзвонив, і Наташа увійшла До нього; а Соня, сповнена зворушення і хвилювання, яке вона рідко відчувала, залишилась біля вікна, обдумуючи всю незвичайність того, щог сталося.

Цього дня була нагода послати листи з армію, і графиня писала листа синові. — —

— Соню,— сказала графиня, підводячи голову від листа, коли небога проходила повз неї.—Соню, ти не напишеш Миколеньці?— спитала графиня тихо, і голос її затремтів, а в погляді втомлених очей, що дивилися крізь окуляри, Соня прочитала все, що розуміла графиня під цими словами. В цьому погляді виявлялись благання і страх відмови, і сором за те, що треба було просити, і готовість на непримиренну ненависть у разі відмови.

Соня підійшла до графині і, ставши на коліна, поцілувала її в руку.

— Я напишу, татап, — сказала вона.

Соня була розм'якшена, схвильована і зворушена усім тим, що відбувалося цього дня, особливо тим таємничим справдженням ворожби, яке вона щойно бачила. Тепер, коли вона знала, що у зв'язку з відновленням взаємин між Наташею і князем Андрієм Микола не міг одружитися з княжною Марією, вона з радістю відчула повернення того настрою самопожертвування, в якому вона любила і звикла жити. І зі сльозами на очах і з радісною свідомістю великодушності свого вчинку вона, кілька разів зупиняючись від сліз, що затуманювали її бархатні чорні очі, написала того зворушливого листа, одержання якого так вразило Миколу.

ІХ

На гауптвахті, куди одвели П'єра, офіцер і солдати, які взяли його, обходилися з ним вороже, але разом з тим і поважливо. Ще почувалися в їхньому ставленні до нього і сумнів у тому, хто він такий (чи не дуже важна людина), і ворожість внаслідок ще не забутої їх особистої боротьби з ним.

Але коли вранці другого дня прийшла зміна, то П'єр відчув, що для нової варти — для офіцерів і солдатів — він уже не мав того значення, яке мав для тих, що його взяли. І справді, в цьому великому, огрядному чоловікові в мужицькому каптані вартові другого дня вже не вбачали тієї живої людини, що так одчайдушно билася з мародером та з конвойними солдатами і сказала урочисту фразу про рятування дитини, а вбачали тільки сімнадцятого з арештованих росіян, яких нащось з наказу вищого начальства тримали тут. Коли й було що особливого у П'єрі, то тільки його небоязкий, зосереджено-задуманий вигляд і французька мова, якою він, на подив французів, добре розмовляв. Проте того ж дня П'єра з'єднали з іншими заарештованими підозрілими людьми, бо окрема кімната, яку він займав, потрібна була офіцерові.

Усі росіяни, яких тримали з П'єром, були люди найнижчого звання. І всі вони, пізнавши у П'єрі пана, цурались його, тим більш, що він говорив по-французькому. П'єр чув, що з нього глузують, і йому було сумно.

На другий день увечері П'єр узнав, що всіх цих заарештованих (і, певне, його серед них) мають судити за підпалювання. На

третій день П'єра водили з іншими до якогось будинку, де сиділи французький генерал з білими вусами, два полковники й інші французи з шарфами на руках. П'єру нарівні з іншими ставили з тією точністю і визначеністю, яка ніби стоїть над людськими слабкостями і з якою звичайно звертаються до підсудних, запитання про те, хто він, де він був, з якою метою і т. ін.

Запитання ці, залишаючи осторонь суть життєвої справи і виключаючи можливість розкриття цієї суті, як і всі запитання, ставлені на судах, мали за мету тільки підведення того жолобка, що по ньому, як того бажали судді, повинні були потекти відповіді підсудного і привести його до бажаної мети, тобто до обвинувачення. Тільки-но він починав говорити що-небудь таке, що не відповідало меті обвинувачення, як приймали жолобок, і вода могла текти, куди їй хочеться. Крім того, П'єр почував те саме, що в усіх судах " почував підсудний: подив, для чого ставили йому всі ці запитання, йому почувалося, що тільки з поблажливості чи ніби з чемності застосовувався цей виверт з підставлянням жолобка. Він знав, що перебуває під владою цих людей, що тільки влада привела його сюди, що тільки влада давала їм право вимагати відповідей на запитання, що єдина мета цього зібрання полягала в тому, щоб обвинуватити його. І тому, що була влада і було бажання обвинуватити, не треба було і виверту запитань і суду. Очевидно було, що всі відповіді повинні були привести до винуватості. На запитання, що він робив, коли його взяли, П'єр відповів трохи трагічно, що він ніс до батьків дитину, *qu'il avait sauvé des flammes*¹.— Чому він бився з мародером? П'єр відповів, що він вахищав жінку, що захист ображеної жінки є обов'язок кожної людини, що... Його зупинили: це не стосувалося справи. Чого він був на подвір'ї дому, який зайнявся, де його бачили свідки? Він відповів, що йшов подивитися, що робилося в Москві. Його знову зупинили: в нього не питали, куди він ішов, а чого він був біля пожежі. Хто він? — повторили йому перше запитання, на яке він сказав, що не хоче відповідати. Знову він відповів, що не може сказати цього.

— Запишіть, це недобре. Дуже недобре,— суворо сказав йому генерал з білими вусами і з червоним, рум'яним обличчям.

На четвертий день пожежі почалися на Зубовському валу.

П'єра з тринадцятьма іншими одвели на Кримський Брід, у каретний сарай купецької оселі. Проходячи вулицями, П'єр задихався від диму, який, здавалося, стояв над усім містом. З різних боків видно було пожежі. П'єр тоді ще не розумів значення спаленої Москви і з жахом дивився на ці пожежі.

У каретному сараї оселі біля Кримського Броду П'єр пробув ще чотири дні і за цей час з розмови французьких солдатів дізнався, що всі заарештовані чекали з дня на день рішення маршала. Якого маршала, П'єр не міг дізнатися від солдатів. Для

* яку врятував з полум'я.

солдата, очевидно, маршал уявлявся вищою і трохи таємничою ланкою влади.

Ці перші дні, до 8 вересня — дня, коли полонених повели на другий допит, були найтяжчі для П'єра.

Х

8 вересня в сарай до полонених увійшов, судячи з того, як шанобливо з ним обходились вартові, дуже важний офіцер. Цей офіцер, певно, штабний, зі списком у руках зробив перекличку всіх росіян, назвавши П'єра: celui qui n'avoue pas son nom¹. І, оглянувши байдуже і лінійно всіх полонених, він наказав вартовому офіцерові пристойно одягнути і* прибрати їх, перше ніж вести до маршала. Через годину прибула рота солдатів, і П'єра з іншими тринадцятьма повели на Дівиче поле. День був ясний, сонячний після дощу, і повітря було незвичайно чисте. Дим не

стелився низом, як Того дня, коли П'єра вивели з гауптвахти Зубовського валу; дим піднімався стовпами у чистому повітрі. Вогню пожеж ніде не було видно, але з усіх боків піднімались стовпи диму, і вся Москва, все, що тільки міг бачити П'єр, було одним згарищем. З усіх боків виднілись пустирі з печами та коминами і зрідка обгорілі стіни кам'яних будинків. П'єр придивлявся до згарищ і не впізнавав знайомих кварталів міста. Де-не-де видно ,було уцілілі церкви. Кремль, незруйнований, білів здалеку своїми вежами та Іваном Великим. Поблизу весело блищав купол Новодівичого монастиря, і там особливо лунко дзвонили в усі дзвони. Благовіст цей нагадав П'єру, що була неділя і свято другої пречистої. Але з^бвалось, не було кому святкувати це свято: скрізь було спустошення згарища, і з росіян зустрічались лише зрідка обшарпані, налякані люди, які ховалися, побачивши французів.

Очевидно, російське гніздо було розорене і знищене; але П'єр неусвідомлено почував, що за знищенням цього російського порядку життя над цим розореним гніздом встановився зовсім інший, але твердий французький порядок. Він почував це з вигляду тих солдатів, що бадьоро й весело ішли правильними рядами, конвоюючи його разом з іншими злочинцями; він почував це з вигляду якогось важного французького чиновника, що проїхав йому назустріч у парній колясці, якою правив солдат. Він це почував з веселих звуків полкової музики, що долітали з лівого боку поля, і особливо він почував і розумів це з того списку, що його, перекликаючи полонених, прочитав, приїхавши сьогодні вранці, французький офіцер. П'єра взяли одні солдати, одвели в одно, у друге ^місце з десятками інших людей; здавалось, вони могли б забути про нього, сплутати його з іншими. Та ні: відповіді його, дані на допиті, повернулись до нього в формі найменування його: celui

і тим, який не хоче назвати свого імені.

qui n'avoie pas son nom. І під цією назвою, яка була страшною для П'єра, його тепер вели кудись з безперечною впевненістю, написаною на їх обличчях, що всі інші полонені і він були ті самі, яких треба, і що їх

ведуть туди, куди треба. П'єр почував себе мізерною тріскою, що потрапила в колесо невідомої йому, але правильно діючої машини.

П'єра з іншими злочинцями привели на правий бік Дівичого поля, недалеко від монастиря, до великого білого будинку з величезним садом. Це був будинок князя Щербатова, в якому П'єр часто перше бував у господаря і в якому тепер, як він почув з розмови солдатів, стояв маршал, герцог Екмюльський.

Їх підвели до ґанку і по одному стали вводити в будинок. П'єра ввели шостим. Через скляну галерею, сіни, передпокій, знайомі П'єру, його ввели до довгого низького кабінету, біля дверей якого стояв ад'ютант.

Даву сидів у глибині кімнати, над столом, з окулярами на носі. П'єр близько підійшов до нього. Даву, не зводячи очей, видно, шукав відомостей у якомусь папері, що лежав перед ним. Усе ще не зводячи очей, він тихо спитав:—*Qui êtes vous?*¹

П'єр мовчав тому, що не міг вимовити слова. Даву для П'єра був не просто французьким генералом; для П'єра Даву був відомою своєю жорстокістю людиною. Дивлячись на холодне обличчя Даву, який, як суворий учитель, погоджувався якийсь час терпляче ждати відповіді, П'єр почував, що кожна згаяна секунда могла коштувати йому життя; але він не знав, що сказати. Сказати те саме, що він говорив на першому допиті, він не наважувався; відкрити своє звання і становище було й небезпечно і соромно. П'єр мовчав. Але перше ніж П'єр встиг на що-небудь наважитись, Даву підвів голову, підняв окуляри на лоб, примружив очі і пильно подивився на П'єра.

— Я знаю цю людину,— розміреним, холодним голосом, очевидно розрахованим на те, щоб злякати П'єра, сказав він. Холод, пробігши спершу по П'єровій спині, обхопив його голову, мов лещатами.

— Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...

— C'est un espion russe²,— перебив його Даву, звертаючись до другого генерала, який був у кімнаті і якого не помітив П'єр. І Даву одеернувся. З несподіваним рокотом у голосі П'єр раптом швидко заговорив:

— Non, Monseigneur,— сказав він, несподівано згадавши, що Даву був герцог.— Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou.

1 — Хто ви такий?

2 — Ви не могли мене знати, генерале, я ніколи не бачив вас... — Це російський шпигун.

— Votre nom? — повторив Даву.

— Besouhof.

— Qu'est se qui me prouvera que vous ne mentez pas?

— Monseigneur!¹ — скрикнув П'єр не ображеним, а благала ним голосом.

Даву звів очі і пильно подивився на П'єра. Кілька секунд вони дивилися один на одного, і цей погляд врятував П'єра. У цьому погляді, поза всіма умовами війни і суду, між цими двома людьми встановилися людські взаємини. Обидва вони в цю одну хвилину невиразно перечули незчисленну кількість речей і зрозуміли, що вони обидва діти людства, що вони брати.

У першому погляді для Даву, який тільки підвів голову од свою списку, де людські справи і життя називалися номерами, П'єр був лише обставиною; і, не взявши на совість поганого вчинку, Даву застрелив би його; але тепер уже він вбачав у ньому людину. Він замислився на мить.

— Comment me prouvez vous la vérité de ce que vous me dites?² — сказав Даву холодно.

П'єр згадав Рамбаля і назвав його полк, і прізвище, і вулицю, на якій стояв будинок.

— Vous n'êtes pas ce que vous dites³,— знову сказав Даву. П'єр тремтячим, уривчастим голосом став наводити докази

правдивості свого зізнання.

Але в цей час увійшов ад'ютант і про щось повідомив Даву.

Даву раптом засяяв від звістки, яку передав ад'ютант, і став застібатися. Він, видно, зовсім забув П'єра.

Коли ад'ютант нагадав йому про полоненого, він, насупившись, кивнув у П'єрів бік і сказав, щоб його вели. Але куди мали його вести — П'єр не знав: назад у барак чи на підготовлене місце страти, яке йому показували товариші, коли вони проходили Дівичим полем.

Він обернув голову і бачив, що ад'ютант перепитує щось.

— Oui, sans doute!⁴ — сказав Даву, але що "так", П'єр не знав" П'єр не пам'ятав, як, чи довго він ішов і куди. Він у стані

цілковитої безтямності і отупіння, нічого не бачачи круг себе, переставляв ноги разом з іншими доти, поки всі не зупинилися; зупинився й він.

Одна думка за весь цей час була у П'єра в голові: це була думка про те, хто, хто ж, нарешті, засудив його на страту? Це були не ті люди, що допитували його в комісії; з них жоден не

1 — Ні, ваша високість... Ні, ваша високість, ви не могли мене знати. Я офіцер міліції, і я не виїжджав з Москви.

— Ваше ім'я?

— Безухов.

— Хто мені доведе, що ви не брешете?

— Ваша високість!

2 — Чим ви доведете мені правдивість ваших слів?

3 — Ви не те, що ви кажете,

4 — Так, звичайної

хотів і, очевидно, не міг цього зробити. Це був не Даву, який так людяно подивився на нього. Ще б одна хвилина, і Даву зрозумів би, що вони роблять погано, та цій хвилині перешкодив ад'ютант, який увійшов. І ад'ютант цей, очевидно, не хотів нічого поганого, але він міг би не ввійти. Хто ж це, нарешті, страчував, убивав, позбавляв життя його — П'єра, з усіма його спогадами, прагненнями, надіями, думками? Хто робив це? І П'єр почував, що це був ніхто.

Це був порядок, збіг обставин.

Порядок якийсь убивав його — П'єра, позбавляв його життя, всього, знищував його.

XI

Від будинку князя Щербатова полонених повели просто вниз Дівичим полем, лівіше Дівичого монастиря і підвели до городу, на якому стояв стовп. За стовпом було викопано велику яму з свіжо викиданою землею, а біля ями та стовпа півколом стояв великий натовп людей. Натовп складався з малого числа росіян і більшого числа наполеонівських військ поза строем: німців, італійців та французів у різних мундирах. Праворуч і ліворуч стовпа стояли строї французьких військ у синіх мундирах з червоними еполетами, у штиблетах та ківерах.

Злочинців розставили за певним порядком, який був у списку (П'єр стояв шостим), і підвели до стовпа. Кілька барабанів раптом ударили з двох боків, і П'єр відчув, що при цьому звуку наче відірвались частина його душі. Він втратив здатність думати і міркувати. Він міг тільки бачити й чути. І тільки одно бажання було в нього — бажання, щоб скоріше учинилося те страшне, що мало бути вчинене. П'єр озирався на своїх товаришів і розглядав їх.

Два чоловіки скраю були голені тюремні. Один високий, худий; другий чорний, кошлатий, мускулистий, з приплеснутим носом. Третій був дворак, років сорока п'яти, з сивуватим волоссям і повним, добре відгодованим тілом. Четвертий був селянин, дуже гарний, з широкою русявою бородою і з чорними очима. П'ятий був фабричний, жовтий, худий хлопець років вісімнадцяти, в халаті.

П'єр чув, що французи радились, як стріляти — по одному чи по два? — "По два",— холодно-спокійно відповів старший офіцер. Відбулось перешикування в рядах солдатів, і помітно було, що всі квапились,— і

квапились не так, як квапляться, щоб зробити зрозумілу для всіх справу, а так, як квапляться, щоб закінчити необхідну, але неприємну і незбагненну справу.

Чиновник-француз у шарфі підійшов до правого боку шеренги злочинців і прочитав по-російському і по-французькому вирок.

Потім дві пари французів підійшли до злочинців і взяли за вказівкою офіцера двох тюремних, які стояли скраю. Тюремні підійшли до стовпа, зупинились і, поки принесли мішки, мовчки дивилися круг себе, як дивиться підбитий звір на мисливця, що підходить до нього. Один усе хрестився, другий чухав спину і робив губами порух, схожий на усмішку. Солдати, кваплячись руками, стали зав'язувати їм очі, надівати мішки і прив'язувати до стовпа.

Дванадцять чоловік стрільців з рушницями розміреним, твердим кроком вийшли з-за рядів і зупинилися за вісім ступнів від стовпа: П'єр одвернувся, щоб не бачити того, що буде. Раптом затріскотіло й загуркотіло голосніше, як здалося П'єру, за найстрашніші удари грому, і він оглянувся. Був дим, і французи з блідими обличчями і тремтячими руками щось робили біля ями. Повели інших двох. Так само, такими ж очима і ці двоє дивилися на всіх, марно, самими очима, мовчки, просячи захисту і, очевидно, не розуміючи і не вірячи тому, що буде. Вони не могли вірити, бо лише вони знали, що означало для них життя, і тому не розуміли й не вірили, щоб можна було відібрати його. ,

П'єр хотів не дивитись і знову одвернувся; але знову наче жахливий вибух вразив його слух, і почувши ці звуки, він одночасно побачив *дим, чийсь кров і бліді, злякані обличчя французів, які знову щось робили біля стовпа, тремтячими руками штовхаючи один одного. П'єр, важко дихаючи, оглядався круг себе, наче питаючи: що це таке? Те ж запитання було і в усіх поглядах, які зустрічалися з П'єровим поглядом.

На всіх обличчях росіян, на обличчях французьких солдатів, офіцерів, усіх без винятку він читав такий же переляк, жах і боротьбу, які були в його серці. "Та хто ж це робить, нарешті? Вони всі страждають так само, як і я. Хто ж це? Хто ж це?" — на секунду блиснуло у П'єровій душі.

— ТггаШеигэ сій 86-те, еп — ауюпИ1— прокричав хтось. Повели п'ятого, що стояв поруч з П'єром,— одного. П'єр не зрозумів того, що він врятований: що його і всіх інших було приведено сюди лише для присутності під час страти. Він з дедалі більшим жахом, не відчуваючи ні радості, ні заспокоєння, дивився на те, що робилося. П'ятий був фабричний у халаті. Тільки-но до нього доторкнулися, як він з жаху відскочив і схопився за П'єра (П'єр здригнувся і відірвався од нього). Фабричний не міг іти. Його тягли попід пахви, і він щось кричав. Коли його підвели до стовпа, він раптом замовк. Він наче враз щось зрозумів. Чи то він зрозумів, що даремне кричати, чи то — що неможливо, щоб його вбили люди, але він став біля стовпа, чекаючи поз'язки разом з іншими і, як підстрелений звір, озираючись круг себе блискучими очима.

П'єр уже не міг взяти на себе одвернутися і заплющити очі. Цікавість і хвилювання його і всього натовпу під час цього п'ятого вбивства дійшло краю. Так само, як і інші, цей п'ятий здавався

і — Стрільці 86-го полку, вперед!

спокійним: він загортав халат і чухав однією босого ногою другу.

Коли йому стали зав'язувати очі, він сам поправив вузол на цотилиці, який муляв йому; потім, коли прихилили його до закривавленого стовпа, він запав назад, і йому в цьому становищі було незручно, тому він поправився і, рівно поставивши ноги, спокійно сперся спиною. П'єр не зводив з нього очей, не пропускаючи ані найменшого поруху.

Мабуть, почувалася команда, мабуть, після команди розітнулись постріли восьми рушниць. Але П'єр, хоч як він намагався згадати потім,

не чув ні найменшого звуку від пострілів. Він бачив тільки, як чомусь раптом опустився на мотузках фабричний, як з'явилася кров у двох місцях і як самі мотузки, од тягара обвислого тіла, розпустилися і фабричний, неприродно опустивши голову і підігнувши ногу, сів. П'єр підбіг до стовпа. Ніхто не стримував — його. Навколо фабричного щось робили злякані, бліді люди, в одного старого вусатого француза тряслася нижня щелепа, коли він одв'язував мотузки. Тіло опустилося. Солдати незручно і квапливо поволокли його за стовп і стали зіштовхувати в яму.

Всі, очевидно, безсумнівно знали, що вони були злочинці, яким треба було швидше приховати сліди свого злочину.

П'єр заглянув у яму і побачив, що фабричний лежав там коліньми догори, близько до голови, одно плече вище другого. І це плече судорожно, рівномірно опускалось і піднімалося. Але вже лопати землі сипались на все тіло. Один з солдатів сердито, злобно і хворобливо крикнув на П'єра, щоб він вернувся. Але П'єр не зрозумів його і стояв біля стовпа, і ніхто не відганяв його.

Коли вже яму було всю засипано, пролунала команда. П'єра одвели на його місце, і французькі війська, які стояли строям обабіч стовпа, зробили півоборот і стали проходити розміреним кроком мимо стовпа. Двадцять чотири чоловіка стрільців, що стояли з розрядженими рушницями в середині кола, приєднувались, біжачи до своїх місць, у той час, як роти проходили повз них. •

П'єр дивився тепер безтямними очима на цих стрільців, які попарно вибігали з кола. Усі, крім одного, приєднались до рот. Молодий солдат з мертво-блідим обличчям, у ківері, що зсунувся назад, опустивши рушницю, все ще стояв проти ями на тому місці, з якого він стріляв. Він, як п'яний, хитався, роблячи то вперед, то назад кілька кроків, щоб не дати впасти своєму тілу. Старий солдат, унтер-офіцер, вибіг з рядів і, схопивши за плече молодого солдата, втягнув його у роту. Натовп росіян і французів став розходитись. Усі йшли мовчки, з опущеними головами.

— Ça leur apprendra à incendier¹,— сказав хтось з французів. П'єр оглянувся на того, що говорив, і побачив, що це був солдат, який хотів утішитися чим-небудь після того, що було зроблено, але не міг. Недоговоривши початого, він махнув рукою і пішов геть.

і — Це навчить їх підпалювати,

Після страти П'єра відділили від інших підсудних і залишили самого в невеликій, розореній і запаскудженій церкві.

Надвечір вартовий унтер-офіцер з двома солдатами увійшов до церкви і повідомив П'єра, що його прощено і що він переходить тепер до бараків військовополонених. Не розуміючи того, що йому говорили, П'єр встав і пішов з солдатами, його привели до побудованих вгорі, поля з обгорілих дощок, колод і тесу бараків і ввели в один з них. У темряві чоловік двадцять різних людей оточили П'єра. П'єр дивився на них, не розуміючи, хто такі ці люди, для якого вони і чого хочуть від нього. Він чув слова, які йому говорили, але не робив з них ніякого висновку і застосування: не розумів їх значення. Він сам відповідав на те, що його питали, але не добирав, хто слухає його і як зрозуміють його відповіді. Він дивився на обличчя та постаті, і в усіх них, здавалось йому, однаково не було смислу.

З тієї хвилини, як П'єр побачив це страшне вбивство, учинене людьми, які не хотіли цього робити, в душі у нього наче раптом було висмикнуто ту пружину, що на ній усе трималось і здавалось живим, і все завалилося в купу беззмістовного сміття. В ньому, хоч він і не усвідомлював цього, знищилася віра і в упорядженість світу, і в людську, і в свою душу, і в бога. В такому стані П'єр бував раніш, але ніколи не відчував його так сильно, як тепер. Перше, коли на П'єра находили такі сумніви,— сумніви ці мали джерело у власній вині. І в самій глибині душі П'єр тоді почував, що від того розпачу і тих сумнівів був порятунок у самому собі. А тепер він почував, що не його вина була причиною того, що світ завалився в його очах і залишились самі недоладні руїни. Він почував, що повернутися до віри в життя — не від нього залежить.

Навколо нього в темряві стояли люди: певне, щось їх дуже цікавило в ньому. Йому розказували щось, розпитували про щось, потім повели кудись, і він, нарешті, опинився в кутку барака поруч з якимись людьми, що перемовлялися з різних боків, сміялися.

— І ось, братіки мої... той самий принц, котрий (з особливим наголосом на слові котрий)...— говорив чийсь голос у протилежному кутку барака.

Мовчки і нерухомо сидячи біля стіни на соломі, П'єр то розплющував, то заплющував очі. Але тільки-но він заплющував очі, він бачив перед собою те саме страшне, особливо страшне своєю простотою, обличчя фабричного і ще більш страшні своїм неспокоєм обличчя вимушених убивць. І він знову розплющував очі і безтямно дивився в темряві круг себе.

Поруч з ним сидів, зігнувшись, якийсь маленький чоловік, присутність якого П'єр помітив спочатку по міцному запаху поту, що йшов від нього під час кожного його руху. Чоловік цей щось робив у темряві зі своїми ногами, і, хоч П'єр не бачив його обличчя, він почував, що чоловік цей безперестанно поглядав на нього. Придивившись у темряві, П'єр зрозумів, що чоловік цей роззувався. І те, як він це робив, зацікавило П'єра.

Розмотавши мотузки, якими була зав'язана одна нога, він ретельно змотав їх і зараз же взявся до другої ноги, поглядаючи на П'єра. Поки одна рука вішала мотузку, друга вже бралася розмотувати другу ногу. Таким чином акуратно, круглими, спірними рухами, що без затримки ішли один за одним, роззувшись, чоловік розвішав своє взуття на кілочки, забиті в нього над узголів'ям, вийняв ножика, обрізав щось, склав ножика, поклав під узголів'я і, краще вмостившись, обняв свої підняті коліна обома руками і прямо втупив очі у П'єра. П'єру почувалося щось приємне, заспокійливе і кругле в цих спірних рухах, у цьому впорядженому його господарстві у кутку, навіть у запаху цього чоловіка, і він, не зводячи очей, дивився на нього.

— А багато ви злигоднів побачили, пане? Га?—сказав раптом маленький чоловік. І такий вираз ласки та простоти був у співучому голосі чоловіка, що П'єр хотів відповісти, але в нього затремтіла щелепа, і він відчув сльози. Маленький чоловік у ту ж мить, не даючи П'єру часу виявити своє збентеження, заговорив тим самим приємним голосом.

— Е, соколику, не тужи,— сказав він з тією ніжно-співучою ласкою, з якою говорять старі руські жінки.— Не тужи, голубе: годину терпіти, а вік жити! Ось так-то, друже мій. А живемо тут, хвалити бога, кривди нема. Теж люди і погані, і добрі є,— сказав він і, ще говорячи, гнучким рухом перекинувся на коліна, встав і, прокашлюючись, пішов кудись.

— Ач, шельма, прийшов! — почув П'єр той самий лагідний голос в кінці барака.— Прийшов, шельма, пам'ятає! Ну, ну, годі.— І солдат, відштовхуючи від себе песика, що стрибав до нього, повернувся на своє місце і сів. У руках в нього було щось загорнуте в ганчірку.

— Ось, поїжте, пане,— сказав він, знову повертаючись до попереднього шанобливого тону і розгортаючи й подаючи П'єру кілька печених картоплин.— На обід юшка була. А картопля добряча!

П'єр не їв цілий день, і запах картоплі здався йому незвичайно приємним. Він подякував солдатові і став їсти.

— Чого ж ти так? — усміхаючись сказав солдат і взяв одну з картоплин.— А ти ось як.— Він вийняв знову складаного ножика, розрізав на своїй долоні картоплину на дві рівні половини, посипав солі з ганчірки і підніс П'єру.

— Картопля добряча,— повторив він.— Ти поїж ось так. П'єру здавалося, що він ніколи не їв страви, смачнішої за цю.

— Ні, мені все нічого,— сказав П'єр,— але за що вони розстріляли цих нещасних!.. Останній років двадцяти.

— Тс, тц...— сказав маленький чоловік.— Гріха ж то, гріха...— швидко додав він, і, наче слова його завади були готові в роті його і ненароком вилітали-з нього, він говорив далі: —Чого ж це, пане, ви так у Москві залишились?

— Я не думав, що вони так скоро прийдуть. Я ненароком залишився,
— сказав П'єр.

" — Та як же вони взяли тебе, соколику? з домівки твоєї?

— Ні, я пішов на пожежу, а тут вони схопили мене, судили як палія.

— Де суд, там і неправда,— вставив маленький чоловік.

— А ти давно тут? — спитав П'єр, дожовуючи останню картоплину.

— Я? Тієї неділі мене взяли зі шпиталю в Москві.

— А ти хто, солдат?

— Солдати Апшеронського полку. Від гарячки помирав. Нам і не сказали нічого. Наших чоловік двадцять лежало. І не думали, не гадали.

— Ну що, тобі скучно тут? т— спитав П'єр.

— Як не скучати, соколику. Мене Платором звати; Каратаєви прізвище,— додав він, видно для того, щоб полегшити П'єру звертання до нього.— Соколиком на службі прозвали. Як не скучати, соколику! Москва, вона городам мати! Як не скучати, на це дивлячись. Та черв'як капусту точить, а сан Ще до того гине: отак мовляли старі люди,—додав він швидко.

— Як, як це ти сказав?—спитав П'єр.

— Я тобто? — спитав Каратаєв.— Я кажу: не нашим умом, а божим судом,— сказав він, думаючи, що повторює сказане, і зразу ж заговорив далі: — Як же у вас, пане, і— родові маєтки є?! Дім є? Виходить, повна чаша! І господиня є? А старі батьки живі? — питав він, і хоч П'єр не бачив у темряві, але почував, що в солдата морщились губи стриманою усмішкою ласки в той час, як він питгв це. Він, видно, був засмучений тим, що в П'єра не було батьків, особливо — матері.

— Жінка для поради, теща для розради, а нема миліше за рідну матінку!—сказав він.— Ну, а дітки є? — все розпитував він. Заперечна П'єрова відповідь знову, видно, засмутила його, і він поспішив додати: — Що ж, люди молоді, ще дасть бог, будуть. Тільки б у згоді жити...

— Та тепер однаково,— мимоволі сказав П'єр.

— Ех, чоловіче добрий,— відповів Платон.— Від торби та від в'язниці ніколи не відмовляйся.— Він вмостився краще, прокашлявся, очевидно готуючись до довгої розповіді.— Так-то, друже мій милий, жив я ще вдома,— почав він.— Маєток у нас багатий, землі чимало, добре живуть люди, і наша родина, хвалити бога. З сімома батечко косити виходив. Жили добре. Християни справжні були. Сталося...— і Платон Каратаєв розповів довгу історію про те, як він поїхав у чужий гай за деревом і попався сторожеві, як його сікли, судили й віддали в солдати.— Що ж, соколику,— говорив він зміненим від усмішки голосом,— думали, горе, аж ні, радість! Братові б іти, якби не мій гріх. А в брата меншого п'ятеро дітей,— а в мене, дивись, лише солдатка зосталася. Була дівчинка, та ще до солдатства бог прибрав. Прийшов я на побивку, скажу я тобі. Дивлюся — ще краще живуть. Хвостів повне подвір'я, молодиці вдома, два брати на заробітках. Лише Михайло, менший, вдома. Батечко й каже, усі діти рівні: хоч який палець укуси, все боляче. А якби не Платона тоді забрали, Михайлові б іти. Покликав нас усіх — віриш — поставив перед образи. Михаїле, каже, ходи сюди, кланяйся йому в ноги, і ти, молодице, кланяйся, і онучата, кланяйтесь. Зрозуміли? — каже.— Так-то, друже мій милий. Лихо голови шукає. А ми все судимо: те недобре, те негарзд. Наше щастя, друже мій, Дк вода у волоку: тягнеш — надулося, а

витагнеш— нічого нема. Так-то.— І Платон пересів на своїй соломі. Помовчавши якийсь час, Платон встав.

— Що ж, десь певне, спати хочеш? — сказав він і швидко почав хреститися, примовляючи:

— Господи, Ісусе Христе/ Миколо угоднику, Фрола і Лавра, господи Ісусе Христе, Миколо угоднику! Фрола і Лавра, господи Ісусе Христе — помилуй і спаси нас! —закінчив він, вклонився до землі, встав, зітхнув і сів на свою соломі.— Ось так-то. Поклади, боже, камінчиком, підведи калачиком,— промовив він і ліг, натягаючи на себе шинель.

— Яку це ти молитву читав? — спитав П'єр.

— Га? — промовив Платон (він уже був заснув).—Читав що? Богу молився. А ти хіба не молишся? 1

— Ні, і я молюся,— сказав П'єр.— А що тц говорив: Фрола і Лавра?

— Аякже,— швидко відповів Платон,— коняче свято. І скотину жаліти треба,— сказав Каратаєв.— Ач, шельма, скрутився. Угрґвся, сучий син,— сказав він, обмацавши собаку біля своїх ніг, і, повернувшись знову, одразу заснув.

Знадвору чуто було десь здалеку плач і галас, і крізь шпари барака видно було вогонь; але в бараку було тихо й те*мно. П'єр довго не спав і з розплющеними очима лежав у темряві на своєму місці, прислухаючись до розміреного хропіння Платона, який лежав біля нього, і почував, що перше зруйнований світ тепер з новою красою, на якихось нових і непохитних підвалинах, рухався в його душі.

В бараку, в який прийшов П'єр і в якому він тірожив чотири тижні, було двадцять три чоловіка полонених солдатів, три офіцери і два чиновники.

Урі вони потім як у тумані уявлялися П'єру, але Платон Каратаєв залишився назавжди у П'єра в душі найсильнішим і найдорожчим спогадом і втіленням усього російського, доброго і круглого. Коли другого дня на світанку П'єр побачив свого сусіда, перше враження чогось круглого підтвердилося цілком: вся Платонова постать у його підперезаній мотузкою французькій шинелі, в кашкеті і в личаках, була кругла, голова була цілком кругла, спина, груди, плечі, навіть руки, які він носив, мовби завжди збираючись обійняти щось, були круглі; приємна усмішка і великі карі ніжні очі були круглі.

Платону Каратаєву було, мабуть, за п'ятдесят років, судячи з його оповідань про походи, в яких він брав участь давнім солда-тОхМ. Він сам не знав і ніяк не міг визначити, скільки йому років; але зуби його, яскраво білі й міцні, що виднілися всі разом двома півколами, коли він сміявся (а це він часто робив), були всі добрі й цілі; жодної сивої волосини не було в його бороді і чуприні, і все тіло його на вигляд було гнучке і, особливо, тверде й витривале.

Обличчя його, незважаючи на дрібні круглі зморшки, мало вираз невинності і юності; голос у нього був приємний і співучий. Але головна особливість його мови полягала в безпосередності і швидкості. Він, очевидно, ніколи не думав про те, що він сказав і що він скаже; і тому в швидкості й вірності його інтонацій була особлива невідпорна переконливість.

Фізичні сили його і моторність в перший час полону були такі, що, здавалося, він не розумів, що таке втома і хвороба. Щодня ввечері він, лягаючи, казав: "Поклади, господи, камінчиком, підведи калачиком"; вранці, встаючи, завжди однаково знизуючи плечима, казав: "Ліг — згорнувся, встав — струснувся". І справді, досить було йому лягти, щоб зараз же заснути каменем, і досить було струснутися, щоб зараз же, ні

секунди не гаючи, взятися до якої-небудь роботи, як діти, вставши, беруться за іграшки. Він усе вмів робити,, не дуже добре, але й не погано. Він пік, варив, шив, стругав, латав чоботи. Він завжди був зайнятий і тільки по ночах дозволяв собі розмови, які він любив, та пісні. Він співав пісні не так, як співають співаки, знаючи, що їх слухають, а як співають пташки, очевидно, тому, що звуки ці йому було так само конче треба робити, як конче треба буває потягнутися чи розходитись; і звуки ці завжди були тонкі, ніжні, майже жіночі, сумовиті, і його обличчя в ці хвилини бувало дуже серйозне.

Потрапивши в полон і обрісши бородою, він, як видно, відкинув від себе все накинута йому, чуже, солдатське і мимоволі повернувся до попереднього, селянського народного складу.

— Солдат у відпустці — сорочка з штанів,— частенько казав він. Він неохоче говорив про свій солдатський час, хоч не скаржився, і часто повторював, що його за всю службу ні разу не били. Коли він розповідав, то здебільшого розповідав зі своїх давніх і, видно, дорогих йому спогадів "християнського", як він казав, тобто селянського побуту. Приказки, що наповнювали його мозку, були не ті, здебільшого непристойні і хвацькі приказки, які говорять солдати, а ті народні афоризми, які здаються такими незначними, взяті окремо, і які набувають раптом значення глибокої мудрості, коли їх сказано до речі.

Часто він говорив цілком протилежне тому, що говорив раніш., але й те і це було правдивим. Він любив говорити і говорив* добре, прикрашаючи свою мову пестливими прислів'ями, які, здавалося П'єру, він сам видумував; але головне очарування його оповідань полягало в тому, що в його мові найпростіші події, іноді ті самі, які, не помічаючи їх, бачив П'єр, набували характеру урочистої благообразності. Він любив слухати казки, які розповідав вечорами (все ті самі) один солдат, але найбільше він любив слухати оповідання про справжнє життя. Він радісно усміхався, слухаючи такі оповідання, вставляючи слова і ставлячи запитання, якими він хилив до того, щоб усвідомити собі благообразність того, що йому розповідали. Симпатій, дружби, любові, як розумів П'єр,

Каратаєв не мав ніяких; але він любив і любовно жив а усім, з чим його зводило життя, і особливо з людиною — не з певною якою-небудь людиною, а з тими людьми, що були перед його очима. Він любив свою собачину, любив товаришів, французів, любив П'єра, який був його сусідом; але П'єр почував, що Кара-таєв, незважаючи на всю свою привітну ніжність до нього (яког> він мимоволі віддавав належне духовному життю П'єра), ні на хвилину не засмутився б розлукою з ним. І П'єр починав те саме почувати до Каратаєва.

Платон Каратаєв був для всіх інших полонених звичайнісіньким солдатом; його звали соколиком або Платошею, добродушно кепкували з нього, посилали його за посилками. Але для П'єра, . яким він постав перед ним в першу ніч, незбагненим, круглим і вічним втіленням духу простоти і правди, таким і залишився назавжди.

Платон Каратаєв нічого не знав напам'ять, крім своєї молитви. Коли він починав говорити, він, здавалося, не знав, чим закінчить свою мову.

Коли П'єр іноді, вражений змістом його слів, просив повторити сказане, Платон не міг згадати, що він сказав хвилину тому,—так само, як він ніяк не міг словами сказати П'єру свою улюблену пісню. Там було: "родимая, березанька и тошненько мне", але на словах не виходило ніякого смислу. Він не розумів і не міг зрозуміти значення слів, окремо взятих з мови. Кожне слово його і кожен вчинок були виявом невідомої йому діяльності, що була його життям. Але життя його, як він сам дивився на нього, не мало смислу як окреме життя. Воно мало смисл лише як частка цілого, яке він повсякчас почував. Його слова і дії виливалися з нього так само рівномірно, неминуче і безпосередньо, як запах лине від квітки. Він не міг зрозуміти ні ціни, ні значення окремо візятої дії чи слова.

Одержавши від Миколи звістку про те, .що брат її перебуває з Ростовими в Ярославлі, княжна Марія, незважаючи на відряджування тітки, одразу ж зібралася їхати, і не тільки'сама, а й з небожем. Важко чи не важко, можливо чи неможливо це було, вона не питала і не хотіла

знати: її обов'язком було не тільки самій бути біля, можливо, умираючого брата, але й зробити все залежне від неї для того, щоб привезти йому сина, і вона знялася їхати. Коли князь Андрій сам не повідомляв її, то це княжна Марія пояснювала тим, що або він занадто кволий, щоб писати, або він вважає цей довгий переїзд для неї і для свого сина занадто важким і небезпечним.

За кілька днів княжна Марія зібралася в дорогу. Поїзд її складався з величезної князівської карети, в якій вона приїхала до Воронежа, брички та повозки. З нею їхали m-lle Bourienne, Миколенька з гувернером, стара няня, три дівчини, Тихон, молодий лакей і гайдук, якого тітка відпустила з нею.

їхати звичайним шляхом на Москву не можна було й думати, і тому кружний шлях, який повинна була зробити княжна Марія,— на Липецьк, Рязань, Владимир, Шую,—був дуже довгий, дуже важкий, бо, не скрізь були поштові коні, і коло Рязані, де (як говорили) з'являлися французи, навіть небезпечний.

Під час цієї важкої подорожі m-lle Bourienne, Десаль і слуги княжни Марії дивувалися з її твердості духу і діяльності. Вона пізніше за всіх лягала, раніше за всіх вставала, і ніякі труднощі не могли зупинити її. Завдяки її діяльності та енергії, що викликала запал у її супутників, на кінець другого тижня вони під'їжджали до Ярославля.

За останній час свого перебування у Воронежі княжна Марія зазнала найкращого щастя у своєму житті. Любов її до Ростова вже не мучила, не хвилювала її. Любов ця наповняла всю її душу, стала невіддільною частиною її самої, і вона не боролася більш проти неї. Останнім часом княжна Марія переконалася — хоч вона ніколи ясно й певно словами не казала собі цього — переконалася, що її люблять і вона любить. В цьому вона переконалася за останнього побачення з Миколою, коли він приїхав 'повідомити її про те, що її брат був з Ростовими. Микола жодним словом не натякнув на те, що тепер (в разі одужання князя Андрія) колишні взаємини мц ним та Наташею могли відновитися, але княжна Марія

бачила по його обличчю, що він знав і думав про це. І, незважаючи на те, його ставлення до неї — обережне, ніжне і любовне — не тільки не змінилось, але він, здавалося, радів з того, що тепер родинність між ним і княжною Марією дозволяла йому вільніше виявляти їй свою дружбу-любов, як іноді думала княжна Марія. Княжна Марія зн[^]ла, що вона любить вперше і востаннє в житті, і почувала, що її люблять, і була щаслива, спокійна щодо цього.

Але це щастя однієї сторони душевної не тільки не перешкоджало їй на всю силу вболівати за брата, а й, навпаки, цей душевний спокій в одному відношенні давав їй більшу можливість віддаватися цілком своєму почуттю до брата. Почуття це було таке сильне в першу хвилину виїзду з Воронежа, що провозаті її були впевнені, дивлячись на її змучене, розпачливе обличчя, що вона неодмінно захворіє в дорозі; але саме труднощі і турботи подорожі, до яких так діяльно взялася княжна Марія, врятували її на якийсь час від її горя і надали їй сили.

Як і завжди буває під час подорожі, княжна Марія думала лише про саму подорож, забуваючи про те, що було її метою. Але, під'їжджаючи до Ярославля, коли відкрилося знову те, що могло чекати на неї, і вже не через багато днів, а сьогодні ввечері, княжна Марія розхвилювалася докраю.

Коли гайдук, посланий вперед, щоб довідатись у Ярославлі, де стоять Ростови і в якому стані перебуває князь Андрій, зустрів біля застави велику карету, що в'їжджала в місто, він жажнувся, побачивши страшенно бліде обличчя княжни, яке виставилося до нього з вікна.

— Про все довідався, ваше сіятельство: Ростовські стоять на майдані, в будинку купця Бронникова. Недалечко, біля самої Волги,— сказав гайдук.

Княжна Марія злякано-запитливо дивилася йому в обличчя, не розуміючи, чому він не відповідає на головне запитання: як брат? М-11е Воигіеппе поставила це запитання за княжну.

— Як князь? — спитала вона.

— Їх сіятельство з ними в тому ж будинку стоять.

"Отже, він живий",— подумала княжна і тихо спитала: як він?

— Слуги кажуть, все у тому ж стані.

Що означало "все у тому ж стані", княжна не питала і мигцем тільки, непомітно глянувши на семилітнього Миколеньку, який сидів перед нею і тішився містом, опустила голову і не підводила її доти, поки важка карета, тарабанячи, трясучись і гойдаючись, не під'їхала кудись. Грюкнув відкинутий підніжок.

Відчинились дверцята. Ліворуч була вода — ріка велика, праворуч— ганок; на ґанку були двораки, слуги і якась рум'яна, з великою чорною косою, дівчина, яка неприємно-вдавано, як здалося княжні Марії, усміхалася (це була Соня). Княжна вибігла по східцях; дівчина, яка вдавано усміхалася, сказала: — Сюди, сюди! — і княжна опинилася в передпокої перед старою жінкою з обличчям східного типу, яка із зворушеним виразом швидко йшла їй назустріч. Це була стара графиня. Вона обняла княжну Марію і стала цілувати її. .

— Mon enfant! — промовила вона.— Je vous aime et vous connais depuis longtemps¹.

Незважаючи на все своє хвилювання, княжна Марія зрозуміла,

1 — Дитино моя! Я вас люблю і знаю давно.

що це була* графиня і що треба їй сказати що-небудь. Вона, сама не знаючи як, промовила якісь чемні французькі слова в тому ж тоні, в якому були слова, промовлені до неї, і спитала, як він?

— Лікар каже, що нема небезпеки,— сказала графиня, але в той час, як вона говорила це, вона, зітхнувши, звела очі вгору, і в цьому був вираз, що суперечив її словам.

— Де він? Можна його бачити, можна? — спитала княжна.

— Зараз, княжно, зараз, мій друже. Це його син? — сказала вона, звертаючись до Миколеньки, який входив з Десалем.— Ми всі помістимося, будинок великий. О, який чудовий хлопчик!

Графиня ввела княжну до вітальні. Соня розмовляла з m-lle Воигієппе. Графиня голубила хлопчика. Старий граф увійшов до кімнати, вітаючи княжну. Старий граф дуже змінився з того часу, як його востаннє бачила княжна. Тоді він був жвавий, веселий, самовпевнений дідок, тепер він здавався жалюгідною, розгубленою людиною. Він, розмовляючи з княжною, раз у раз озирався, мовби питаючи всіх, чи те він робить, що треба. Після розорення Москви і його маєтку, вибитий із звичної колії, він, очевидно, втратив свідомість свого значення і почував, що йому вже нема місця в житті.

Незважаючи на єдине бажання якнайшвидше побачити брата і на досаду за те, що в цю хвилину, коли їй одного хочеться — побачити його, — її розважають і вдавано хвалять її небожа", княжна помічала все, що робилось навколо неї, і почувала доконечну потребу на якийсь час підкоритися цьому новому порядку, в який вона увійшла. Вона знала, що всього цього не можна обминути, і, хоч це їй було важко, але вона не досадувала на них.

— Це моя небога,— сказав граф, рекомендуючи Соню,— ви не знаєте її, княжно?

Княжна повернулась до неї і, намагаючись погасити вороже почуття до цієї дівчини, що піднялося в її душі, поцілувала її. Але їй ставало важко від того, що настрої усіх навколо був такий далекий від того, що було в її душі.

— Де він? — спитала вона ще раз, звертаючись до всіх.

— Він внизу, Наташа з ним,— відповіла Соня червоніючи.— Пішли довідатись. Ви, я гадаю, втомилися, княжно?

У княжни виступили на очах сльози досади. Вона одвернулась і хотіла знову спитати графиню, як, пройти до нього, коли в дверях почувлися легкі, поривчасті, наче веселі кроки. Княжна оглянулась і побачила Наташу, що майже вбігала, ту Наташу, яка під час того давнього побачення вх Москві так не сподобалась їй.

Але не встигла княжна глянути на обличчя цієї Наташі, як вона зрозуміла, що це була її щира товаришка по горю, і тому її друг. Вона кинулась їй назустріч і, обнявши її, заплакала на її плечі

Як тільки Наташа, сидячи біля узголів'я князя Андрія, почула, що приїхала княжна Марія, вона тихо вийшла з його кімнати

тими швидкими, як здалося княжці Марії, наче веселими кроками і побігла до неї.

На схвильованому обличчі її, коли вона вбігла до кімнати, був тільки один вираз — вираз любові, безмежної любові до нього, до неї, до всього того, що було близьким коханій людині, вираз жалості, страждання за інших і гарячого бажання віддати себе всю для того, щоб допомогти їм. Видно було, що в цю хвилину жодної думки про себе, про свої взаємини з ним не було в На-ташиній душі.

Чуйна княжна Марія з першого погляду на Наташине обличчя зрозуміла все це і з гіркою насолодою плакала на її плечі.

— Ходімо, ходімо до нього, Марі,— промовила Наташа, відводячи її в другу кімнату.

Княжна Марія підвела обличчя, обтерла очі і обернулася до Наташі. Вона почувала, щ від неї вона усе знає і зрозуміє.

— Як...— почала вона запитання, але раптом зупинилася. Вона відчула, що словами не можна ні спитати, ні відповісти. Обличчя і очі Наташині повинні були сказати все ясніше і глибше.

Наташа дивилась на неї, але, здавалось, була сповнена страху і вагання — сказати чи не сказати все те, що вона знала; вона мовби відчула, що перед цими променистими очима, які прозирали в саму глибіню її серця, не можна не сказати всю, всю істину, якою вона її бачила. Губа в Наташі раптом сіпнулася, потворні зморшки утворилися навколо її рота, і вона, заридавши, затулила обличчя руками.

Княжна Марія зрозуміла все.

Але вона, проте, сподівалася і спитала словами, в які вона не вірила:

— А як його рана? Взагалі в якому він стані?

— Ви, ви... побачите,— тільки й могла сказати Наташа. Вони посиділи якийсь час внизу біля його кімнати, щоб перестати плакати і ввійти до нього зі спокійними обличчями.

— Як протікала вся недуга? Давно йому було гірше? Коли це сталося?
— питала княжна Марія.

Наташа розповіла, що перший час була небезпека від гарячкового стану і страждання, але в Троїці це пройшло, і лікар боявся одного — антонового огню. Та й ця небезпека минулася. Коли приїхали до Ярославля, рана стала гноїтися (Наташа знала все, що стосувалося нагноєння і т. ін.), і лікар казав, що нагноєння може піти правильно. Почалась гарячка. Лікар казав, що гарячка ця не дуже небезпечна.

— Але два дні тому,— почала Наташа,— раптом це зробилося..— Вона стримала ридання.— Я не знаю чому, але ви побачите, який він став.

— Ослаб? схуд?..— питала княжна.

— Ні, не те, але гірше. Ви побачите. Ах, Марі", він занадто хороший, він не може, не може жити, бо...

Коли Наташа звичним рухом відчинила його двері, пропускаючи вперед себе княжну, княжна Марія почувала вже в горлі своєму готові ридання. Хоч скільки вона готувалася, намагалася заспокоїтись, вона знала, що неспроможна Суде без сліз побачити його.

Княжна Марія розуміла те, що Наташа хотіла сказати словами: з ним-сталося це два дні тому. Вона розуміла — це означало те, що він раптом полагіднішав і що ці лагідність та зворушення були ознаками смерті. Вона, підходячи до дверей, уже бачила в уяві своїй те Андрюшове обличчя, яке вона знала в дитинстві, ніжне, лагідне, зворушене, яке так рідко бувало в нього і тому так сильно завжди впливало на неї. Вона знала, що він скаже їй тихі, ніжні слова, як ті, що сказав їй батько перед смертю, і що вона не витримає цього й розридається над ним. Та, рано чи пізно, це мало бути, і вона ввійшла до кімнати. Ридання все ближче й ближче підступали їй до горла, тимчасом як вона своїми короткозорими очима дедалі ясніше розбирала його форму й відшукувала його риси, і ось вона побачила його обличчя й зустрілася з ним поглядом.

Він лежав на дивані, обкладений подушками, в хутряному білячому халаті. Він був худий і блідий. Одна худа, прозоро-бліда рука його тримала хусточку, другою він торкав повільними порухами пальців тонкі відрослі вуса. Очі його дивилися на тих, що входили.

Побачивши його обличчя і зустрівшись з ним поглядом, княжна Марія раптом сповільнила свої кроки і відчула, що сльози раптом пересохли і ридання зупинилося. Розібравши вираз його обличчя і погляду, вона враз сторопіла й почула себе винною. 4

"Та в чому ж я винна?" — спитала вона себе.— "В тому, що живеш і думаєш про живе, а я!.." — відповів його холодний, суворий погляд.

У глибокому погляді, який не з себе, а в себе дивився, була майже ворожість, коли він повільно оглянув сестру і Наташу. Він поцілувався з сестрою рука в руку, за їхньою звичкою.

— Здрастуй, Марі, як це ти добралася? — сказав він голосом таким самим рівним і чужим, яким був його погляд. Якби він заверещав розпачливим криком, то цей крик не так жахнув би княжну Марію, як звук цього голосу.

— І Миколеньку привезла? — сказав він так само рівно й повільно і з очевидним зусиллям згадування.

— Як твоє здоров'я тепер? — говорила княжна Марія, сама дивуючись з того, що вона говорила.

— Це, друже мій, лікаря треба питати,— сказав він і, зробивши це очевидне зусилля, щоб бути привітним, він сказав самим ротом (видно було, що він зовсім не думав того, що говорив):

— Merci, chère amie, d'être venue¹.

Княжна Марія потиснула його руку. Він ледве помітно скривився від потиску її руки. Він мовчав, і вона не знала, що говорити. Вона зрозуміла те, що сталося з ним за два дні. У словах, у тоні його, особливо у погляді цьому — холодному, майже ворожому погляді — почувалася страшна для живої людини відчуженість від усього земного. Він, видно, ледве розумів усе живе; але разом з тим почувалося, що він не розумів живого не тому, що він був позбавлений сили розуміння, а тому, що він розумів щось інше, таке, чого не розуміли й не могли розуміти живі і що заповнювало його всього.

— Егеж... ось як чудно доля звела нас! — сказав він, уриваючи мовчання й показуючи на Наташу.— Вона все доглядає мене.

Княжна Марія слухала й не розуміла того, що він говорив. Він, чуйний, ніжний князь Андрій, як міг він говорити це при тій, яку він любив і яка його любила! Якби він думав жити, то не таким холодно-образливим тоном він сказав би це. Якби він не знав, що помре, то як же йому не жаль було б її, як він міг при ній говорити це! Одно лише пояснення могло бути цьому, це те, що йому було однаково, і однаково тому, що щось інше, важливіше було відкрито йому.

Розмова була холодна, безладна і уривалася щохвилини.

— Марі проїхала через Рязань,— сказала Наташа. Князь Андрій не помітив, що вона називала його сестру Марі. А Наташа, при ньому назвавши її так, вперше сама це помітила.

— Ну що ж?—сказав він.

— їй розповідали, що Москва вся згоріла, зовсім, що нібито... Наташа зупинилася: не можна було говорити. Він, очевидно,

робив зусилля, щоб слухати, і все ж не міг.

— Так, згоріла, кажуть,— сказав він.— Це дуже шкода,— і він став дивитися вперед, пальцями неухважно розправляючи вуса.

— А ти зустрілася, Марі, з графом Миколою? — сказав раптом князь Андрій, очевидно бажаючи зробити їм приємність.— Він писав сюди, що ти йому дуже полюбилася,— говорив він далі просто, спокійно, явно неспроможний розуміти всього того складного значення, яке мали його слова для жгівих людей.— Якби ти його полюбила теж, то було б дуже гарно... щоб ви одружилися,— додав він трохи швидше, ніби зрадивши словами, яких він довго шукав і знайшов нарешті. Княжна Марія чула його слова, але вони не мали для неї ніякого іншого значення, крім того, що доводили, який страшенно далекий він тепер від усього живого.

— Що про мене говорити!—сказала вона спокійно і глянула на Наташу. Наташа, почувавши на собі її погляд, не дингилась на неї. Знову всі мовчали.

— André, ти хоч..— раптом сказала княжна Марія, і голос

і Спасибі, любий друже, що приїхала.

її затремтів,— ти хочеш бачити Миколеньку? Він увесь час згадував про тебе.

Князь Андрій ледве помітно усміхнувся вперше, але княжна Марія, так добре знаючи його обличчя, з жахом зрозуміла, що це була усмішка не радості, не ніжності до сина, а тихої, лагідної насмішки з того, що княжна Марія вживала, на її думку, останнього засобу для приведення його до пам'яті.

— Так, я дуже радий Миколенькою. Він здоровий?

Коли привели до князя Андрія Миколеньку, який злякано дивився на батька, але не плакав, бо ніхто не плакав, князь Андрій поцілував його і, очевидно, не знав, що говорити з ним.

Коли Миколеньку виводили, княжна Марія підійшла ще раз до брата, поцілувала його і, не можучи більш стриматися, заплакала.

Він пильно подивився на неї.

— Тобі жаль Миколеньку? — спитав він. Княжна Марія, плачучи, ствердно нагнула голову.

— Марі, ти знаєш єван...— але він раптом замовк.

— Що ти кажеш?

— Нічого. Не треба плакати тут,— сказав він, тим самим холодним поглядом дивлячись на неї.

Коли княжна Марія заплакала, він зрозумів, що вона плакала того, що Миколенька залишиться без батька. З великим зусиллям над собою він постарався повернутись назад у життя і перенісся на їх точку зору.

"Так, у них це повинно викликати жаль! — подумав він.— А як це просто!"

"Птиці небесні не сіють, не жнуть, але отець наш годує їх",— сказав він сам до себе і хотів те саме сказати княжні.— "Та ні, вони зрозуміють це на свій лад, вони не зрозуміють! Цього вони не можуть розуміти, що всі ці почуття, якими вони дорожать, усі ці думки, які здаються нам такими важливими, що вони — не потрібні.

Ми не можемо зрозуміти одне одного!" — і він замовк.

Маленькому синові князя Андрія було сім років. Він тільки що вмів читати, але нічого не знав. Він багато пережив після цього дня, набуваючи знань, спостережливості, досвіду; але якби він мав тоді всі ці згодом надбані здібності, він не міг би краше, глибше зрозуміти все значення тієї сцени, яку він бачив між батьком, княжною Марією і Наташею, ніж він зрозумів її тепер. Він усе зрозумів і, не плачучи, вийшов з кімнати, мовчки підійшов до Наташі, що вийшла за ним, соромливо глянув на неї замисленими прекрасними очима; трошки піднята рум'яна верхня губа його здригнулася, він припав до Наташі головою і заплакав.

З цього дня він уникав Десаля, уникав графині, яка пестила його, і або сидів сам, або несміливо підходив до княжни Марії і до Наташі, яку він, здавалося, полюбив ще дужче, ніж свою тітку, і тихо й соромливо лащився до них.

Княжна Марія, вийшовши від князя Андрія, зрозуміла цілком усе те, що сказало їй Наташине обличчя. Вона не говорила більш з Наташею про надію на врятування його життя. Вона чергувалася з нею біля його дивана і не плакала більше, але безперестанно молилася, звертаючись душею до того вічного, незбагненого, присутність якого така відчутна була тепер над умираючою людиною.

XVI

Князь Андрій не тільки знав, що він помре, але він почував, що він помирає, що він уже помер наполовину. Він усвідомлював відчуженість від усього земного і радісну й дивну легкість буття. Він, не кваплячись, без тривоги думав про те, що чекало на нього. Те грізне, вічне, невідоме і далеке, присутність якого він не переставав відчувати протягом цілого свого життя, тепер для нього було близьким і — з тієї дивної легкості буття, якої він зазнавав,— майже зрозумілим і відчутним...

Раніш він боявся кінця. Він двічі зазнав цього страшного, важкого почуття страху смерті, кінця, і тепер уже не розумів його.

Вперше він пережив це почуття тоді, коли граната дзигною вертілась перед ним і він дивився на стерню, на кущі, на небо і знав, що перед ним була смерть. Коли він прийшов до пам'яті після поранення, і в душі його миттю, ніби звільнена від тягаря життя, що стримував її, зацвіла ця квітка любові, вічної, вільної, незалежної від цього життя, він уже не боявся смерті і не думав про неї.

Чим більше він у ті години страдницької самотності і напівмарення, які він провів після поранення його, вдумувався в нове, відкрите йому начало вічної любові, тим більше він, сам не почувуючи того, зрікався земного життя. Усе, всіх любити, завжди жертвувати собою для любові, означало нікого не любити, означало не жити цим земним життям. І чим більше він переймався цим началом любові, тим більше він зрікався життя і тим цілковитіше знищував ту страшну перепону, що, коли в нас нема любові, стоїть між життям і смертю. Коли він цього першого часу згадував про те, що йому треба померти, він казав собі: ну що ж, тим краще.

Але після тієї ночі в Митищах, коли він, напівпритомний, побачив перед собою ту, якої він бажав, і коли він, притиснувши до своїх губ її руку, заплакав тихими, радісними слізьми, любов де однієї жінки непомітно закралася в його серце і знову прив'язала його до життя. І радісні, і тривожні думки стали виникати в нього. Згадуючи ту хвилину на перев'язочному пункті, коли він побачив Курагіна, він тепер не міг повернутись до того почуття: його тепер мучило питання про те, чи живий він. І він не смів про це спитати.

Недуга його розвивалася своїм фізичним порядком, але те, що Наташа називала — це сталося з ним, трапилось з ним за два дні до приїзду княжни Марії. Це була та остання моральна боротьба між життям і смертю, в якій смерть здобула перемогу. Це була несподівана свідомість того, що він ще дорожив життям, яке поставало перед ним у любові до Наташі, і останній, упокорений випадок жаху перед невідомим.

Це було увечері. Він був, як звичайно після обіду, в легкому гарячковому стані, і думки його були надзвичайно ясні. Соня сиділа біля стола. Він задрімав. Раптом відчуття щастя охопило його.

"А, це вона увійшла!" — подумав він.

Справді, на місці Соні сиділа Наташа, яка щойно ввійшла нечутними кроками.

Відтоді, як вона стала доглядати його, завжди його обіймало це фізичне відчуття її близькості. Вона сиділа у кріслі, боком до нього, заступаючи собою від нього світло свічки, і плела панчохи. (Вона вивчилася плести панчохи після того, як князь Андрій одного разу сказав їй, що ніхто так не вміє доглядати хворих, як старі няні, які плетуть панчохи, і що в плетінні панчохи є щось заспокійливе.) Тонкі пальці її швидко перебирали дротики, які зрідка стикалися, і замислений профіль її опущеного обличчя йому було ясно видно. Вона зробила порух — клубок скотився з її колін. Вона здригнулася, оглянулася на нього і, заслоняючи свічку рукою, обережним, гнучким і точним рухом нагнулася, підняла клубок і прибрала попередню позу.

Він дивився на неї, лежачи нерухомо, й бачив, що їй треба було після свого руху зітхнути на всі груди, але вона не наважувалась цього зробити і обережно переводила дух.

У Троїцькій лаврі вони розмовляли про минуле, і він сказав їй, що якби він був живий, він вічно дякував би богам за свою рану, яка ззела його знову з нею; але відтоді вони ніколи не розмовляли про майбутнє.

"Могло чи не могло це бути? — думав він тепер, дивлячись на неї і прислухаючись до легкого сталюного звуку дротиків.— Невже тільки на те так чудно звела мене з нею доля, щоб мені померти?.. Невже мені відкрилась істина життя лише для того, щоб я жив у брехні? Я люблю її більше за все на світі. Але що ж робити мені, коли я люблю її?" — сказав

він, і він раптом мимоволі застогнав, за звичкою, яку він набув під час своїх страждань.

Почувши цей звук, Наташа поклала панчошу, перегнулася ближче до нього і раптом, побачивши його очі, які світилися, підійшла до нього легким кроком і нагнулася.

— Ви не спите?

— Ні, я давно дивлюсь на вас; я відчув, коли ви увійшли.. Ніхто не дає мені тієї м'якої тиші так, як ви... того с'яйва. Мент так і хочеться плакати від радості.

Наташа присунулась ближче до нього. Об'личчя її променилось радісним захватом.

— Наташо, я занадто люблю вас. Більше за все на світі.

— А я? — Вона одвернулась на мить.— А чому занадто? — спитала вона.

— Чому занадто?.. Ну, як ви думаєте, як ви відчуваєте в душі, у глибині душі, буду я жити? Як вам здається?

— Я впевнена, я впевнена! — майже скрикнула Наташа, пристрасним порухом взявши його за обидві руки.

Він помовчав.

— Як гарно було б! — І, взявши її руку, він поцілував її. Наташа була щаслива і схвильована; і зараз же вона згадала.

що так не можна, що йому треба спокою.

— Однак ви не спали,— сказала вона, стримуючи свою радість.—
Постарайтеся заснути... будь ласка.

Він випустив, потиснувши, її руку, і вона перейшла до свічка і знову
прибрала попередню позу. Двічі вона оглянулася на нього, очі його
світилися їй назустріч. Вона задала собі завдання на пан-чосі і сказала
собі, що доти вона не оглянеться, поки не закінчить його.

Справді, скоро після цього він заплющив очі і заснув. Він спав недовго
і раптом у холодному поті тривожно прокинувся.

Засинаючи, він думав усе про те ж, про що думав увесь цей час,— про
життя і смерть. І більше про смерть. Він почував себе ближче до неї.

"Любов? Що таке любов? — думав він.— Любов заважає смерті. Любов
є життя. Все, все, що я розумію, я розумію тільки тому, що люблю. Все є,
все існує тільки тому, що я люблю. Все зв'язане лише нею. Любов є бог, і
померти — означає мені, часточці* любові, повернутися до загального і
вічного джерела". Думки цг здалися йому втішними. Але це були тільки
думки. Чогось неви-стачало в них, щось було однобічне, особисте,
розумове — не було очевидності. І був той самий неспокій і неясність. Він
заснув.

Йому снилося, що він лежить у тій самій кімнаті, в якій він лежав
насправді, але що він не поранений, а здоровий. Багато різних людей,
нікчемних, байдужих, з'являється перед князем Андрієм. Він говорить з
ними, сперечається, про щось непотрібне. Вони збираються їхати кудись.
Князь Андрій туманно пригадує, що все це нікчемне, і що в" нього є інші,
важливіші турботи, але говорить да.гії, дивуючи їх, якісь порожні, дотепні
слова. Потрохи непомітно всі ці люди починають зникати і все
замінюється одним питанням про зачинені двері. Він встає і йде до
дверей, щоб засунути засув і замкнути їх. Від того, встигне він чи не
встигне замкнути їх, залежить усе. Він іде, поспішає, але ноги його не
рухаються, і він знає, що не встигне замкнути дверей, проте болісно

напружує всю свою силу. І тяжкий страх охоплює його. І цей страх є страх смерті: за дверима стоїть воно. Але в цей самий час, як він безсило-незграбно підповзає до дверей, це щось жахливе, вже натискаючи з другого боку, ломиться в них. Щось не людське — смерть — ломиться в двері, і треба втримати їх. Він хапається за двері, напружує останню силу — замкнути вже не можна — хоча б втримати їх; але він кволий, неповороткий, і під натиском страхіття двері відчиняються і знову зачиняються.

Ще раз воно натиснуло звідти. Останні, надприродні зусилля марні, і обидві половинки відчинилися беззвучно. Воно ввійшло, і воно є смерть. І князь Андрій помер.

Але в ту ж мить, як він помер, князь Андрій згадав, що він спить, і в ту ж мить, як він помер, він зробив над собою зусилля і прокинувся.

"Так, це була смерть. Я помер — я прокинувся. Так, смерть — пробудження",— раптом проясніло в його душі, і завіса, що ховала досі невідоме, була піднята перед його душевним'зором. Він відчув ніби звільнення перше зв'язаної в ньому сили і ту дивну легкість, що відтоді не покидала його.

Коли він, прокинувшись у холодному поті, заворушився на дивані, Наташа підійшла до нього і спитала, що з ним. Він не відповів їй і, не розуміючи її, подивився на неї чудним поглядом.

Це ось було те, що сталося з ним за два дні до приїзду княжни Марії. З цього ж Дня, як казав лікар, виснажлива гарячка набрала поганого характеру, але Наташа не цікавилась тим, що говорив лікар: вона бачила ці страшні, більш для неї безперечні, моральні ознаки.

З того дня почалось для князя Андрія разом з пробудженням від сну — пробудження від життя. І щодо тривалості життя воно не здавалось йому повільнішим, ніж пробудження від сну щодо тривалості сновидіння.

Нічого не було страшного і різкого в цьому відносно-повільному пробудженні.

Останні дні і години його минули звичайно і просто. І княжна Марія і Наташа, не відходячи від нього, почували це. Вони не плакали, не умлівали і останнім часом, самі відчуваючи це, ходили вже не коло нього (його вже не було, він пішов від них), а коло найближчого спогаду про нього — коло його тіла. Почуття обох були такі сильні, що на них не впливав зовнішній, страшний бік смерті, і вони не вважали за потрібне роз'ятрювати своє горе. Вони не плакали ні при ньому, ні без нього, але й ніколи не говорили про нього між собою. Вони почували, що не могли висловити того, що вони розуміли.

Вони обидві бачили, як він глибше і глибше, повільно і спокійно, опускався від них кудись туди, і обидві знали, що так повинно бути і що це добре.

Його висповідали, причастили; всі приходили до нього прощатися. Коли йому привели сина, він приклав до нього свої губи й одвернувся, не тому, що йому було тяжко і жаль (княжна Марія і Наташа розуміли це), а лише тому, що він гадав, що це все, чого від нього вимагали; але коли йому сказали, щоб він благословив його, він виконав те, що вимагали, і оглянувся, наче питаючи, чи не треба ще що-небудь зробити.

Під час останніх здригань тіла, яке покидав дух, княжна Марія і Наташа були тут.

— Кінчилося?!—сказала княжна Марія після того, як тіло його вже кілька хвилин нерухомо, холодіючи, лежало перед ними. Натадія підійшла, глянула в мертві очі і поспішила закрити їх. Вона закрила їх і не поцілувала їх, а приклада губи до того, що було найближчим спогадом про нього.

"Куди він пішов? Де він тепер?.."

Коли одягнене, обмите тіло лежало в домовині на столі, всі підходили до нього прощатися, і всі плакали. •

Миколенька плакав від страдницького нерозуміння, що шматувало йому серце. Графиня і Соня плакали від жалю до Наташі і того, що його нема більше. Старий граф плакав від того, що незабаром, він почував, і йому доведеться зробити такий самий страшний крок.

Наташа і княжна Марія тепер теж плакали, але вони плакали не від свого особистого горя; вони плакали від благоговійного зворушення, що охопило їх душі перед свідомістю простого і урочистого таїнства смерті, яке учинилося перед ними.

СЕ

АСТИН4 ДРУГА

і

ля людського розуму недоступна сукупність причин явищ. Але потребу відшукувати причини вкладено в людську душу. І людський розум, не вникнувши в незчисленність і складність умов явищ, з яких кожна окремо може здаватися причиною, хапається за перше найзрозуміліше зближення і каже: ось причина. В історичних подіях (де об'єктом спостереження є дії людей) найдавнішим зближенням здається воля богів, потім воля тих людей, які стоять на найвиднішому історичному місці,— історичних героїв. Але досить тільки вникнути в суть кожної історичної події, тобто в діяльність усієї маси людей, що брали участь • у події, щоб переконатися, що воля історичного героя не тільки не керує діями мас, а й сама постійно керована. Здавалося б, усе одно — розуміти значення історичної події так чи інакше. Але між людиною, яка каже, що народи Заходу пішли на Схід тому, що Наполеон захотів цього, і

людиною, яка каже, що це сталося тому, що мало статися, існує та сама різниця, яка існувала між людьми, що твердили, ніби земля стоїть тривко і планети рухаються круг неї, та тими, які казали, що вони не знають, на чому тримається земля, але знають, що є закони, які керують рухом і її і інших планет. Причин історичної події нема й не може бути, крім єдиної причини всіх причин. Але є закони, які Керують подіями, почасти невідомі, почасти такі, що їх ми лише намацуємо. Відкриття цих законів можливе лише тоді, коли ми цілком зречемося відшукування причин у волі однієї людини, цілком так само, як відкриття законів руху планет стало можливим лише тоді, коли люди зреклись уявлення нерухомості землі.

. Після Бородінського бою, захоплення ворогом Москви і спалення її, найважливішим епізодом війни 1812 року історики визнають рух російської армії з Рязанського на Калузький шлях і до Тарутинського табору—так званий фланговий марш за Красною Пахрою. Історики приписують славу цього геніального подвигу різним особам і сперечаються про те, кому власне-вона належить. Навіть іноземні, навіть французькі історики визнають геніальність російських полководців, говорячи про цей фланговий марш. Але чому воєнні письменники, а за ними і всі, гадають, що цей фланговий марш є вельми глибокодумним винаходом якоїсь однієї особи, що врятувала Росію і погубила Наполеона, — дуже трудно зрозуміти. По-перше, трудно зрозуміти, в чому полягає глибокодумність і геніальність цього руху; бо для того, щоб догадатися, що найкраще становище армії (коли її не атакують) перебувати там, де більше продовольства,— не треба великого розумового напруження. І кожен, навіть нерозумний тринадцятилітній хлопчик, легко міг догадатися, що в 1812 році найвигідніше становище армії після відступу від Москви було на Калузькому шляху. Отже, не можна зрозуміти, по-перше, якими висновками доходять історики до того, щоб вбачати щось глибокодумне в цьому маневрі. По-друге, ще трудніше зрозуміти, в чому саме історики вбачають рятівність цього маневру для росіян і згубність його для французів; бо фланговий марш цей, за інших, попередніх, супровідних і наступних обставин, міг бути згубним для російського і рятівним для французького війська. Коли з того часу, як учинився цей

рух, становище російського війська стало кращати, то з цього зовсім не випливає, що цей рух був тому причиною.

Цей фланговий марш не тільки не міг би дати будь-яких вигід, але й міг би занепастити російську армію, якби при тому не було збігу інших умов. Що було б, якби не згоріла Москва? Якби Мюрат не загубив а очей росіян? Якби Наполеон не був у цей час бездіяльним?^ Якби під Красною Пахрою російська армія, як радили Бенігсен та Барклай, дала бій? Що було б, якби французи атакували росіян, коли вони йшли за Пахрою? Що було б, якби згодом Наполеон, підійшовши до Тарутина, атакував росіян хоча б з однією десятою частиною тієї енергії, з якою він атакував у Смоленську? Що— було б, якби французи пішли на Петербург?.. За всіх цих обставин рятівність флангового маршу могла перейти у згубність.

По<грате, найбільш незрозуміле полягає в тому, що люди, вивчаючи істо{йю, умисно не хочуть бачити того, що фланговий марш не можна приписувати ніякій одній людині, що ніхто ніколи його не передбачав, що маневр цей, так само, як і відступ у Філях, ніколи ні перед ким з сучасників не поставав у його цільності, а крок за кроком, подія за подією, мить за миттю впливав з незчисленної кількості найрізноманітніших умов і лише тоді постав у всій своїй цільності, коли він здійснився і став минулим.

На раді у Філях російське начальство переважно мислило собі відступ, що сам собою розумівся, у прямому напрямі назад, тобт^о Нижньогородським шляхом. Доказами тому є те, що більшість голосів на раді було подано в цьому розумінні, і, головне, відома розмова після ради головнокомандуючого з Ланським, який завідував провіантською частиною; Ланської доніс головнокомандуючому, що продовольство для армії зібрано здебільшого по Оці, у Тульській та Калузькій губерніях і що в разі відступу на Нижній запаси провіанту будуть відділені від армії великою річкою Окою, через яку перевіз у перевозимки буває неможливим. Це була перша ознака доконечної потреби ухилення від прямого напрямку на Нижній, що перше здавався найприроднішим. Армія подержалась південніше, по Рязанському шляху, ближче до запасів.

Згодом бездіяльність французів, які загубили навіть з очей російську армію, турботи про захист Тульського заводу і, головне, вигоди наближення до своїх запасів змусили армію відхилитися ще південніше, на Тульський шлях. Перейшовши одчайдушним рухом за Пахрою на Тульський шлях, воєначальники російської армії думали залишатися біля Подольська, і не було думки про Тарутин-ську позицію; але незчисленна кількість обставин і поява знову французьких військ, які перше загубили з очей росіян, і проекти бою, і, головне, достаток провіанту в Калюзі змусили нашу армію ще більш відхилитися на південь і перейти в середину шляхів свого постачання, з Тульського на Калюзький шлях, до Тарутина. Так само, як не можна відповісти на запитання, коли залишено було Москву, не можна відповісти і на те, коли саме і хто вирішив перейти до Тарутина. Коли війська прийшли вже до Тарутина внаслідок незчисленних диференціальних сил, тоді тільки стали люди запевняти себе, що цього вони хотіли і давно це передбачали.

Славнозвісний фланговий марш полягав лише в тому, що російське військо, відступаючи все прямо назад у напрямі, зворотньому до наступу, після того, як наступ французів припинився, відхилилось від узятого спочатку напрямку і, не бачачи за собою переслідування, природно подалось у той бік, куди його тягнув достаток продовольства.

Якби уявити собі не геніальних полководців на чолі російської армії, а просто саму армію без начальників, то й ця армія не могла б зробити нічого іншого, крім зворотнього руху до Москви, описуючи дугу з того боку, з якого було більше продовольства і *grain* був багатший.

Перехід цей з Нижньогородського на Рязанський, Тульський і Калюзький шляхи був до такої міри природний, що в цьому самому напрямі відбігали мародери російської армії і що з Петербурга вимагалось, щоб Кутузов у цьому самому напрямі перевів свою армію. В Тарутні Кутузов дістав майже догану від госу-. даря за те, що він одвів армію на Рязанський шлях, і йому вказувалось те саме положення проти Калуги, в якому він уже був у той час, як одержав государевого листа.

Відкочуючись у напрямі поштовху, даного їй під час усієї кампанії і в Бородінському бою, куля російського війська після того, як вичерпалась сила поштовху, не дістаючи нових поштовхів, набрала того положення, що було для неї природне.

Заслуга Кутузова полягала не в якомусь геніальному, як це називають, стратегічному маневрі, а в тому, що лише він розумів значення події, яка відбувалася. Лише він розумів уже тоді, значення бездіяльності французької армії, лише він усе твердив, що Бородінський бій був перемогою; лише він — той, який, здавалося б, відповідно до свого становища головнокомандуючого, мав би бажати наступу,— лише він усіх сил своїх докладав до того, щоб стримати російську армію від непотрібних боїв.

Підбитий під Бородіном звір лежав там десь, де його залишив, відбігши, мисливець; але чи живий, чи дужий він був, чи він тільки причаївся, мисливець не знав цього. Раптом пролунав стогін цього звіра.

Стогоном цього пораненого звіра, французької армії, викривачем її загибелі, було прислання Лорістона до табору Кутузова з просьбою про мир.

Наполеон зі своєю впевненістю у тому, що не те добре, що добре, а те, що спало йому на думку, написав Кутузову слова, перші, які майнули в його голові і в яких не було ніякого змісту.

"Monsieur le prince Koutousov,— писав він,— j'envoie près de vous un de mes aides de camps généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière, considération que, j'ai depuis longtemps pour sa

personne... Cette lettre n'étant à autre fin, je prie dieu, Monsieur le prince Koutouzov, qu'il vous ait en sa sainte et digne garde. Moscou, le 30 Octobre, 1812. Signé:

Napoléon

"Je serais maudit par la postérité si Гоп me regardait, comme le premier moteur d'un accommodement quelconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation"², — відповів Кутузов і далі докладав усіх своїх сил до того, щоб стримати війська від наступу.

За місяць, протягом якого французьке військо грабувало в Москві і російське військо спокійно стояло під Тарутиним. сталася зміна у співвідношенні сил обох військ (духу і чисельності), внаслідок якого перевага сил стала на стороні росіян. Незважаючи на те, що положення французького війська і його чисельність були невідомі росіянам, як тільки змінилося співвідношення, необхідність наступу зараз же виявилась безліччю ознак. Ознаками цими були: і присланий Лорістона, і сила провіанту в Тарутині, і відомості, що надходили з усіх боків, про бездіяльність та безладдя у французів, і комплектування наших полків рекрутами, і гарна погода, і тривалий відпочинок російських солдатів, і поривання, що звичайно виникає у військах внаслідок відпочинку, до тієї справи, для якої всіх зібрано, і цікавість до того, що робиться у французькій армії, так давно загубленій з очей, і сміливість, з якою тепер шастали російські аванпости коло французів, що стояли в Тарутині, і вісті про легкі перемоги над французами селян та партизанів, і заздрість, збуджувана цим, і почуття помсти, що лежало в душі кожної людини доти, поки французи були в Москві, і — головне — неясна, але виникла в душі у кожного солдата свідомість того, що співвідношення сил змінилося і тепер перевага на нашому боці. Істотне співвідношення сил змінилось, і наступ став необхідним. І відразу, так само неминуче, як починають бити і грати в годиннику куранти, коли стрілка зробила повне коло, у вищих сферах, відповідно до істотної зміни сил, виявився посилений рух, шипіння та гра курантів.

III

Російською армією керував Кутузов з його штабом і государ з Петербурга. В Петербурзі, ще доодержання звістки про залишення Москви, було складено докладний план усієї війни і при-

1 "Князю Кутузов, посилаю до вас одного з моїх генерал-ад'ютантів для переговорів з вами про багато важливих справ. Прошу вашу світлість вірити всьому, що він вам скаже, особливо коли висловлюватиме вам почуття поваги і особливої шани, які я почуваю до вас з давнього часу. За цим благаю бога, щоб він зберіг вас під своїм священним покровом. Москва, 30 жовтня, 1812.

Наполеон".

2 "Мене прокляли б, якби вбачали в мені першого призвідцю будь-якої угоди: така воля нашого народу".

m

слано Кутузову для керівництва. Незважаючи на те, що план цей складали, гадаючи, що Москва ще в наших руках, штаб схвалив цей план і прийняв до виконання. Кутузов писав тільки, що далекі диверсії завжди важко здійснювати. І для розв'язання виникаючих труднощів надсилались нові напучення і особи, які мали стежити за його діями і доносити про них.

Крім того, тепер у російській армії перебудувався весь штаб. Заміщалися місця вбитого Багратіона і ображеного Барклая, який покинув службу. Вельми серйозно обдумували, що буде краще: А. примістити на місце Б., а Б. на місце Д., чи, навпаки, Д. на місце А. і т. д., наче що-небудь, крім задоволення А. і Б., могло залежати від цього.

У штабі армії, в зв'язку з ворогуванням Кутузова зі своїм начальником штабу Бенігсеном і присутністю довірених осіб государя та у зв'язку з цими переміщеннями, точилася, більш ніж звичайно, складна гра партій: А. підкопувався під Б., Б. під С. і т. д., в усіх можливих переміщеннях і сполученнях. У всіх цих підкопуваннях об'єктом інтриг здебільшого була та воєнна справа, якою думали керувати всі ці люди; але ця воєнна справа розвивалася незалежно від них, саме так, як вона мала розвиватися, тобто ніколи не збігаючись із тим, що придумували люди, а впливаючи з суті стосунків мас. Усі ці придумування, схрещуючись, переплутуючись, являли собою у вищих сферах тільки правильний відбиток того, що мало статися.

"Князю Михаїле Іларіоновичу! — писав государ 2-го жовтня в листі, одержаному після Тарутинського бою.— З 2 вересня Москва в руках ворожих. Останні ваші рапорти від 20-го; і протягом усього цього часу не тільки нічого не розпочато для дії проти ворога і визволення першопрестольної столиці, але навіть, за останніми рапортами вашими, ви ще відступили назад. Серпухов уже захопив загін ворожий, і Тула, з славнозвісним і таким для армії необхідним своїм заводом, у небезпеці. З рапортів від генерала Вінцігероде бачу я, що ворожий десятитисячний корпус просувається до Петербурзького шляху. Другий, в декілька тисяч, також подається до Дмитрова. Третій просунувся вперед Владимирським шляхом. Четвертий, досить значний, стоїть між Рузою і Можай-ськом. А Наполеон сам до 25-го числа перебував у Москві. З огляду на всі ці відомості, за якими ворог сильними загонами роздробив свої сили, а Наполеон ще в Москві сам зі своєю гвардією, чи ж може бути, щоб сили ворожі, які стоять перед вами, були значні і не дозволяли вам діяти наступально? З певністю, навпаки, можна гадати, що він вас переслідує загонами, чи принаймні корпусом, значно слабшими за армію, вам ввірену. Здавалося, що, користаючись цими обставинами, могли б ви з вигодою атакувати ворога, слабшого за вас, і винищити його або, щонайменше, примусити його відступити, зберегти в наших руках чималу частину губерній, які нині ворог займає, і тим самим одвернути небезпеку бід Тули та інших внутрішніх наших міст. На вашій відповідальності зостанеться, якщо ворог спроможний буде відрядити значний корпус на

Петербург для загрожування цій столиці, в якій не могло залишитись багато війська, бо з ввіреною вам армією, діючи рішуче і діяльно, ви маєте всі засоби одвернути це нове лихо. Згадайте, що ви ще зобов'язані відповісти ображеній вітчизні за втрату Москви. Ви мали нагоду взнати мою готовість вас нагороджувати. Ця готовість не послабшає в мене, але я і Росія маємо право чекати з вашого боку всієї старанності, твердості та успіхів, які розум ваш, воїнські таланти ваші і хоробрість військ, на чолі яких ви стоїте, вам провіщають".

Але в той час, як лист цей, який доводить, що істотне співвідношення сил уже відбивалося і в Петербурзі, був у дорозі, Кутузов не міг уже, командуючи армією, стримати її від наступу, і бій уже було дано.

2 жовтня козак Шаповалов, будучи в роз'їзді, убив з рушниці одного і підстрелив другого зайця. Ганяючись за підстреленим зайцем, Шаповалов забрів далеко в ліс і натрапив на лівий фланг армії Мюрата, який стояв без будь-яких острогов. Козак, сміючись, розповів товаришам, як він мало не попався французам. Хорунжий, почувши цю розповідь, передав її командирові.

Козака закликали, розпитали; козачі командири хотіли скористатися з цієї нагоди, щоб відбити коней, але один з начальників, знайомий з вищими чинами армії, сповістив цей факт штабному генералові. Останнім часом у штабі армії становище було до краю напружене. Єрмолов за кілька днів перед цим, прийшовши до Бенігсена, благав його використати свій вплив на головнокомандуючого для того, щоб було розпочато наступ.

— Якби я не знав вас, я подумав би, що ви не хочете того, про що просите. Досить мені порадити одно, щоб ясновельможний напевне зробив протилежне,—: відповів Бенігсен. >

Повідомлення козаків, підтверджене посланими роз'їздами, показало остаточну дозрілість події. Натягнута струна зіскочила, і зашипів

годинник, і заграли куранти. Незважаючи на всю свою уявну владу, на свій розум, досвідченість, знання людей, Кутузов, зваживши на записку Бенігсена, який особисто посилав донесення государеві, на одно й те ж бажання, що його висловлювали всі генерали, на гадане бажання государя та на повідомлення козаків і вже не можучи стримати неминучого руху, дав наказ на те, що він вважав марним і шкідливим,— благословив факт, який уже стався.

IV

Записка, яку подав Бенігсен про необхідність наступу, і повідомлення козаків про незакритий лівий фланг французів були тільки останніми ознаками необхідності дати наказ про наступ, і наступ було призначено на 5 жовтня.

4 жовтня вранці Кутузов підписав диспозицію. Толь прочитав її Єрмолову, пропонуючи йому зробити дальші розпорядження.

— Добре, добре, мені тепер ніколи,— сказав Єрмолов і вийшов з хати. Диспозиція, яку склав Толь, була дуже хороша. Так само, як і в аустерлицькій диспозиції, було написано, хоч і не по-німецькому:

"Die erste Kolonne marschier¹t туди-то й туди-то, die zweite Kolonne marschier²t туди-то й туди-то" і т. д. І всі ці колони на папері приходили в призначений час на своє місце і знищували ворога. Усе було, як і в усіх диспозиціях, прекрасно придумано, і, як і за всіма диспозиціями, жодна колона не прийшла в свій час і на своє місце.

Коли диспозиція була готова в належній кількості примірників, було покликано офіцера і послано до Єрмолова, щоб передати йому папери для виконання. Молодий кавалергардський офіцер, ординарець Кутузова, задоволений з важливості даного йому доручення, вирушив на квартиру Єрмолова.

— Поїхали,— відповів денщик Єрмолова. Кавалергардський офіцер пішов до генерала, в якого часто бував Єрмолов.

— Нема, і генерала нема.

Кавалергардський офіцер, сівши на коня, поїхав до другого. , —
Нема, поїхали.

"Щоб часом мені не відповідати за прогаяння! От досада!" — думав офіцер. Він об'їздив увесь табір. Хто казав, що бачили, ян Єрмолов проїхав з іншими генералами кудись, хто казав, що він, певне, знову вдома. Офіцер, не обідаючи, шукав до шостої години вечора. Ніде Єрмолова не було, і ніхто не знав, де він. Офіцер похапцем перекусив у товариша і поїхав знову в авангард до Ми-лорадовича. Милорадовича теж не було вдома, але тут йому сказали, що Милорадович на балу в генерала Кикіна, що, мабуть, і Єрмолов там.

— Та де ж це?

— А он, у Єчкині,— сказав козачий офіцер, показуючи на далекий поміщицький дім.

— Та як же там, за цепом?

— Вислали два полки наших у цеп. Там нині така гульня, аж гуде! Дві музики, три хори співаків.

ОфіцерУпоїхав за цеп до Єчкина. Здалеку ще, під'їжджаючи до будинку, він почув дружні, веселі звуки танцювальної солдатської пісні.

— Во-олузях... во-олузях!..— з присвистом і звуками торбана долітало до нього, зрідка заглушуване галасом. Офіцерові і весело стало на душі від цих звуків, але разом з тим і страшно за те, що він винен, так довго не передавши важливого, дорученого йому наказу. Була вже дев'ята

година. Він зліз з коня і ввійшов на ганок великого вцілілого поміщицького дому, що стояв між росіянами і французами. В буфеті і в передпокої метушилися лакеї

1 Перша колона йде

2 друга колона йде

з винами та стравами. Під вікнами стояли співаки. Офіцера ввели у двері, і він побачив усіх разом важних генералів армії, серед них і велику, показну постать Єрмолова. Усі генерали були в порозсті-буваних сюртуках, з червоними, жвавими обличчями і голосно сміялися, стоячи півколом. Посередині зали красивий невисокий генерал з червоним обличчям хвацько витанцьовував тропака.

— Ха, ха, ха! От так Микола Іванович! ха, ха, ха!..

Офіцер почував, що, входячи в цю хвилину з важливим наказом, він стає подвійно винним, і він хотів почекати; але один з генералів побачив його і, довідавшись, чого він, сказав Єрмолову. Єрмолов з насупленим обличчям вийшов до офіцера і, вислухавши, взяв від нього папір, нічого не сказавши йому.

— Ти гадаєш, це він ненароком поїхав? — сказав цього вечора штабний товариш кавалергардському офіцерові про Єрмолова.— Це штуки, це все навмисне. Коновніцина підвести. Побачиш, яка завтра каша буде!

V

Другого дня рано-вранці дряхлий Кутузов встав, помилився богу, одягнувся і з неприємною свідомістю того, що він мусить керувати боєм, якого він не схвалював, сів у коляску і виїхав з Леташовки, за п'ять верст позад Тарутина, до того місця, де мали бути зібрані наступаючі колони.

Кутузов їхав, засинаючи і прокидаючись і прислухаючись, чи не чути з правого боку пострілів, чи не почався бій. Але все ще було тихо. Тільки починався світанок вологого й похмурого осіннього дня. Під'їжджаючи до Тарутина, Кутузов побачив кавалеристів, які вели на водопій коней через дорогу, що нею їхала коляска. Кутузов придивився до них, зупинив коляску і спитав, якого полку. Кавалеристи були з тієї колони, яка мала бути вже далеко спереду в засідці. "Помилка, можливо",— подумав старий головнокомандуючий. Але проїхавши ще далі, Кутузов побачив піхотні полки, рушниці в козлах, солдатів за кашею і з дровами, у спідніх. Покликали офіцера. Офіцер доповів, що ніякого наказу про виступ не було.

— Як не бу...— почав Кутузов, але відразу замовк і наказав покликати до нього старшого офіцера. Він виліз з коляски, опустив голову і, важко дихаючи, мовчки чекав, ходячи туди й сюди. Коли прибув покликаний офіцер генер*ального штабу Ейхен, Кутузов побагровів не того, що цей офіцер був винен у помилці, а того, що він був гідний об'єкт для виявлення гніву. І старий чоловік, трясучись, задихаючись, розлютувався, — а він здатний був розлютуватися так, що качався по землі від гніву,— і накинувся на Ейхена, погрожуючи руками, галасуючи і лаючись неподобними словами. Другий ні в чому не винний, капітан Брозін, нагодившись, зазнав такого ж нападу.

— Це що за каналія ще? Розстріляти! Мерзотники! — хрипко кричав він, махаючи руками і хитаючись. Він відчував фізичне страждання. Його, головнокомандуючого, ясновельможного, якого всі запевняють, що ніхто ніколи не мав у Росії такої влади, як він, його поставлено в це становище — його піднято на сміх перед цілою армією. "Даремно так молився про нинішній день, даремно не спав ніч і все обмірковував!—думав він про самого себе.— Коли був хлопчиськом-офіцером, ніхто б не смів так насміятися з мене... А тепер!" Він відчував фізичне страждання, як від тілесної кари, і не міг не виявляти його гнівним і страдницьким криком; але скоро він знесилився і, озираючись, почувавши, що багато наговорив негожого, сів у коляску і мовчки поїхав назад.

Гнів, вилившись, уже не повертався більш, і Кутузов, кволо кліпаючи очима, вислуховував виправдання і слова захисту (Єрмолов сам не одвідував його до другого дня) і наполягання Бенігсена, Коновніцина й Толя на тому, щоб той самий рух, який не вдався, здійснити на другий день. І Кутузов мусив знову погодитись.

VI

На другий день війська з вечора зібрались у призначених місцях і вночі виступили. Була осіння &ic з чорно-лілуватими хмарами, але без дощу. Земля була мокра, але грязюки не було, і війська йшли тихо, тільки трохи чутно було зрідка бринчання артилерії. Заборонили розмовляти голосно, курити люльки, викрешувати вогонь; коням не давали іржати. Таємничість справи посилювала її привабливість. Люди йшли весело. Деякі колони зупинилися, поставили рушниці в козла і вклялися на холодній землі, гадаючи, що вони прийшли туди, куди треба було; деякі (більшість) колони йшли цілу ніч і, очевидно, зайшли не туди, куди їм треба було.

Лише граф Орлов-Денисов (найменший загін з усіх інших) потрапив на своє місце і в свій час. Загін цей зупинився біля крайнього узлісся на стежці з села Стромислової у Дмитрівське.

Вдосвіта, коли граф Орлов задрімав, його розбудили. Привели перебіжчика з французького табору. Це був польський унтер-офіцер корпусу Понятовського. Цей унтер-офіцер по-польському пояснив, що він перебіг тому, що його скривдили по службі, що йому б давно час бути офіцером, що він хоробріший за всіх і тому кинув їх і хоче їх покарати. Він казав, що Мюрат ночує за версту від них і що, коли йому дадуть сто чоловік конвою, він живцем візьме його. Граф Орлов-Денисов порадився зі своїми товаришами. Пропозиція була занадто принадна, щоб відмовитись. Усі визивались їхати, усі радили спробувати. По багатьох суперечках і міркуваннях генерал-майор Греков з двома козачими полками вирішив їхати з унтер-офіцером.

— Але пам'ятай же,— сказав граф Орлов-Денисов унтерофіцерові, відпускаючи його,— коли ти збрехав, я звелю повісити тебе, як собаку, а правда—сто червінців.

Унтер-офіцер, не відповідаючи на ці слова, сів з рішучим виглядом на коня і поїхав з Трековим, який швидко зібрався. Вони зникли в лісі. Граф Орлов, провівши Грекова, вийшов, шулячись від прохолоди світанку, що починав займатися, з лісу і, схвильований тим, що він затіяв на свою відповідальність, став оглядати ворожий табір, який мрів тепер обманливо у світлі раннього раїтку та перегорілих вогнищ. Праворуч від графа Орлова-Денисова на відкритому схилі мали з'явитися наші колони. Граф Орлов дивився туди; але, незважаючи на те, що здалеку вони були б помітні, колон цих не було видно. У французькому таборі, як здавалося графу Орлову-Денисову і особливо як казав його дуже зіркий ад'ютант, починали ворухитися.

— Ах, їй-богу, пізно,— сказав граф Орлов, подивившись на табір, йому раптом, як це часто буває після того, як людини, якій ми повірили, нема більше перед очима,— йому раптом цілком ясно і очевидно стало, що цей унтер-офіцер дурисвіт, що він набрехав і тільки зіпсує всю справу атаки відсутністю цих двох полків, яких він заведе бозна-куди. Хіба можна з такої маси військ вихопити головнокомандуючого?

— їй-бо, він бреше, цей шельма,— сказав граф.

— Можна вернути,— сказав один з почту, який відчув так само, як і граф Орлов-Денисов, недовіру до цієї справи, коли подивився на табір.

— Га? Справді?.. Як ви думаєте, може, кинути? Чи ні?

— Накажете вернути?

— Вернути, вернути! — раптом рішуче сказав граф Орлов, дивлячись на годинник.— Пізно буде, зовсім видно.'

І ад'ютант помчав лісом за Трековим. Коли Греков повернувся, граф Орлов-Денисов, схвильований і цією відміненою спробою, і марним чеканням піхотних колон, які все не з'являлися, і близькістю ворога (усі люди його загону почували те саме), вирішив наступати.

Пошепки скомандував він: "Сідай!" Розподілились, перехрестились...

— З богом!

"Урааааа!" — залунало лісом, і одна сотня за одною, як з мішка висипаючись, полетіли весело козаки зі своїми дротиками напереваги через струмок до табору.

Один несамовитий, зляканий крик першого француза, який побачив козаків,— і все, що було в таборі, неодягнене, спросоння кинуло гармати, рушниці, коней і побігло куди попало.

Якби козаки переслідували французів, не зважаючи на те, що було позаду і навколо них, вони взяли б і Мюрата, і все, що тут було. Начальники й хотіли цього. Але не можна було зрушити з місця козаків, коли вони добрались до здобичі й до полонених. Команди ніхто не слухав. Взято було гут-таки тисячу п'ятсот чоловік полонених, тридцять вісім гармат, прапори і, що важливіше за все для козаків, коні, сідла, ковдри і різні речі. З усім цим треба було обійтись, прибрати до рук полонених, гармати, поділити здобич, покричати, навіть побитися між собою: всім ним зайнялися козаки.

Французи, не переслідувані більш, стали опам'ятовуватись, вібралися командами і почали стріляти. Орлов-Денисов усе чекав колон і не наступав далі.

Тимчасом за диспозицією "die erste Kolonne marschirt"¹ і т. д., піхотні війська колон, що спізнилися, якими командував Бенігсен і керував Толь, виступили як слід і, як завжди буває, прийшли кудись, та не туди, куди їм

було призначено. Як і завжди буває, люди, які вийшли весело, почали зупинятися; виникло нарікання, усвідомилась плутанина, рушили кудись назад. Ад'ютанти та генерали, що проїжджали мимо, кричали, сердились, сварилися, казали, що зовсім не туди і що спізнилися, когось лаяли і т. д., і, нарешті, всі махнули рукою і пішли тільки для того, щоб іти будь-куди. "Куди-небудь та прийдемо!" І справді прийшли, але не туди, а деякі й туди, та спізнилися так, що прийшли без будь-якої користі, тільки для того, щоб у них стріляли. Толь, який у цьому бою грав роль Вейро^ера в Аустерліцькому, заклопотано мчав з одного місця в друге і скрізь знаходив усе навиворіт. Так він наїхав на корпус Багговута в лісі, коли вже зовсім розвиднілось, а корпус цей давно мав бути там, з Орловим-Денисовим. Схвильований, засмучений невдачею і гадаючи, що хто-небудь повинен бути винний у цьому, Толь під'їхав до корпусного командира і, ставши суворо докоряти йому, сказав, що за це розстріляти слід. Багговут, старий, бойовий, спокійний генерал, теж змучений всіма зупинками, плутаниною, протиріччями, на подив усім, зовсім всупереч своєму характеру, розлютувався і наговорив неприємних речей Толю.

— Я уроків приймати ні від кого не хочу, а помирати зі своїми солдатами вмю не гірше за іншого,— сказав він і з однією дивізією пішов уперед.

Вийшовши на поле під французькі постріли, схвильований і хоробрий Багговут, не міркуючи про те, корисний чи некорисний його вступ у бій тепер і з однією дивізією, пішов прямо і повів свої війська під постріли. Небезпека, ядра, кулі були тим самим, чого йому треба було в його гнівному настрої. Одна з перших куль убила його, інші кулі вбили багатьох солдатів. І дивізія його постояла якийсь час без потреби під вогнем.

VII

Тимчасом інша колона з фронту мала напасти на французів, але при цій колоні був Кутузов. Він знав дбрре, що нічого, крім плутанини, не вийде з цього проти його волі початого бою, і, на-

,і перша колона іде скільки те залежало від нього, стримував війська. Він не просувався.

Кутузов мовчки їхав на своїй сивенькій конячці, ліниво відповідаючи на пропозиції атакувати.

— У вас усе на язику атакувати, а не бачите, що ми не вміємо робити складних маневрів,— сказав він до Милорадовича, який просився вперед.

— Не вміли вранці взяти живцем Мюрата і прийти вчасно на місце: тепер нічого робити! — відповів він другому.

Коли Кутузова повідомили, що в тилу французів, де, за донесенням козаків, перше нікого не було, тепер два батальйони поляків, він покосився назад на Єрмолова (він з ним не говорив ще з учорашнього дня).

— От просять наступу, пропонують різні проекти, а як розпочнеш справу, нічого не готове, і попереджений ворог вживає своїх заходів.

Єрмолов примружив очі і трошки усміхнувся, почувши ці слова. Він зрозумів, що для нього гроза минула і що' Кутузов обмежиться цим натяком.

— Це він на мій карб забавляється,— тихо'сказав Єрмолов, торкнувши коліном Раєвського, що стояв біля нього.

Скоро після цього Єрмолов виїхав уперед до Кутузова і шанобливо доповів:

— Ще не пізно, ваша світлість, ворог не втік. Може, накажете наступати? А то гвардія і диму не побачить.

Кутузов нічого не сказав, але коли йому донесли, що війська Мюрата відступають, він наказав наступ; та через кожні сто кроків зупинявся на три чверті години.

Увесь бій полягав лише в тому, що зробили козаки Орлова-Денисова; решта війська тільки даремне втратила кілька сот людей.

Внаслідок цього бою Кутузов одержав алмазний знак, Бенігсен теж алмази і сто тисяч карбованців, інші, відповідно до чинів, одержали теж багато приємного, і після цього бою зроблено нові переміщення у штабі.

"Ось як у нас завжди робиться, все навиворіт!" — говорили після Тарутинського бою російські офіцери і генерали,— так само, як говорять і тепер, даючи зрозуміти, що хтось там дурний робить так, навиворіт, а ми б не так зробили. Але люди, які говорять так, або не знають справи, про яку говорять, або умисно обманюють себе. Всякий бій — Тарутинський, Бородінський, Аустерліцький — відбувається не так, як передбачали його розпорядники. Це є істотна умова.

Незліченна кількість вільних сил (бо ніде людина не буває вільнішою, як під час бою, де йдеться про життя і смерть) впливає на напрям бою, і цей напрям ніколи не може бути відомий заздалегідь і ніколи не збігається з напрямом якої-небудь однієї сили.

Коли багато сил, одночасно і різноманітно спрямованих, діє на яке-небудь тіло, то напрям руху цього тіла не може збігатися з жодною з сил, а буде завжди середнім, найкоротшим напрямом, тим, що в механіці виражається діагоналлю паралелограма сил.

Коли в описах істориків, особливо французьких, ми знаходимо, що в них війни та бої виконуються за планом, визначеним заздалегідь, то єдиний висновок, який ми можемо зробити з цього, полягає в тому, що описи ці невірні.

Тарутинський бій, очевидно, не досяг тієї мети, яку мав на увазі Толь: по порядку ввеспгза диспозицією в бій війська, і тієї, яку міг мати граф Орлов: узяти в полон Мюрата, або мети винищення враз усього корпусу, яку могли мати Бенігсен та інші особи, або мети офіцера, що бажав потрапити в бій і відзначитися, або козака, який хотів придбати більше здобичі, ніж він придбав, і т. д. Але, коли метою було те, що в дійсності сталося, і те, що для всіх росіян тоді було спільним бажанням (вигнання французів з Росії і винищення їх армії), то буде цілком ясно, що Тарутинський бій, саме внаслідок його недоладностей, був тим самим, чого треба було в той період кампанії. Трудно й неможливо придумати який-небудь результат цього бою, більш доцільний, ніж той, що його дав цей бій. При найменшому напруженні, при величезній плутанині і при зовсім незначній втраті було здобуто найбільші результати за всю кампанію, було зроблено перехід од відступу до наступу, було викрито слабкість французів і було дано той поштовх, якого тільки й чекало наполеонівське військо, щоб почати втечу.

VIII

Наполеон вступає в Москву після блискучої перемоги de la Moskowa; сумніву в перемозі не може бути, бо поле бою залишається за французами. Росіяни відступають і віддають столицю. Москва, повна провіанту, зброї, снарядів і незліченних багатств,— в руках Наполеона. Російське військо, вдвічі слабше від французького, протягом місяця не робить жодної спроби нападу. Становище в Наполеона прекрасне. Для того, щоб подвійними силами навалитися на залишки російської армії і винищити її, для того, щоб виговорити вигідний мир або, в разі відмови, зробити погрозливий рух на Петербург, для того, щоб навіть, у разі невдачі, повернутися до Смоленська чи до Вільни або залишитись у Москві,— для того, одно слово, щоб втримати те блискуче становище, в якому перебувало в той час французьке військо, здавалося б, не треба особливої геніальності. Для цього треба було зробити найпростіше і найлегше: не допустити військо до грабежу, заготувати зимовий одяг, якого вистачило б у Москві на всю армію, і правильно зібрати для всього

війська провіант, якого було в Москві більше як на півроку (за свідченням французьких

Істориків). Наполеон, цей найгеніальніший з геніїв, який до того ж мав владу над армією, як твердять історики, нічого цього не зробив.

Він не тільки не зробив нічого цього, але й, навпаки, використав свою владу на те, щоб з усіх шляхів діяльності, які лежали перед ним, вибрати те, що було дурніше і згубніше за все. З усього, що міг зробити Наполеон: зимувати в Москві, іти на Петербург, іти на Нижній Новгород, іти назад, північніше або південніше, тим шляхом, яким потім пішов Кутузов,— ну хоч би що придумати, дурнішого і згубнішого за те, що зробив Наполеон, тобто залишатися до жовтня в Москві, даючи військам грабувати місто, потім, вагаючись, залишити гарнізон, вийти з Москви, підійти до Кутузова, не почати бок[^] піти у правий бік, дійти до Малого Ярославця, знову не спробувавши, чи не пощастить пробитися, піти не тим шляхом, яким пішов Кутузов, а піти назад на Можайськ спустошеним Смоленським шляхом,— дурнішого за це, згубнішого для війська нічого не можна було придумати, що й показали наслідки. Нехай найдотепніші стратегіки придумують, уявивши собі, що мета Наполеона полягала в тому, щоб занапастити свою армію, придумують інший ряд дій, який би так само безсумнівно і незалежно від усього того, що розпочинали російські війська, погубив так цілковито всю французьку армію, як це зробив Наполеон.

Геніальний Наполеон зробив це. Але сказати, що Наполеон занапастив свою армію тому, що він хотів цього, чи тому, що він був дуже дурний, було б так само несправедливо, як сказати, що Наполеон довів свої війська до Москви тому, що він хотів цього, і тому, що він був дуже розумний і геніальний.

В тому і в цьому разі особиста діяльність його, яка не мала більше сили, ніж особиста діяльність кожного солдата, тільки збігалася з тими законами, за якими відбувалось явище.

Цілком неправдиво (лише тому, що наслідки не виправдали діяльності Наполеона) показують нам історики сили Наполеона ослабленими в Москві. Він, так само, як і раніш, як і згодом, у тринадцятому році, докладав усього свого вміння і сил на те, щоб зробити найкраще для себе і для своєї армії. Діяльність Наполеона за цей час не менш гідна подиву, ніж у Єгипті, в Італії, в Австрії і в Пруссії. Ми не знаємо правди про те, в якій мірі відповідає дійсності геніальність Наполеона в Єгипті, де сорок сторіч дивились на його велич, бо всі ці великі подвиги описали нам лише французи. Ми не можемо правильно міркувати про його геніальність в Австрії і Пруссії, бо відомості про його діяльність там мусимо черпати з французьких та німецьких джерел; а незбагненне здавання в полон корпусів без бою і фортець без облоги повинно схилити німців до визнання геніальності — як до єдиного пояснення тієї війни, що провадилася в Німеччині. Але нам визнавати його геніальність, щоб приховати свій сором, хвалити бога, нема причини. Ми заплатили за те, щоб мати право просто і прямо дивитись на справу, і ми не поступимось цим правом.

Діяльність його в Москві така ж варта подиву і геніальна, як і скрізь. Накази за наказами і плани за планами виходять з нього з часу його вступу в Москву і до виходу з неї. Відсутність мешканців та депутації і сама пожежа Москви не бентежать його. Він не випускає з уваги ні блага своєї армії, ні дій ворога, ні блага народів Росії, ні управління справами Парижа, ні дипломатичних міркувань про умови майбутнього миру.

ІХ

У воєнному відношенні, одразу після вступу в Москву Наполеон суворо наказує генералові Себастьяні стежити за рухом російської армії, розсилає корпуси по різних шляхах і Мюрату наказує знайти Кутузова. Потім він старанно розпоряджається про укріплення Кремля; потім робить геніальний план майбутньої кампанії по всій карті Росії. У відношенні дипломатичному, Наполеон закликає до себе пограбованого і обірваного капітана Яковлева, який не знає, як вибратися з Москви, в подробицях викладає йому всю свою політику і свою великодушність і,

написавши листа до імператора Олександра, в якому він вважає за свій обов'язок сповістити свого друга і брата, що Растопчин погано розпорядився в Москві, виряджає Яковлева до Петербурга. Виклавши так само докладно свої наміри і великодушність перед Тутолміним, він і цього старенького відправляє до Петербурга для переговорів.

У відношенні юридичному, зараз же після пожеж звелено знайти винних і стратити їх. І лиходія Растопчина покарано тим, що наказано спалити його будинки.

У відношенні адміністративному, Москві даровано конституцію, встановлено муніципалітет і опубліковано таке:

"Мешканці Москви!

Нещастя ваші тяжкі, але його величність імператор і король хоче припинити хід їх. Страшні приклади вас навчили, як він карає непослух і злочин. Суворих заходів ужито, щоб припинити розгартіяш і відновити загальну безпеку. Батьківська адміністрація, обрана з самих вас, становитиме ваш муніципалітет або міське управління. Воно піклуватиметься про вас, про ваші потреби, про вашу користь. Члени його відрізняються червоною стрічкою, яку носитимуть через плече, а міський голова матиме oprіч того білий пояс. Але, за винятком часу виконання обов'язків, вони матимуть тільки червону стрічку круг лівої руки.

Городову поліцію встановлено за колишнім положенням, а її діяльність уже поліпшила порядок. Уряд призначив двох генеральних комісарів або поліцмейстерів та двадцять комісарів або, приставів часті, поставлених у всіх частях міста. Ви їх пізнаєте по білій стрічці, яку вони носитимуть круг лівої руки. Деякі церкви різного сповідання відкрито, і в них безперешкодно правиться служба божа. Ваші співгромадяни повертаються щоденно у свої життя, і дано накази, щоб вони в них мали допомогу і заступництво, які слід надавати в нещасті. Це є заходи, що їх

уряд ужив, щоб відновити порядок і полегшити ваше становище; але, щоб досягти цього, треба, щоб ви дбали спільно з ним, щоб забули, якщо можна, свої нещастя, яких зазнали, щоб почали сподіватись не на таку жорстоку долю, щоб були впевнені, що неминуча і ганебна смерть чекає тих, хто посягне на ваші особи і на те ваше майно, що залишилось, а наостанку щоб не мали сумніву, що воно буде збережене, бо така воля найвеличнішого і найсправедливішого з усіх монархів. Солдати і мешканці, хоч би якої нації ви були! Відновіть публічну довіру, джерело щастя держави, живіть, як брати, надайте взаємно один одному допомогу і заступництво, з'єднайтеся, щоб відхилити наміри зломислячих, слухайтеся військових і цивільних начальств, і незабаром ваші сльози текти перестануть".

У відношенні постачання продовольства військам, Наполеон наказав усім військам по черзі ходити в Москву *à la maraude* для заготівлі собі провіанту, щоб у такий спосіб армія була забезпечена на майбутнє.

У відношенні релігійному, Наполеон наказав *ramener les popes*² і поновити відправу в церквах.

У торговому відношенні і для постачання продовольства армії було розвішано скрізь таке.

ПРОГОЛОШЕННЯ

"Ви, спокійні московські мешканці, майстрові і робочі люди, яких нещастя вивели з міста, і ви, розкидані хлібороби, яких безпідставний страх ще затримуй в полях, слухайте! Тиша повертається до цієї столиці, і порядок у ній відновлюється. Ваші земляки сміливо виходять зі своїх сховищ, бачачи, що їх поважають. Усяке насильство, вчинене проти них і їхньої власності, негайно карається. Його величність імператор і король їм покровитель-ствує і нікого з вас не вважає за своїх ворогів, крім тих, що не послухаються його велінь. Він хоче припинити ваші нещастя і повернути вас вашим домівкам та вашим родинам. Ідіть же назустріч

його благодійним намірам і приходьте до нас без усякого побоювання. Мешканці! Повертайтеся з довірою до своїх жител: ви незабаром знайдете способи вдовольнити ваші потреби! Ремісники і працьовиті майстрові! Приходьте назад до своїх ремесел: будинки, крамниці, охоронні варту вас чекають, а за свою роботу одержите належну вам платню! І, нарешті, ви, селяни, виходьте з лісів, де сховались від страху, повертайтеся, не боячись, до своїх

1 мародерствувати

2 повернути назад попів

хат у цілковитій певності, що знайдете захист. Лабази закладено в місті, куди селяни можуть привозити надлишки своїх запасів та плоди землі. Уряд ухвалив такі заходи, щоб забезпечити їм вільний продаж: 1) Від цього числа селяни, хлібороби і ті, що живуть в околицях Москви, можуть, не наражаючись ні на яку небезпеку, привозити до міста свої припаси, хоч якого б роду вони були, у два призначені лабази, тобто на Мохову та до Охотного ряду. 2) Ці продовольства купуватимуть у них по такій ціні, на яку покупець і продавець погодяться між собою; але якщо продавець не одержить справедливої ціни, яку він заправить, то продавець зможе повезти їх назад до свого села, в чому ніхто йому ні в якому разі ставати на перешкоді не може. 3) Кожна неділя і середа щотижня призначені для великих торгових днів; тому достатню кількість військ буде розставлено по вівторках та суботах на всіх великих шляхах, на такій відстані від міста, щоб захищати ті валки. 4) Таких самих заходів буде вжито, щоб по дорозі назад селянам з їх возами й кінями не виникло перешкод. 5) Негайно заходів буде вжито для відновлення звичайних торгів. Мешканці міста та сіл і ви, робітники та майстрові, незалежно від вашої національності! Вас закликають виконувати батьківські бажання його величності імператора і короля і сприяти разом з ним загальному добробуту. Несіть до його ніг шану і довіру і не баріться з'єднатися з нами!"

У відношенні підняття духу війська та народу раз у раз робилися огляди, роздавались нагороди. Імператор їздив на коні по вулицях і утішав мешканців; і, незважаючи на всю заклопотаність державними справами, сам одвідав відкриті з його наказу театри.

У відношенні благодійності, найкращої доблесті вінценосців, Наполеон теж робив усе, що від нього залежало. На богадільнях та лікарнях він звелів написати *Maison de ma mère*², поєднуючи цим актом ніжне синівське почуття з величчю доброчесності монарха. Він одвідав Виховавчий дім і, давши поцілувати свої білі руки сиротам, яких він врятував, ласкаво розмовляв з Тутолмі-ним. Потім, за красномовним викладом Тьєра, він звелів роздати платню своїм військам російськими фальшивими грішми, які він зробив. *Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napoléon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers*².

1 Дім моєї матері,

2 Підносячи вжиття цих заходів дією, гідною його І французької армії, він наказав роздати допомогу погорілим. Але що харчі були занадто дорогі для того, щоб давати їх людям чужої землі і здебільшого вороже настроєним, то Наполеон вирішив, що краще дати їм грошей, щоб вони здобували собі продовольство на стороні; і він наказав наділяти їх паперовими карбованцями.

У відношенні дисципліни армії, раз у раз давались накази про сувору кару за невиконання обов'язку служби і про припинення грабежу.

Х

Але дивна річ, усі ці розпорядження, турботи та плани, що були зовсім не гірші від інших, які давались у таких самих випадках, не

зачіпали суті справи, а як стрілки циферблата в годиннику, відокремленого від механізму, крутилися довільно й безцільно, не захоплюючи коліс.

У воєнному відношенні, геніальний план кампанії, про який Тьєр каже: *que s'on génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable*¹ і відносно якого Тьєр, заходячи в полеміку з п-м Феном, доводить, що складання цього геніального плану повинно бути віднесене не до 4, а до 15 жовтня, план цей ніколи не був і не міг бути виконаний, бо нічого не мав близького до дійсності. Укріплення Кремля, для якого треба було знести *la Mosquée* (так Наполеон назвав церкву Василя Блаженного), виявилось цілком некорисним. Підведення мін під Кремль тільки сприяло виконанню імператорського бажання під час виходу з Москви, щоб Кремль було висаджено в повітря, тобто, щоб було побито ту підлогу, об яку забилась дитина. Переслідування російської армії, яке так турбувало Наполеона, стало нечуваним явищем. Французькі воєначальники загубили шістдесятитисячну російську армію, і тільки, за словами Тьєра, завдяки вправності і, здається, теж геніальності Мюрата вдалося знайти, як голку, цю шістдесятитисячну російську армію.

У дипломатичному відношенні, всі Наполеонові доводи про свою великодушність та справедливість, і перед Тутолміним, і пе* ред Яковлєвим, заклопотаним переважно придбанням шинелі та повозки, виявились марними: Олександр не прийняв цих послів і не відповів на їх посольство.

У відношенні юридичному, після страти уявних паліїв згоріла друга половина Москви.

У відношенні адміністративному, встановлення муніципалітету не зупинило грабежу і дало користь тдльки деяким особам, що брали участь у цьому муніципалітеті і під виглядом дотримування порядку грабували Москву або берегли своє від грабежу.

У відношенні релігійному, справа, так легко влаштована в Єгипті одвіданням мечеті, тут не дала ніяких наслідків. Два чи три священики, знайдені в Москві, спробували виконати волю Наполеона, але одному з них надавав ляпасів французький солдат під час відправи, а про другого французький чиновник доносив

і геій його ніколи не винаходив нічого більш глибокого, більш майного і більш дивного * мечеть

таке: "Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres"¹.

У торговому відношенні, на проголошення працюючим ремісникам та всім селянам не надійшло ніякої відповіді. Працюючих ремісників не було, а селяни ловили тих комісарів, які занадто далеко заїжджали з цим проголошенням, і вбивали їх.

У відношенні розваг народу та війська театрами справа таи само не вдалася. Засновані в Кремлі і 'в будинку Лознякава театри одразу ж закрилися, бо актрис і акторів було пограбовано.

Благодійність, і та не дала бажаних наслідків. Фальшиві і нефальшиві асигнації наповняли Москву і не мали ціни. Французам, які збирали здобич, треба було тільки золота. Не тільки фальшиві асигнації, які Наполеон так ласкаво роздавав нещасним, не мали ціни, але й срібло віддавалось нижче своєї вартості за золото.

Та найразючішим явищем недійсності вищих розпоряджень у той час було намагання Наполеона зупинити грабіж і відновити дисципліну.

Ось що доносили чини армії: , "Грабіж триває в місті, незважаючи на веління припинити його. Порядку ще не відновлено, і нема жодного

купця, який провадив би торгівлю законним чином. Тільки маркітанти дозволяють собі продавати, та й то награбовані речі".

"La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples".

"Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre".

"Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre"2.

"Імператор надзвичайно незадоволений, що, незважаючи на суворі веління зупинити грабіж, тільки й видно загони гвардійських мародерів, які повертаються до Кремля. У старій гвардії

1 "Священик, якого я знайшов і запросив почати правити обідні, вичистив і замкнув церкву. Тієї ж ночі прийшли знову ломити двері та замки, рвати книжки і чинити інші безладдя".

2 "Частину мого округу все ще грабують солдати 3-го корпусу, які не вдовольняються тим, що відбирають мізерні пожитки нещасних мешканців, що поховалися в підвали, а ще й жорстоко завдають їм ран шаблями, як я сам багато разів бачив".

"Нічого нового, крім того, що солдати дозволяють собі грабувати та красти. 9 жовтня".

"Злодійство і грабіж тривають. Існує у нашому участку згряя злодіїв,, яку треба буде зупинити суворими заходами. 11 жовтня".

безлад і грабіж дужче, ніж будь-коли, відновилися вчора, останньої ночі і сьогодні. З боєм бачить імператор, що добірні солдати, які призначені охороняти його особу і повинні показувати приклад підвладності, до такої міри доходять у своєму непослух}, що розбивають льохи і магазини, заготовлені для армії. Інші принизились до того, що не слухали вартових та караульних офіцерів, лаяли їх і били".

"Le grand maréchal du palais se plaint vivement,— писав губернатор,— que malgré les déf nses réitérées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur"1.

Військо це, як розпущена череда, топчучи під ногами ту пашу, яка могла б врятувати її від голодної смерті, що день лишнього перебування в Москві, то більше розпадалось і гинуло.

Але воно не вирушало.

Воно стало втікати лише тоді, коли його раптом охопив панічний страх, викликаний перехватами обозів на Смоленському шляху і Тарутинським боєм. Ця сама звістка про Тарутинський бій, яку несподівано на огляді одержав Наполеон, викликала в нього бажання покарати росіян, як каже Тьєр, і він дав наказ про виступ, якого вимагало все військо.

Втікаючи з Москви, люди цього війська захопили з собою все, що було награвовано. Наполеон теж вивозив з собою свій власний trésor2. Побачивши обоз, що захарастив армію, Наполеон жажнувся (як каже Тьєр). Але він, зі своїм досвідом війни, не наказав спалити всі зайві повозки, як це він зробив з повозками маршала, підходячи до Москви; він подивився на ці коляски та карети, в яких їхали солдати, і сказав, що це дуже добре, що екіпажі ці буде використано для провіанту, для хворих та поранених.

Стан усього війська був схожий на стан пораненої тварини, яка почуває свою загибель і не знає, що вона робить. Вивчати майстерні маневри і цілі Наполеона та його війська з часу вступу в Москву і до знищення цього війська — однаково, що вивчати значення передсмертних стрибків і судорог смертельно пораненої тварини. Дуже часто поранена тварина, почувши шарудіння, кидається на постріл мисливця, біжить вперед, назад і сама прискорює свій кінець. Те ж саме робив Наполеон під тиском усього свого війська. Шарудіння Тарутинського бою сполохало звіра, і він кинувся вперед на постріл, добіг до мисливця, вернувся знову назад і, нарешті, як усякий звір, побіг назад найневигіднішим, небезпечним шляхом, але знайомим, старим слідом.

Наполеон, який здається нам керівником усього цього руху (як

1 "Обер-церемоніймейстер палацу дуже скаржиться на те, що, незважаючи на всі заборони, солдати не перестають ходити до вітру в усіх подвір'ях і навіть під вікнами в імператора".

2 скарб.

дикунам фігура, вирізана на носі корабля, здавалась силою, ^о керує кораблем), Наполеон увесь цей час своєї діяльності був схожий на дитину, яка, тримаючись за тасьми, прив'язані всередині карети, думає, що вона править кіньми.

XI

6 жовтня, рано-вранці, П'єр вийшов з барака і, вернувшись назад, зупинився біля дверей, граючись з довгим, на коротких кривих ніжках, ліловим песиком, що крутився біля нього. Песик цей жив у них в бараку, ночуючи з Каратаєвим, але іноді ходив кудись до міста і знову повертався. Він, певне, ніколи нікому не належав, і тепер був нічий і не мав ніякої назви. Французи звали його Азор, солдат-казкар звав його Фёмгалкою, Каратаєв та інші звали його Сірий, іноді — Вислий... його

неприналежність нікому і відсутність імені й навіть породи, навіть певної масті, здавалось, зовсім не турбували лілового песика. Пухнатий хвіст панаїїєм твердо і кругло стояв угору, криві ноги служили йому так добре, що часто він, ніби нехтуючи вживанням усіх чотирьох ніг, граціозно піднімав одну задню і дуже спритно і швидко біг на трьох лапах. З усього він мав задоволення. То, звискуючи від радості, він качався на спині, то грівся на сонці з замисленим і значущим виглядом, то пустував, граючись зі скалкою чи соломинкою.

П'єрове вбрання тепер складалося з брудної прорваної сорочки, єдиного залишку його колишнього одягу, солдатських штанів, за порадою Каратаєва зав'язаних шворочками на кісточках, щоб тепліше було, каптана та селянської шапки. П'єр дуже змінився фізично за цей час. Він не здавався вже товстим, хоч на вигляд і був такий же великий і дужий, успадкувавши їхню породу. Борода й вуса обросли нижню частину обличчя; відросле й закошлане волосся на голові, повне вошей, кучерявилось тепер шапкою. Вираз очей був твердий, спокійний і жваво-готовий, такий, якого ніколи не мав раніш П'єрів погляд. Колишня його розпущеність, що виявлялася і в погляді, змінилась тепер енергійною* готовою до діяльності і відсічі підібраністю. Він був босий.

П'єр дивився то вниз по полю, по якому нинішнього ранку розїздились повозки і верхові, то вдалину за річку, то на песика, який вдавав, що він не жартома хоче вкусити його, то на свої босі ноги, які він з приємністю переставляв у різні положення, поворушуючи брудними, товстими, великими пальцями. І щоразу, як він поглядав на свої босі ноги, на обличчі в нього пробігала усмішка жвавості і самовдоволення. Вигляд цих босих ніг нагадував йому все те, що він пережив і зрозумів за цей час, і спогади ці були йому приємні.

Погода вже кілька днів стояла тиха, ясна, з легкими приморозками вранці — так зване бабине літо.

В повітрі, на сонці, було тепло, і тепло це, змішуючись з живлющою свіжістю вранішнього приморозку, що почувався ще в повітрі, було особливо приємне.

На всьому, і на далеких і на близьких предметах, лежав той чарівно-кришталевий блиск, який буває тільки в цю пору осені. Вдалині видно було Воробйові гори з селом, церквою і великим білим будинком. І оголені дерева, і пісок, і каміння, і дахи будинків, і зелений шпиль церкви, і кожен ріг далекого білого будинку— все це неприродно-чітко, тонісінькими лініями вирізьблювалось у прозорому повітрі. Поблизу видно було знайомі руїни напівобгорілого панського будинку, який займали французи, з темнозеленцми ще кущами бузку, що росли вздовж огорожі. І навіть цей розвалений і запаскуджений дім, на якого в похмуру погоду гидко дивитись, тепер, у яскравому, нерухомому блисківі здавався чимсь заспокійливо-прекрасним.

Французький капрал, по-домашньому розхристаний, у ковпаку, з коротенькою люлькою в зубах, вийшов з-за рогу барака і, дружньо підморгнувши, підійшов до П'єра.

— *Quel soleil, hein, Monsieur Kiri 1?* (так звали П'єра всі французи). *On dirait le printemps*¹.—І капрал сперся плечем на двері і запропонував П'єру люльку, незважаючи на те, що завжди він її пропонував і завжди П'єр відмовлявся.

— *Si Гоп marchait par un temps comme celui-là*²... — почав він. П'єр розпитав його, що чути про виступ, і капрал розповів,

що майже всі війська виступають і що сьогодні має бути наказ і про полонених. У бараку, в якому був П'єр, один з солдатів, Соколов, був хворий при смерті, і П'єр сказав капралові, що треба розпорядитися цим солдатом. Капрал сказав, що П'єр може бути спокійний, що на це є рухомий і постійний госпіталь, і що про хворих буде розпорядження, і що загалом усе, що тільки може трапитись, усе передбачило начальство.

— Et puis, M-r Kiril, vous n'avez qu'à dire un mot au capitaine vous savez. Oh, c'est un... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous...3

Капітан, про якого говорив капрал, часто й подовгу розмовляв з П'єром і робив йому всякі полегкості. /

— Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kiril c'est-un homme qui a de l'instruction, pui parle français; c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous,

1 — Яке сонце, га, пане Кирило? Наче весна. * — Такої погоди в похід би йти...

8 — І потім, пане Кирило, вам досить сказати слово капітанові, ви •наете... Це такий... нічого не забуває. Скажіть капітанові, коли він робитиме обхід; він усе для вас зробить...

que je dis cela. M. Kiril. Dans l'affaire de l'autre jour sî ce n'était grâce à vous, ça aurait fini mal.

І, побалакавши ще якийсь час, капрал пішов. (Справа, що сталася недавно, про яку згадував капрал, була бійка між полоненими і французами, в якій П'єру вдалося втихомирити своїх товаришів.) Кілька чоловік полонених слухали розмову П'єра з капралом і зараз же почали питати, що він сказав. У той час, як П'єр розповідав своїм товаришам те, що капрал сказав про виступ, до дверей барака підійшов худорлявий, жовтий і обшарпаний французький солдат. Швидким і боязким рухом піднявши пальці до лоба на знак привітання, він звернувся до П'єра і спитав його, чи в цьому бараку солдат Platoche2, якому він дав шити сорочку.

Тиждень тому французи одержали ремінь та полотно і роздали полоненим солдатам шити чоботи й сорочки.

— Готова, готова, соколику! — сказав Каратаєв, виходячи з ретельно складеною сорочкою.

Каратаєв з нагоди тепла і для зручності в роботі був лише в штанах і в чорній, як земля, продраній сорочці. Волосся його, як це роблять майстри, було обв'язане личком, і кругле обличчя його здавалося ще круглішим і миловидішим.

— Добре слово краще за завдаток. Як сказав на п'ятницю, так і зробив,— промовив Платон, усміхаючись і розгортаючи сорочку, яку він пошив.

Француз стурбовано озирнувся і, наче переборовши вагання, швидко скинув мундир-і одягнув сорочку. Під мундиром на французові не було сорочки, а на голе, жовте, худе тіло був надітий довгий заяложений, шовковий у квіточки, жилет. Француз, видно, боявся, щоб полонені, дивлячись на нього, не засміялись, і поспішно ткнув голову в сорочку. Ніхто з полонених не сказав ні слова.

— Ач, якраз,— примовляв Платон, обсмикуючи сорочку. Француз, просунувши голову й руки, не зводячи очей, оглядав на собі сорочку і придивлявся до шва.

— Що ж, соколику, це ж не швальня, і струменту справжнього нема; а сказано: без снасті і воші не вб'єш,— говорив Платон, кругло усміхаючись і, видно, сам радіючи зі своєї роботи.

— C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?
З — сказав француз.

— Вона ще краща буде, як ти на тіло он надінеш,— казав Каратаєв, все радіючи зі свого витвору.—От і гарно і приємно буде...

— Merci, merci, mon vieux, le reste?..—повторив француз,

1 — Бач, Тома, каже він мені нещодавно, Кирило — це людина освічена, розмовляє по-французькому; це російський пан, з яким сталося нещастя, але він людина. Він знає толк... Як йому чого треба, відмови нема. Коли вчився дечого, то любиш освіту і людей, гарно вихованих. Це я про вас говорю, пане Кирило. Нещодавно, якби не ви, то погано кінчилося б.

2 Платош,

* — Добре, добре, спасибі, а полотно де, що залишилось?

усміхаючись і, вийнявши асигнацію, дав Каратаєву,— *mais le reste...*1

П'єр бачив, що Платон не хотів розуміти того, що казав француз, і, не втручаючись, дивився на них. Каратаєв подякував за гроші і все любувався своєю роботою. Француз наполягав на залишках і попросив П'єра перекласти те, що він каже.

— Нащо ж йому залишки ці? — сказав Каратаєв.— Нам би онучі гарні вийшли. Ну, та бог з ним.— І Каратаєв з раптом посмутнілим обличчям витяг з-за пазухи згорточок обрізків і, не дивлячись на нього, дав французові.— Е-ет! — промовив Каратаєв і пішов назад. Француз подивився на полотно, задумався, глянув-запитливо на П'єра, і наче П'єрів погляд щось сказав йому.

— *Platoche, dites donc, Platoche,*— раптом почервонівши, крикнув француз пискливим голосом.— *Gardez pour vous*2,— сказав він, подаючи обрізки, повернувся і пішов.

— От бачиш,— сказав Каратаєв, похитуючи головою.— Кажуть, нехристи, а теж душа є. То ж то недарма старі люди мовляли: пітна рука щедра, суха неподатлива. Сам голий, а от віддав же.— Каратаєв, замислено усміхаючись і дивлячись на обрізки, помовчав якийсь час.— А онучечки, друже, добрячі вийдуть,— сказав він і повернувся до барака.

XII

Минуло чотири тижні відтоді, як П'єр був у полоні. Незважаючи на те, що французи пропонували перевести його з солдатського барака до офіцерського, він залишився в тому бараку, в якому був з першого дня.

В розореній і спаленій Москві П'єр зазнав майже найтяжчих злигоднів, які може переносити людина; але завдяки своїй міцній будові і здоров'ю, якого він не усвідомлював досі, і особливо завдяки тому, що ці злигодні підходили так непомітно, що не можна було сказати, коли вони почались, він переносив не тільки легко, але й радісно своє становище. І саме в цей ось час він відчув той спокій і задоволення з себе, яких він марно прагнув раніш. Він довго в своєму житті шукав з різних боків цього заспокоєння, згоди з самим собою, того, що так вразило його в солдатах у Бородінському бою,— він шукав цього у філантропії, в масонстві, в розвіяності світського життя, у вині, в геройському подвигу самопожертви, у романтичній любові до Наташі; він шукав цього шляхом мислення, і всі ці шукання і спроби обманули його. І він, сам не думаючи про те, відчув це заспокоєння і цю згоду з самим собою тільки через жах смерті, через злигодні і через те, що він зрозумів у Каратаєві. Ті страшні хвилини, які він пережив під час страти, наче змили назавжди з його уяви і пам'яті тривожні думки

і — Спасибі, спасибі, шановний, а залишок же де? Давай же залишок.

* — Платош, гов, Платош. Візьми собі, й почуття, що раніш здавалися йому важливими. В нього й думки не виникало ні про Росію, ні про війну, ні про політику, ні про Наполеона. Йому очевидно було, що все це не стосувалось його, що в цьому не було його покликання, і тому він не міг міркувати про все це. "Літо і зима — союзу нема",— повторював він слова

Каратаєва, і ці слова дивно заспокоювали його, йому здавався тепер незрозумілим і навіть смішним його намір убити Наполеона і його обчислення в шуканні кабалістичного числа і звіра Апокаліпсиса. Озлоблення його проти дружини і тривога про те, щоб не було осоромлене його ім'я, тепер здавались йому не тільки мізерними, але й кумедними. Що йому було до того, що ця жінка провадила там десь те життя, яке їй подобалось? Кому, особливо йому, яке діло було до того, дізнаються чи не дізнаються, що ім'я їх положеного — граф Безухов.

Тепер він часто згадував свою розмову з князем Андрієм і цілком погоджувався з ним, тільки трохи інакше розуміючи думку князя Андрія. Князь Андрій думав і говорив, що щастя був[^]є тільки негативне, але він говорив це з відтінком гіркості й іронії. Наче, кажучи це, він висловлював іншу думку — про те, що всі вкладені в нас прагнення щастя позитивного вкладені лише для того, щоб, не вдовольняючи, мучити нас. Але П'єр без усякої прихованої думки визнавав правдивість цього. Відсутність страждань, вдоволення потреб і внаслідок того свобода вибору роботи, тобто способу життя, здавались тепер П'єру безперечним і вищим щастям людини. Тут, тепер тільки, вперше П'єр цілком оцінив насолоду їди, коли хотілось їсти, пиття, коли хотілось пити, сну, коли хотілось спати, тепла, коли було холодно, розмови з людиною, коли хотілось говорити і послухати людський голос. Вдоволення потреб — гарна їжа, чистота, свобода — тепер, коли він був позбавлений усього цього, здавались П'єру довершеним щастям, а вибір роботи, тобто життя, тепер, коли вдібір цей був такий обмежений, здавався йому такою легкою справою, що він забував те, що надмір вигод життя знищує все щастя вдоволення потреб, а більша свобода вибору роботи, та свобода, яку йому в його житті давали освіта, багатство, становище у вищому світі,— що ця ось свобода й робить вибір роботи нерозв'язно важким і знищує саму потребу і можливість роботи.

Усі П'єрові мрії тепер линули до того часу, коли він буде вільний. А тимчасом згодом і ціле життя П'єр захоплено думав і говорив про цей місяць полону, про ті неповоротні, сильні і радісні відчуття і, головне, про

той повний душевний спокій, про цілковиту внутрішню свободу, які він почував лише в цей час.

Коли він першого дня, вставши рано-вранці, вийшов на світанку з барака й побачив спочатку темні бані, хрести Новодіви-чого монастиря, побачив морозну росу на припорошеній траві, побачив пагорби Воробйових гір і лісистий берег, що звивався над річкою і зникав у ліловій даліні, коли відчув дотик свіжого повітря і почув шум галок, що летіли з Москви через поле, і коли потім раптом бризнуло сяйвом зі сходу і урочисто вплив край сонця з-за хмари, і бані, і хрести, і роса, і далина, і річка, все заграло в радісному сяйві,— П'єра охопило нове, незнайоме почуття радості і тривкості життя*.

І почуття це не тільки не бокидало його за весь час полону, а, навпаки, зростало в ньому в міру того, як збільшувалися труднощі його становища.

Почуття цієї готовості на все, моральної підібраності все більш підтримувалось у П'єрі тією високою думкою, що, скоро по його приході до барака, встановилася про нього між його товаришами. П'єр зі своїм знанням мов, з тією пошаною, яку до нього виявляли французи, зі своєю простотою, П'єр, який віддавав усе, що в нього просили (він одержував офіцерські три карбованці на тиждень), зі своєю силою, яку він показав солдатам, втискаючи цвяхи в стіну барака, з лагідністю, яку він виявляв в обходженні з товаришами, зі своєю незрозумілою для них здатністю сидіти нерухомо і, нічого не роблячи, думати, здавався солдатам трохи таємничою і вищою істотою. Ті самі властивості його, що в тому світі, в якому він жив раніш, були для нього коли не шкідливі, то незручні — його сила, нехтування вигодами життя, неухважність, простота,— тут, між цими людьми, давали йому становище майже героя. І П'єр почував, що ця думка про нього зобов'язує його.

Вночі з 6 на 7 жовтня почався рух — виступали французи: ламались кухні, бараки, накладались підводи і рухались війська та обози.

О сьомій годині ранку конвой французів, у похідній формі, у ківерах, з рушницями, ранцями й величезними мішками, стояв перед бараками, і французький жвавий гомін, впереміж з лайкою, перекочувався по всій лінії.

У бараку всі були готові, одягнені, підперезані, взуті й чекали тільки наказу виходити. Лише хворий солдат Соколов, блідий, худий, з синіми колами круг очей, не взутий і не вдягнений сидів на своєму місці і витріщеними від худорби очима запитливо дивився на товаришів, які не звертали на нього уваги, і неголосно й рівномірно стогнав. Видно, не так страждання — він був хворий на кривавий пронос — як страх і горе, що треба залишатися самому, змушували його стогнати.

П'єр, взутий у черевики, що їх пошив для нього Каратаєв з цибика, якого приніс француз, щоб підшили йому підшви,— підперезаний мотузкою, підійшов до хворого і присів перед ним напочіпки.

— Що ж, Соколов, вони ж не зовсім ідуть звідси! У них тут шпиталь. Може, тобі ще краще, ніж нам, буде,— сказав П'єр.

— О господи! О смерть моя! О господи! — голосніше застогнав солдат.

— Та я зараз ще спитаю їх,— сказав П'єр і, підвівшись, пішов до дверей барака. В той час, як П'єр підходив до дверей, знадвору підходив з двома солдатами той капрал, який вчора вгощав П'єра люлькою. І капрал, і солдати були в похідній формі, в ранцях та ківерах з застєбнутими лускатими підборідниками, що змінювали їх знайомі обличчя.

Капрал ішов до дверей, щоб зачинити їх за наказом начальства. Перед випусканням треба було перелічити полонених.

— *Caroral, que fera-t-on du malade?..1*—почав П'єр; але в ту хвилину, як він говорив це, в нього виник сумнів, чи той це знайомий його капрал, чи інша, незнайома людина: так не схожий був на себе в цю хвилину капрал. Крім того, в ту хвилину, як П'єр говорив це, з двох боків раптом залунало тріскотіння барабанів. Капрал насупився на П'єрові слова і, промовивши безглузду лайку, захлопнув двері. В бараку стало напівтемно; з двох боків різко тріскотіли барабани, заглушуючи стогін хворого.

"Ось воно!.. Знову воно!" — сказав собі П'єр, і мимовільний холод пробіг по його спині. У зміненому обличчі капрала, у звуку його голосу, в збудливому й оглушливому тріскотінні барабанів П'єр пізнав ту таємничу, байдужу силу, що примушувала людей проти своєї волі умертвляти таких, як самі, ту силу, дію якої він спостерігав під час страти. Боятися, намагатись уникнути цієї сили, звертатися з просьбами чи умовлянням до людей, що правили за знаряддя її, було марно. Це знав тепер П'єр. Треба було чекати й терпіти. П'єр не підійшов більше до хворого і не оглянувся на нього. Він мовчки, насупившись, стояв біля дверей барака.

Коли двері барака відчинилися і полонені, як отара овець, стали чавити один одного, стовпившись у виході, П'єр пробився поперед них і підійшов до того самого капітана, що, як запевняв капрал, ладен був усе зробити для П'єра. Капітан теж був у похідній формі, і з холодного обличчя його дивилось те саме "воно", що його П'єр впізнав у словах капрала і в тріскотінні барабанів.

— *Filez, filez2,* — примовляв капітан, суворо хмурячись і дивлячись на юрму полонених, що сунула повз нього. П'єр знав, що його спроба буде даремна, але підійшов до нього.

— Eh bien, qu'est ce qu'il y a? — холодно оглянувшись, ніби не впізнавши, промовив офіцер. П'єр сказав про хворого.

— Il pourra marcher, que diable! — сказав капітан.—Fi lea, filez³,— примовляв він далі, не дивлячись на П'єра.

— Mais non, il est à l'agonie⁴...— почав був П'єр.

1 — Капрале, що з хворим робити?..

2 — Проходьте, проходьте,

3 — Ну, чого ще? — Він піде, бісового батька! — Проходьте, проходьте, * — Та ні ж, він помирає...

— Voulez vous bien!..1 — злобно насупившись, крикнув капітан.

"Драм-да-да-дам, дам, дам",— тріскотіли барабани. І П'єр зрозумів, що таємнича сила вже цілком оволоділа цими людьми і що тепер говорити ще що-небудь марно.

. Полонених офіцерів відділили від солдатів і звеліли їм іти попереду. Офіцерів, серед'яких був П'єр, було чоловік тридцять, солдатів чоловік триста.

Полонені офіцери, випущені з інших бараків, були всі чужі, були значно "краще одягнені, ніж П'єр, і дивились на нього, в його взутті, недовірливо і відчужено. Недалеко від П'єра йшов огрядний майор у казанському халаті, підперезаний рушникОхМ, з пухлим, жовтим, сердитим обличчям, який, видно, користувався загальною пошаною своїх товаришів полонених. Він одну руку з кисетом тримав за пазухою, другою спирався на цибух. Майор, пихкаючи і віддуваючись, буркотів і сердився на всіх за те, що, як йому здавалося, його штовхають і що всі квапляться, коли квапитись нема куди, всі з чогось дивуються, коли ні в чому нема

нічого дивного. Другий, маленький худий офіцер, з усіма заговорював, роблячи припущення про те, куди їх ведуть тепер і чи далеко вони встигнуть пройти за сьогоднішній день. Чиновник у валянках і в комісаріатській формі забігав з різних боків і оглядав погорілу Москву, голосно повідомляючи про свої спостереження — що згоріло і яка була та чи ця, видна тепер, частина Москви. Третій офіцер, польського походження по акценту, сперечався з комісаріатським чиновником, доводячи йому, що він помиляється у визначенні кварта'лів Москви.

— Про що сперечаєтесь? — сердито казав майор.— Миколи чи Власа — все одно; бачите, все згоріло, ну й кінець... Чого штовхаєтесь, хіба дороги мало,— звернувся він сердито до того, що йшов позаду і зовсім не штовхав його.

— Ай, ай, ай, що наробили! — чутно було, проте, то з того, то з цього боку голоси полонених, які оглядали пожарище.— І За-москворіччя он, і Zubovo, та й у Кремлі... Дивіться, половини нема. Та я вам казав, що все Замоскворіччя, он так і є.

Ну, знаєте, що згоріло, про що ж балакати! — казав

майор.

Проходячи через Хамовники (один з небагатьох вцілілих кварталів Москви) повз церкву, весь натовп полонених раптом потис-нувся до одного боку, і почулись вигуки жаху та огиди.

— Ач, мерзотники! Ото нехристи! Та мертвий, мертвий і є... Вимазали чимсь.

П'єр теж підійшов до церкви, біля якої було те, що викликало вигуки, і невиразно побачив щось сперте на огорожу церкви. Зі слів товаришів, які бачили краще за нього, він взяв, що те щось було — труп людини, поставлений стійма біля огорожі і вимазаний на обличчі сажею.

і — Іди ти к...

— *Marchez, sacré nom... Filez... trente mille diables...*¹ — залунала лайка конвойних, і французькі солдати з новим озлобленням розігнали тесаками натовп полонених, що дивився на мертву людину.

XIV

Провулками Хамовників полонені йшли самі зі своїм конвоєм і з повозками та фурами, що належали конвойним і їхали позаду; але, вийшовши до провіантських магазинів, вони потрапили в середину величезного артилерійського обозу, який тісно просувався впереміж з приватними повозками.

Біля самого мосту всі зупинилися, чекаючи, щоб просунулись ті, що їхали попереду. З мосту полонені побачили, як спереду і ззаду нескінченними рядами рухались інші обози. Праворуч, там, де повертав Калузький шлях повз Нескучний, зникаючи вдалині, тяглися нескінченні лави військ і ряди обозів. Це були війська корпусу Богарне, що вийшли раніш за всіх; позаду, набережною і через Кам'яний міст, тяглися війська та обози Нея.

Війська Даву, до яких належали полонені, йшли через Кримський брід і вже частково входили в Калузьку вулицю. Але обози так розтяглися, що останні обози Богарне ще не вийшли з Москви в Калузьку вулицю, а голова військ Нея уже виходила з Великої Ординки.

Пройшовши Кримський брід, полонені просувались цю кілька кроків і зупинялись, і знову просувались, і з усіх боків екіпажі і люди дедалі більше стовплювались. Пройшовши більш як за годину ті кілька сот кроків, що відділяють міст від Калузької вулиці, і дійшовши до майдану, де сходяться Замоскворіцькі вулиці з Калузькою, полонені, стиснуті до купи, зупинились і кілька годин простояли на цьому перехресті. З усіх боків чутно було безугавний, як шум моря, гуркіт коліс, і тупіт ніг, і

безперестанні сердиті вигуки та лайку. П'єр стояв притиснутий до стіни обгорілого будинку, слухаючи цей гамір, що зливався в його уяві із звуками барабана.

Кілька полонених офіцерів, щоб краще бачити, вилізли на стіну обгорілого будинку, біля якого стояв П'єр.

— Народу ж то! Якого народу!.. І на гарматах он навалили! Дивись: хутра...— говорили вони.— Ач, негідники, награбували... Он у того ззаду, на возі... Це ж з образа, їй-богу. Це німці, мабуть. І наш мужик, їй-богу!.. Ах, падлюки!.. Ач, нав'ючився як, насилу йде! От тобі й на, дрожку — і ту захопили!.. Ач, уместився на скринях он. Матінко!.. Побилися!..

— Так його по пиці, по пиці! Отак до вечора не дочекаємось. Дивись, дивіться... а це, певне, самого Наполеона. Бачиш, коні он

і г— Іди! іди! Чорти! Дияволи!..

які! у вензелях з короною. Це дім складаний. Загубив мішка, не бачить. Знову побилися... Жінка з дитям, і непогана. Ага, чоу ні, так тебе і пропустять... Дивися, й кінця нема. Дівки російські, їй-бо, дівкиї В колясках он як зручно вмостилися!

Знову хвиля загальної цікавості, як і коло церкви в Хамовниках, подала всіх полонених до дороги, і П'єр, завдяки своєму зросту, через голови інших побачив те, що викликало таку цікавість полонених. У трьох колясках, що просувалися серед зарядних ящиків, їхали, тісно сидячи одна на одній, виряджені, в яскравих кольорах, нарум'янені жінки і кричали щось пискливими голосами.

З тієї хвилини, як П'єр усвідомив появу таємничої сили, ніщо не здавалось йому чудним чи страшним: ні труп, вимазаний на забаву сажею, ні ці жінки, що поспішали кудись, ні згарища Москви. Все, що бачив тепер П'єр, не справляло на нього майже ніякого враження — наче

душа його, готуючись до важкої боротьби, відмовлялася приймати враження, що могли ослабити її.

Поїзд жінок проїхав. За ним тяглися знову вози, солдати, фури, солдати, карети, солдати, ящики, солдати, зрідка жінки.

П'єр не бачив людей окремо, він бачив рух людей.

Усіх цих людей і коней наче гнало якоюсь невидимою силою. Всі вони протягом години, поки П'єр спостерігав їх, впливали з різних вулиць з одним і тим же бажанням скоріше пройти; всі вони однаково, стикаючись з іншими, починали сердитись, битись; вишкірялися білі зуби, супились брови, перекидалися все ті самі лайки і на всіх обличчях був однаковий браво-рішучий і жорстко-холодний вираз, який був на обличчі в капрала і вранці під час тріскотінкя барабана так вразив П'єра.

Уже надвечір конвойний начальник зібрав свою команду і з криком та лайкою втиснувся в обози, і полонені, оточені з усіх боків, вийшли на Калузський шлях.

Йшли дуже швидко, не відпочиваючи, і зупинились тільки коли вже сонце почало сідати. Обози наїхали одні на одних, і люди стали готуватись до нічлігу. Всі здавалися сердитими й незадоволеними. Довго з різних боків чути було лайки, злобні вигуки та бійки. Карета, що їхала позаду конвойних, наштотхнула на тювозку конвойних і пробила її дишлем. Кілька солдатів з різних боків збіглися до повозки; одні били по головах коней, запряжених в карету, звертаючи їх, інші билися між собою, і П'єр бачив, що одного німця тяжко поранили тесаком у голову.

Здавалосьь, усі ці люди почували тепер, коли зупинилися посеред поля в холодних сутінках осіннього вечора, одну й ту ж неприємність пробудження від поспішності, що охопила всіх підчас виходу, і поривання кудись рухатися. Зупинившись, усі наче зрозуміли, що невідомо ще, куди йдуть і що в цьому поході багато буде важкого і трудного.

З полоненими на цьому привалі конвойні обходилися ще гірше, ніж під час вирушання. На цьому привалі вперше м'ясну їжу полонених було видано конячиною.

В кожному, від офіцерів до останнього солдата, було помітне ніби особисте озлоблення проти кожного з полонених, що так несподівано змінило собою колишнє дружелюбне ставлення.

Озлоблення це ще більш посилювалося, коли на переліку полонених виявилось, що під час метушні, виходячи з Москви, один російський солдат, який прикидався хворим на живіт, утік. П'єр бачив, як француз побив російського солдата за те, що той відійшов далеко від дороги, і чув, як капітан, його приятель, докоряв унтер-офіцерові за втечу російського солдата і погрожував йому судом. На відмовку унтер-офіцера, що солдат був хворий і не міг іти, офіцер відповів, що наказано пристрілювати тих, хто відставатиме. П'єр почував, що та фатальна сила, яка зім'яла його під час страти і якої було непомітно під час полону, тепер знову оволоділа його існуванням, йому було страшно; але він почував, як у міру зусиль, що їх робила фатальна сила, щоб розчавити його, в душі його виростала й міцніла незалежна від неї сила життя.

П'єр повечеряв юшкою з житнього борошна з конячиною і поговорив з товаришами.

Ні П'єр, ні будь-хто з його товаришів не говорили ні про те, що вони бачили в Москві, ні про грубощі обходження французів, ні про той наказ пристрілювати, що був оголошений їм: усі були, мовби всупереч погіршенню становища, особливо жваві й веселі: Говорили про особисті спогади, про смішні сцени, бачені під час походу, і заминали розмови про теперішнє становище.

Сонце давно сіло. Яскраві зорі засвітились де-не-де по небу; сховався повний місяць, і червона, схожа на пожежу, заграва розлилася краєм неба; величезна червона куля дивно погойдувалась у сіруватій імлі.

Ставало видно. Вечір уже кінчився, але ніч ще не починалася. П'єр встав і пішов від своїх нових товаришів між вогнища на другий бік шляху, де, йому сказали, стояли полонені солдати. Йому хотілось поговорити з ними. На дорозі французький вартовий зупинив його і наказав повернутись.

П'єр вернувся, але не до багаття, до товаришів, а до розпряженої повозки, коло якої нікого не було. Він, підібравши ноги й опустивши голову, сів на холодну землю біля колеса повозки і довго нерухомо сидів у задумі. Минуло понад годину. Ніхто не турбував П'єра. Раптом він зареготав своїм товстим добродушним сміхом так голосно, що з різних боків здивовано оглянулись люди на цей чудний, очевидно самотній сміх.

— Ха, ха, ха! — сміявся П'єр. І він промовив у голос сам до себе:— Не пустив мене солдат. Спіймали мене, зачинили мене. В полоні держать мене. Кого мене? Мене? Мене—мою безсмертну душу! Ха, ха, ха!.. Ха, ха, ха!..— сміявся він, і сльози виступили в нього на очах.

Якийсь чоловік встав і підійшов подивитися, чого сам собі сміється цей чудний великий чоловік. П'єр перестав сміятися, встав, відійшов далі від цікавого і озирнувся круг себе.

Величезний, безкрай бівуак, який нещодавно гаморів тріско-

ві

тінням вогнищ ї гоїмоном людей,— затихав; червоні вогні багать згасали і, блідли. Високо в ясному небі: стояв повний місяць. Ліси та поля, невидні раніш поза розташуванням табору, відкривались тепер вдалині. І ще далі за ці ліси та поля ясна, коливаючись, кличучи в себе, безконечна далина. П'єр глянув у небо, в глибіню даленіючих, мерехтливих зірок. "І все це моє, і" все це в мені, і все це я! — думав П'єр. — І все це вони спіймали й посадили в барак, загороджений дошками!" Він усміхнувся і пішов до своїх* товаришів вкладатися спати.

В перших числах жовтня до Кутузова приїжджав ще один парламентар з листом від Наполеона і з пропозицією миру, обманливо позначеним Мооквою, тимчасом як Наполеон уже був недалеко спереду Кутузова, на старому Калузькому шляху. Кутузов відповів на цей лист так само, як на перший, присланий з Лорістоном: він сказав, що про мир мови бути не може.

Скоро після цього з партизанського загону Дорохова, який ходив ліворуч від Тарутина, було одержано донесення про те, що в Фомінському з'явилися війська, що вони становлять дивізію. Брусє і що дивізія ця, відокремлена від інших військ, легко може бути винищена. Солдати і офіцери знову вимагали діяльності. Штабні генерали, збуджені спогадом про легкість перемоги під Тарутиним, наполягали перед Кутузовим на виконанні пропозиції Дорохова. Кутузов вважав, що не треба ніякого наступу. Вийшло середнє, те, що мало статися; послано було у Фомінське невеликий загін, який мав атакувати Брусє..

Через дивну випадковість це призначення — найважче і найважливіше, як виявилось згодом,—дістав Дохтуров; той самий скромний, маленький Дохтуров, якого ніхто нам не описував тим, що складає плани боїв, літає перед полками, кидає хрести на батареї і т. ін., якого вважали і називали нерішучим і непроникливим, але той самий Дохтуров, якого під час усіх воєн росіян з французами, від Аустерліца і до тринадцятого року, ми бачимо начальником скрізь, де тільки становище важке. В Аустерліці він залишається останнім біля греблі Аугеста, збираючи полки, рятуючи, що можна, коли все тікає і гине і жодного генерала нема в арієргарді. Він, хворий, у гарячці, йде до Смоленська з двадцятьма тисячами захищати місто проти всієї наполеонівської армії. У Смоленську, тільки-но задрімав він на Малаховських воротах у пароксизмі гарячки, його будить канонада по Смоленську, і Смоленськ держиться цілий день. У Бородінському бою,* коли вбито Багратіона і війська нашого лівого флангу перебито в пропорції 9 до 1 і вся сила французької артилерії спрямована туди,—

посилається не хто інший, а саме нерішучий і непроникливий Дохтуров, і Кутузов квапиться виправити свою помилку, коли він

послав був туди іншого. І маленький, тихенький Дохтуров їде туди, і Бородіно — найкраща слава російського війська. І багато героїв описано нам у віршах і в прозі, але про Дохтурова майже ні слова.

Знову Дохтурова посилають туди у Фомінське і звідти в Малий Ярославець, у те місце, де був останній бій з французами, і в те місце, з якого, очевидно, уже починається загибель французів, і знову багатьох геніїв та героїв описують нам у цей період кампанії, але про Дохтурова ні слова, або дуже мало, або сумнівно. Це ось умовчання про Дохтурова очевидніше за все доводить його гідність.

Природно, що людині, яка не розуміє ходу машини і спостерігає її дію, здається, що найважливішою частиною цієї машини є та тріска, що випадково потрапила в неї і, заважаючи її ходові, сіпається в ній. Людина, не знаючи будови машини, не може зрозуміти того, що не ця тріска, яка псує і заважає роботі, а та маленька, передаточна шестерня, що нечутно крутиться, є однією з найістотніших частин машини.

10 жовтня, того самого дня, як Дохтуров пройшов подовину дороги до Фомінського і зупинився в селі Аристові, готуючись точно виконати даний наказ, усе французьке військо, в своєму судорожному русі дійшовши до позиції Мюрата, як здавалось, для того, щоб дати бій, раптом без причини повернуло ліворуч на новий Калузький шлях і стало входити у Фомінське, в якому раніш стояв один Брусє. У Дохтурова під командою в цей час були, крім Дорохова, два невеликі загони Фігнера і Сеславіна.

Увечері 11 жовтня Сеславін приїхав у Аристово до начальства з пійманим полоненим французьким гвардійцем. Полонений казав, що військо, які ввійшли сьогодні у Фомінське, становили авангард всієї великої армії, що Наполеон був тут-таки, що вже п'ятий день як армія вся

вийшла з Москви. Того ж вечора дворак, прийшовши з Боровська, розповів, що він бачив вступання величезного війська у місто. Козаки з загону Дорохова доносили, що вони бачили французьку гвардію, яка йшла шляхом до Боровська. З усіх цих вістей стало очевидно, що там, де думали застати одну дивізію, тепер була вся армія французів, яка йшла з Москви у несподіваному напрямку—старим Калузьким шляхом. Дохтуров нічого не хотів розпочинати, бо йому неясно було тепер, у чому полягає його обов'язок, йому наказано було атакувати Фомінське. Але в Фомінському перше був лише Брусє, тепер була вся французька армія. Єрмолов хотів зробити за своїм розсудом, але Дохтуров наполягав на тому, що йому треба мати наказ від ясновельможного. Вирішено було послати донесення у штаб.

Для цього було обрано тямущого офіцера, Болховітінова, який, крім письмового донесення, мав на словах розповісти всю справу. О дванадцятій годині ночі Болховітінов, одержавши конверта і словесний наказ, помчав у супроводі козака з запасними кіньми до головного штабу.

Ніч була темна, тепла, осіння. Ішов дощик уже четвертий день. Двічі перемінивши коней і за півтори години промчавши тридцять верст болотистою, грузькою дорогою, Болховітінов о другій годині ночі був у Леташовці. Злізши біля хати, де на тину була вівіска "Головний Штаб", і кинувши коня, він увійшов до темних сіней.

— Чергового генерала скоріше! Дуже важливе! — промовив він до когось, що підводився і сопів у темряві сіней.

— Звечора нездорові дуже були, третю ніч не сплять,— по-заступницькому прошепотів денщицький голос.— Уже ви капітана розбудіть спочатку.

— Дуже важливе, від генерала Дохтурова,— сказав Болховітінов, намагаючись відчинити двері і входячи в них. Денщик пройшов поперед нього і став будити когось:—Ваше благородіє, ваше благородіє — кульєр!

— Що, що? Від кого? — говорив чийсь сонний голос.

— Від Дохтурова і від Олексія Петровича. Наполеон у Фо-мінському,— сказав. Болховітінов, не бачачи в темряві того, хто питав його, але по голосу гадаючи, що це не Коновніцин.

Розбуджений чоловік позіхав і потягався.

— Будити мені його не хочеться,— сказав він, обмацуючи щось.— Дуже хворий! Може, так, чутки.

— Ось донесення,— сказав Болховітінов,— наказано відразу ж передати черговому генералові.

— Стривайте, світло засвічу. Куди ти, клятий, завжди заткнеш? — звертаючись до денщика, сказав той, що потягався. Це був Щербинін, ад'ютант Коновніцина.— Знайшов, знайшов,— додав він.

Денщик кресав вогонь, Щербинін обмацував свічник, * — Ах, мерзенні,— з огидою сказав він.

При світлі іскор Болховітінов побачив молоде обличчя Щербиніна зі свічкою; в передньому кутку спав ще один чоловік. Це був Коновніцин.

Коли спочатку синім, потім червоним полум'ям зайнялися від труту сірники, Щербинін засвітив лойову свічку, зі свічника якої побігли прусаки, що обглодували її, і оглянув вісника. Болховітінов був весь у болоті і, обтираючись рукавом, розмазував його по обличчю.

— Та хто доносить?— спитав Щербинін, взявши конверта.

— Звістка правдива,— сказав Болховітінов.— І полонені, і козаки, і лазутчики — всі одноголосно показують те саме.

— Нічого не вдієш, треба будити,— сказав Щербинін, встаючи й підходячи до чоловіка в нічному ковпаку, вкритого шинеллю.— Петре Петровичу! — промовив він. Коновніцин не ворушився.—До головного штабу! — сказав він, усміхнувшись, знаючи, що ці слова напевне розбудять його. І справді, голова в нічному ковпаку підвелась одразу ж. На красивому, твердому обличчі Коновніцина, з гарячково запаленими щоками, на мить ще затримався вираз далеких, від справжнього становища марень сну, але по цьому він раптом здригнувся: обличчя його набрало звично спокійного і твердого виразу.

— Ну, що таке? Від кого? — неквапливо, але зразу ж спитав він, кліпаючи від світла. Слухаючи донесення офіцера, Коновніцин розпечатав і прочитав.. Зразу по цьому він опустив ноги в шерстяних панчохах на долівку і став взуватися. Він скинув ковпак і, причесавши виски, надів кашкета.

— Ти скоро доїхав? Ходім до ясновельможного. Коновніцин одразу зрозумів, що привезена звістка була дуже

важлива і що не можна баритися. Добре це чи погано, він не думав і не питав себе. Його це не цікавило. На всю справу війни він дивився не розумом, не міркуванням, а чимсь іншим. В душі його було глибоке, невисловлене переконання, що все буде гаразд; але що цьому вірити не треба і тим більш не треба говорити цього, а треба робити тільки свою справу. І цю свою справу він робив, віддаючи їй усі свої сили.

Петро Петрович Коновніцин, так само, як і Дохтуров, тільки мовби для пристойності внесений у список так званих героїв 12-го року—Барклаїв, Раєвських, Єрмолових, Платових, Милорадови-чів, так само, як і

Дохтуров, мав репутацію людини вельми обмежених здібностей і знань і так само, як і Дохтуров, Коновніцин ніколи не робив проектів боїв, але завжди був там, де було найважче; спав завжди з відчиненими дверима відтоді, як був призначений черговим генералом, наказуючи кожному посланому будити його, завжди під час бою був під вогнем, так що Кутузов докоряв йому за те і боявся посилати, й був так само, як і Дохтуров, однією з тих непомітних шестерень, які не торохтять і не шумлять, але становлять найістотнішу частину машини.

Виходячи з хати у вологу, темну ніч, Коновніцин насупився почасти від того, що йому дужче стала боліти голова, почасти від неприємної думки, що виникла в нього, про те, як тепер захвилюється від цієї звістки все це гніздо штабних, впливових людей, особливо Бенігсен, який після Тарутина був на ножах з Кутузовим; як будуть пропонувати, сперечатись, наказувати, касувати. І це передчуття було йому неприємне, хоч він і знав, що без цього не можна.

Справді, Толь, до якого він зайшов повідомити нову звістку, одразу ж став викладати свої міркування генералові, що жив з ним, і Коновніцин, мовчки і втомлено слухаючи, нагадав йому, що треба йти до ясновельможного.

XVII

Кутузов, як і всі старі люди, мало спав ночами. Вдень він часто несподівано починав куняти; але вночі лежав нероздягнутий на своїй постелі, здебільшого не спав і думав.

Так він лежав і тепер на своєму ліжку, сперши важку, велику спотворену голову на пухлу руку і думав, розплющеним одним оком вдивляючись у темряву.

Відтоді, як Бенігсен, який листувався з государем ї мав найбільшу силу в штабі, уникав його, Кутузов був спокійніший у тому відношенні, що

його з військами не примусять знову брати участь у марних наступальних діях. Урок Тарутинського бою і передодня його, хворобливо пам'ятний Кутузову, теж повинен був вплинути, думав він.

"Вони повинні зрозуміти, що ми можемо тільки програти, діючи наступально. Терпіння і час, ось мої воїни-богатири!"— думав Кутузов. Він знав, що не треба зривати яблуко, поки воно зелене. Воно само впаде, коли досягне, а зірвеш зеленим, зіпсуєш яблуко і дерево, і сам оскому наб'єш. Він, як досвідчений мисливець, знав, що звіра поранено, поранено так, як тільки могла поранити вся російська сила, але смертельно чи ні — це було ще не з'ясоване питання. Тепер, з присилання Лорістона та Бертелемі і з донесень партизанів, Кутузов майже знав, що звіра поранено смертельно, Та треба було ще доказів, треба було чекати.

"їм хочеться бігти подивитися, як вони його вбили. Почекайте, побачите. Все маневри, все наступи! — думав він.— До чбго? Все аби відзначитися. Наче щось веселе є в тому, щоб битися. Вони мов діти, в яких не добереш, як була справа, тому що всі хочуть довести, як вони вміють битися. Та річ тепер не в тому.

І які майстерні маневри пропонують мені всі оці! їм здається, що, коли вони видумали дві-три випадковості (він згадав про загальний план з Петербурга), вони видумали їх усі. А їм усім нема числа!"

Нерозв'язане питання про те, смертельна чи не смертельна рана, завдана в Бородіні, уже цілий місяць висіло над головою Кутузова. З одного боку, французи захопили Москву. З другого боку, безперечно, всім єством своїм Кутузов почував, що той страшний удар, в якому він разом з усіма руськими людьми напружив усі свої сили, повинен був бути смертельним. Але в усякому разі треба було доказів, і він чекав їх уже місяць, і чим далі минав час, тим більш нетерплячим він ставав. Лежачи на своїй постелі в свої безсонні ночі, він робив те саме, що робила ця генеральська молодь, те саме, за що він докоряв їм. Він придумував усі можливі випадки так само, як і молодь, тільки з тією різницею, що він

нічого не будував на цих припущеннях і що він бачив їх не два і не три, а тисячі. Що далі він думав, то більше їх поставало. Він придумував усякого роду рухи наполеонівської армії, всієї або частин її — до Петербурга, на нього, в обхід його, придумував (чого він найбільш боявся) і той випадок, що Наполеон почне боротися проти нього його ж зброєю, що він залишиться в Москві, вичікуючи його. Кутузов придумав навіть рух наполеонівської армії назад на Мединь та Юхнов; але одного, чого він не міг передбачити, це того, що сталося, того божевільного, судорожного метання наполеонівського війська протягом перших одинадцяти днів після його виступу з Москви,— метання, яке зробило можливим те, про що все ж таки не смів ще тоді думати Кутузов: цілковите винищення французів. Донесення Дорохова про дивізію Брусє, —сісті від партизанів про злигодні наполеонівської армії чутки про готування до виступу з Москви — усе підтверджувало припущення, що французька армія розбита ! збирається тікати; але це були тільки припущення, які здавалися важливими для молоді, але не для Кутузова. Він зі своїм шістдесятилітнім досвідом знав, якої ваги треба надавати чуткам, знав, як люди здатні, бажаючи чого-небудь, групувати всі вісті так, що вони наче підтверджують бажане, і знав, як у такому випадку охоче випускають усе суперечне. І чим більше бажав цього Кутузов, тим менше він дозволяв собі цьому вірити. Питання це забиравало всі його душевні сили. Все інше було для нього тільки звичним виконанням життя. Таким звичним виконанням життя і підкоренням йому були його розмови зі штабними, листи до m-me Staël, які він писав з Тарутина, читання романів, роздавання нагород, листування з Петербургом і т. ін. Але загибель французів, яку лише він передбачав, була його душевним єдиним бажанням.

Вночі 11 жовтня він лежав, спершись на руку, і думав про це.

У сусідній кімнаті заворушилось і почулися кроки Толя, Коновніцина та Болховітінова.

— Гей, хто там? Увійдіть, увійди! Що новенького? — гукнув їх фельдмаршал.

Поки лакей засвічував свічку, Толь розповідав зміст вістей.

— Хто привіз? — спитав Кутузов з обличчям, яке вразило Толя, коли заевітилася свічка, своєю холодною строгістю.

— Не може бути сумніву, ваша світлість.

— Поклич, поклич його сюди!

Кутузов сидів, спустивши одну ногу з ліжка і налігши великим животом на другу, зігнуту ногу. Він мружив своє видюще око, щоб краще розглянути посланого, наче в його рисах він хотів прочитати те, що цікавило його.

— Скажи, скажи, голубе,— звернувся він до Болховітінова своїм тихим старечим голосом, загортаючи розхристану сорочку.— Підійди, підійди ближче. Які ти привіз мені вісточки? Га? Наполеон з Москви пішов? Воістину так? Га?

Болховітінов докладно доносив спочатку все те, що йому було наказано.

— Говори, говори швидше, не томи душі,— перебив його Кутузов.

Болховітінов розповів усе і замовк, чекаючи наказу. Толь почав був говорити щось, але Кутузов перебив його. Він хотів сказати щось, та раптом обличчя його зіщурилось, скривилося; він, махнувши рукою на Толя, повернувся в протилежний бік, до покуття, що чорніло образами.

— Господи, создателю мій! Почув ти молитву нашу...— тремтячим голосом сказав він, склавши руки.— Врятована Росія. Слава тобі, господи! — І він заплакав.

XVIII

З часу звістки про вихід французів з Москви і до кінця кампанії вся діяльність Кутузова полягає лише в тому, щоб владою, хитрістю, просьбами стримувати свої війська від непотрібних наступів, маневрів і сутичок з ворогом, який гине. Дохтуров іде до Малоярославця, а Кутузов бариться зі всією армією і дає накази про очищення Калуги, відступ за яку здається йому вельми можливим.

Кутузов скрізь відступає, але ворог, не дожидаючись його відступу, втікає назад, у протилежний бік.

Історики Наполеона описують нам майстерний маневр його на Тарутино та Малоярославец і роблять припущення про те, що було б, якби Наполеон встиг пройти в багаті південні губернії.

Але не кажучи про те, що ніщо не перешкоджало Наполеону йти в ці південні губернії (бо російська армія давала йому дорогу), історики забувають, що армія Наполеона не могла бути врятована нічим, бо вона в самій собі мала вже тоді передумови неминучої загибелі. Чому ця армія, знайшовши силу продовольства в Москві і, не мігши втримати його, а стоптавши його під ногами, ця армія, яка, прийшовши до Смоленська, не розбирала продовольства, а грабувала його,— чому ця армія могла б виправитися в Калузькій губернії, населеній тими ж росіянами, що й у Москві, і з тими ж властивостями вогню спалювати те, що запалюють?

Армія не могла ніде виправитися. Вона від Бородінського бою і грабежу Москви мала в собі вже ніби хімічні передумови розкладу.

Люди цієї колишньої армії втікали зі своїми ватажками самі не знаючи куди, бажаючи (Наполеон і кожен солдат) тільки одного: виплутатися особисто якомога швидше з того безвихідного становища, яке, хоч і не ясно, вони всі усвідомлювали.

Тільки тому на раді в Малоярославца коли генерали, вдаючи, що вони радяться, висловлювали різні думки, остання думка простодушного солдата Мутона, який сказав те, що всі думали, що треба тільки піти звідси якнайскоріше, закрила всі роти, і ніхто, навіть Наполеон, не міг сказати нічого проти істини, яку всі усвідомлювали.

Але хоч усі і знали, що треба було йти, залишався ще сором свідомості того, що треба тікати. І треба було зовнішнього поштовху, який перемиг би цей сором. І поштовх цей з'явився тоді,

коли треба було. Це було так зване у французів le Hourra de l'Empereur¹.

Другого дня після ради Наполеон, рано-вранці, вдаючи, що хоче оглядати війська і поле минулого та майбутнього бою, з почтом маршалів і конвою їхав серединою лінії розташування військ. Козаки, шастаючи коло здобичі, натрапили на самого імператора і мало не спіймали його. Коли козаки цього разу не спіймали Наполеона, то врятувало його те саме, що губило французів: здобич, на яку і в Тарутині і тут, залишаючи людей, кидались козаки. Вони, не звертаючи уваги на Наполеона, кинулись на здобич, і Наполеон встиг утекти.

Коли les enfants du Don² ось-ось могли спіймати самого імператора серед його армії, ясно було, що нічого більш робити, як тільки тікати якомога швидше найближчим знайомим шляхом. Наполеон, зі своїм сорокалітнім черевцем, не почувачи вже в собі колишньої моторності і сміливості, зрозумів цей натяк. І під впливом страху, якого він набрався від козаків, одразу погодився з Мутонем і дав, як кажуть історики, наказ про відступ назад на Смоленський шлях.

Той факт, що Наполеон погодився з Мутонем і що війська пішли назад, доводить не те, що він наказав це, а що сили, які діяли на всю армію в розумінні спрямування її по Можайському шляху, одночасно діяли й на Наполеона.

Коли людина перебуває в русі, вона завжди придумує собі мету цього руху. Для того, щоб іти тисячу верст, людині конче треба думати, що щось гарне є за цією тисячею верст. Потрібне уявлення про обітовану землю для того, щоб мати силу рухатися.

Обітованою землею для французів під час їх наступу була Москва, під час відступу — батьківщина. Але батьківщина була занадто далеко, і для людини, яка йде тисячу верст, неодмінно треба сказати собі, забувши про кінцеву мету: "сьогодні я прийду за сорок верст на місце відпочинку і нічлігу", і в першому переході це місце відпочинку заслоняє кінцеву мету і зосереджує на собі всі бажання й надії. Ті прагнення, що виявляються в окремої людини, завжди посилюються в натовпі.

Для французів, які пішли назад старим Смоленським шляхом, кінцева мета, батьківщина, була занадто далеко, і найближчою метою, тією, до якої, у величезній пропорції посилюючись у натовпі, поривалися всі бажання та надії,— був . Смоленськ. Не тому, що люди знали, що в Смоленську було багато провіанту і свіжих військ, не тому, що їм казали це (навпаки, вищі чини ар

1 імператорське ура. • сини Дону

мії і сам Наполеон знали, що там мало провіанту), а тому, що це лише могло дати їм силу рухатися і переносити теперішні зли-' годні. Вони, і ті, що знали, і ті, що не знали, однаково обманюючи себе, як до обітованої землі, поривалися до Смоленська.

Вийшовши на великий шлях, французи надзвичайно енергійно, нечувано швидко побігли до своєї вигаданої мети. Крім цієї причини загального прагнення, що пов'язувала в одно ціле юрми французів і надавала їм деякої енергії, була ще друга причина, яка пов'язувала їх. Причина ця полягала в їх кількості. Сама величезна маса їх, як у

фізичному законі притягання, притягала до себе окремі атоми людей. Вони рухались своєю стотисячною масою як цілою державою.

Кожна людина з них бажала тільки одного — віддатися в полон, позбутися всіх жахів і нещасть. Але, з одного боку, сила загального поривання до мети—Смоленська втягала кожного в то^у самому напрямі; з другого боку — не міг корпус віддатися в полон роті, і незважаючи на те, що французи користалися з усякої нагоди, щоб відкараскатись один від одного і при найменшому пристойному приводі віддатися в полон, приводи ці не завжди траплялися. Сама кількість їх і тісний, швидкий рух позбавляли їх цієї можливості і робили для росіян не тільки трудним, але й неможливим зупинення цього руху, на який спрямована була вся енергія маси французів. Механічне розривання тіла не могло понад певну межу прискорити процес⁴ розкладу, що відбувався в ньому.

Грудку снігу неможливо розтопити вмить. Існує певна межа часу, раніш якої ніяке посилення тепла не може розтопити снігу. Навпаки, чим більше тепла, тим більш міцнішає залишок снігу.

З російських воєначальників ніхто, крім Кутузова, не розумів цього. Коли визначився напрям втечі французької армії — по Смоленському шляху, тоді те, що передбачав Коновніцин вночі 11 жовтня, почало здійснюватись. Усі вищі чини армії хотіли відзначитись, відрізати, перехопити, полонити, зім'яти французів, і всі вимагали наступу.

Лише Кутузов усіх сил своїх (сили ці дуже невеликі у кожного головнокомандуючого) докладав до того, щоб протидіяти наступові.

Він не міг їм сказати того, що ми говоримо тепер: нащо бій і перепинення шлях}', і втрата людей, і нелюдське добивання нещасних? Нащо все це, коли від Москви до Вязьми без бою розтанула третина цього війська? Але він говорив їм, виводячи зі своєї старечої мудрості те, що вони могли б зрозуміти,— він говорив їм про золотий міст, і вони

сміялися з нього, зводили наклепи на нього, і рвали, і метали, і збиткувалися над убитим звіром.

Під Вязьмою Єрмолов, Милорадович, Платов та інші, перебуваючи поблизу французів, не могли утриматися від бажання відрізати і зім'яти два французькі корпуси. Кутузову, сповіщаючи

його про свій намір, вони прислали в конверті, замість донесення, аркуш білого паперу.

І хоч як намагався Кутузов стримати війська, війська наші атакували, прагнучи перепинити шлях. Піхотні полки, як розповідають, з музикою та барабанним боєм ходили в атаку і побили і втратили тисячі людей.

Але відрізати — нікого не відрізали і не зім'яли. І французьке військо, зібравшись міцніше від небезпеки, продовжувало, рівномірно танучи, той самий свій згубний шлях до Смоленська.

шлтяаіатюіхі

І

•родінський бій з захопленням Москви, що сталося за ним, і втечею французів, без нових боїв — є одним з найпов^альніших явищ історії,

Усі історики згодні в тому, що зовнішня діяльність держав і народів, у їх зіткненнях між собою, виявляється війнами; що безпосередньо, внаслідок більших чи менших успіхів воєнних, збільшується або зменшується політична сила держав і народів.

Хоч які дивні історичні описи того, як який-небудь король чи імператор, посварившись з іншим імператором чи королем, зібрав військо, зітнувся з військом ворога, здобув перемогу, вбив три, п'ять, десять тисяч чоловік і внаслідок того підкорив державу і цілий народ у

кілька мільйонів; хоч як незрозуміло, чому поразка однієї армії, однією сотою всіх сил народу, примусила підкоритися народ,— усі факти історії (наскільки вона нам відома) підтверджують правильність того, що більші чи менші успіхи війська одного народу проти війська другого народу є причинами або принаймні істотними ознаками збільшення чи зменшення сили народу. Військо здобуло перемогу, і зараз же збільшилися права народу-переможця на шкоду переможеному. Військо зазнало поразки, і зараз же відповідно до міри поразки народ позбавляється прав, а при цілковитій поразці свого війська цілком підкоряється.

Так було (за історією) з найдавніших часів і до теперішнього часу. Всі війни Наполеона є підтвердженням цього правила. Відповідно до міри поразки австрійських військ—Австрія позбавляється своїх прав і збільшуються права та сили Франції. Перемога французів під Ієною і Ауерштетом знищує самостійне існування Пруссії.

Але раптом у 1812 році французи здобули перемогу під Москвою, Москву взято, і слідом за тим, без нових боїв, не Росія перестала існувати, а перестала існувати шістсоттисячна армія, потім наполеонівська Франція. Натягти факти на правила історії, сказати, що поле бою в Бородіні залишилось за росіянами, що після Москви були бої, які знищили армію Наполеона,— неможливо.

Після Бородінської перемоги французів не було жодного не тільки генерального, але якоюсь мірою значного бою, і французька армія перестала існувати. Що це означає? Якби це був приклад з історії Китаю, ми б могли сказати, що це явище не історичне (викрут істориків, коли що не підходить під їхню мірку); якби справа стосувалася сутички нетривалої, в якій брали б участь малі кількості військ, ми б могли вважати це явище за виняток; але подія ця сталася на очах наших батьків, для яких вирішувалось питання життя і смерті вітчизни, і війна ця була найбільшою з усіх відомих воєн...

Період кампанії 1812 року від Бородінського бою до вигнання французів довів, що виграний бій не тільки не є причиною завоювання, а

навіть і не є постійною ознакою завоювання; довів, що сила, яка вирішує долю народів, лежить не в завойовниках, навіть не в арміях та боях, а в чомусь іншому.

Французькі історики, описуючи стан французького війська перед виходом з Москви, твердять, що все у Великій армії було 3 порядку, за винятком кавалерії, артилерії і обозів, та не було фуражу для годування коней і рогатої худоби. Цій біді не могло зарадити ніщо, бо навколишні селяни палили своє сіно і не давали французам.

Виграний бій не дав звичайних результатів, бо селяни Карпо і Влас, які після вирушення французів приїхали в Москву возами грабувати місто і взагалі не виявляли особисто геройських почуттів, і вся незліченна кількість таких селян не везли сіна в Москву за добрі гроші, що їм пропонували, а палили його.

Уявімо собі двох Людей, що вийшли зі шпагами на поєдинок за всіма правилами фехтувального мистецтва: фехтування тривало досить довгий час; раптом один з супротивників, відчувши, що його поранено — зрозумівши, що це не жарти, а питання його життя, кинув шпагу і, взявши першого-ліпшого дрюка, почав орудувати ним. Але уявімо собі, що людина, яка так розумно використала найкращий і найпростіший засіб для досягнення мети, разом з тим, запалена переказами рицарства, захотіла б приховати суть справи і наполягала б на тому, що вона за всіма правилами мистецтва перемогла на шпагах. Можна собі уявити, яка плутанина і неясність виникла б внаслідок такого опису цього поєдинку!

Фехтувальником, що вимагав боротьби за правилами мистецтва, були французи; його супротивником, який кинув шпагу і взяв дрюка, були росіяни; люди, що намагаються пояснити все за правилами фехтування, — історики, які писали про цю подію.

Від часу пожежі Смоленська почалась війна, яка не підходила ні під які перекази про попередні війни. Спалення міст і сіл, відступ після боїв, удар Бородіна і знову відступ, пожежа Москви, ловіння мародерів, перехоплювання транспортів, партизанська війна — все це були відступи від правил.

Наполеон почував це, і з самого того часу, коли він у правильній позі фехтування зупинився в Москві і замість шпаги супротивника побачив піднятого над собою дрюка, він не переставав скаржитися Кутузову й імператору Олександрю на те, що війна провадиться проти всіх правил (наче існують якісь правила для того, щоб убивати людей). Незважаючи на скарги французів про недотримання правил, незважаючи на те, що вищим по становищу руським людям здавалося чомусь ганебним битися дрюком, а хотілось за всіма правилами стати в позицію *en quarte* або *en tierce*, зробити майстерний випад у *prime*¹ і т. д.,— дрюк народної війни піднявся з усією своєю грізною і величною силою і, не питаючи ні про чії смаки і правила, з дурною простотою, але з доцільністю, не розбираючи нічого, піднімався, опускався і гатив французів доти, поки не загинула вся навала.

І добре не тому народові, що, як французи в 1813 році, відсалютувавши за всіма правилами мистецтва і обернувши шпагу ефесом, граціозно і чемно подає її великодушному переможцеві, а добре тому народові, який у хвилину випробування, не питаючи про те, як за правилами робили інші в таких випадках, просто і легко піднімає першого-ліпшого дрюка і гатить ним доти, поки в душі його почуття образи і помсти не заміниться презирством і жалістю.

і четверту, третю, першу

* Одним з найпомітніших і найвигідніших відступів від так званих правил війни є дії розрізнених людей проти людей, що тиснуться докупи. Такі дії завжди виявляються у війні, яка набирає народного характеру. Дії ці полягають у тому, що замість того, щоб ставати натовпом проти натовпу, люди розходяться нарізно, нападають поодиноці і відразу

тікають, коли на них нападають великими силами, а потім знову нападають, коли трапляється нагода. Це робили гверильяси в Іспанії; це робили горці на Кавказі; це робили росіяни в 1812 році.

Війну такого роду назвали партизанською і вважали, що, назвавши її так, пояснили її значення. Тимчасом такого роду війна не тільки не підходить ні під які правила, але й прямо протилежна відомому і визнаному за непогрішне тактичному правилу. Правило це говорить, що атакуючий повинен зосереджувати свої війська для того, щоб у момент бою бути сильнішим за ворога.

Партизанська війна (завжди успішна, як показує історія) прямо протилежна цьому правилу.

Суперечність ця виникає із того, що воєнна наука вважає силу військ тотожною з їх кількістю. Воєнна наука каже, що чим більше війська, тим більше сили. *Les gros bataillons ont toujours raison*¹.

Говорячи це, воєнна наука схожа на ту механіку, яка, ґрунтуючись на розгляді руху тіл тільки відносно їх маси, сказала б, що сили їх рівні чи не рівні між собою, бо рівні чи не рівні їх маси.

Сила (кількість руху) є здобуток маси на швидкість.

У воєнній справі сила військ є також здобуток маси на щось інше, на якийсь невідомий x .

Воєнна наука, бачачи в історії незчисленну кількість прикладів того, що маса військ не збігається з силою, що малі загони перемагають великі, невиразно визнає існування цього невідомого множника і намагається відшукати його то в геометричній побудові, то в озброєнні, то — найзвичайніше — в геніальності полководців. Але підставлення усіх цих значень множника не дає результатів, згідних з історичними фактами.

А тимчасом досить тільки зректися неправильного погляду на дієвість розпоряджень вищих властей під час війни, що встановився на угоду героям, і ми знайдемо цей невідомий x .

X цей є дух війська, тобто більше чи менше бажання битися і наражатися на небезпеки всіх людей, що становлять військо, цілком незалежно від того, б'ються люди під командою геніїв чи не геніїв, у трьох чи в двох лініях, дрюками чи рушницями, що стріляють тридцять раз на хвилину. Люди, які мають най

і Великі бойові сили завжди перемагають.

більше бажання битися, завжди поставлять себе і в найвигідніші умови для бійки.

Дух війська є множник на масу, що дає здобуток сили. Виі значити і виразити значення духу війська, цього невідомого x множника, є завдання науки. /

Завдання це можливе тільки тоді, коли ми перестанемо довільно підставляти замість значення всього невідомого x ті умови, за яких виявляється сила, як-от: розпорядження полководця, озброєння і т. д., приймаючи їх за значення множника, а визнаємо це невідоме в усій його цільності, тобто як більше чи менше бажання битися і наражатися на небезпеку. Тоді тільки, виражаючи рівняннями певні історичні факти, можна з порівняння відносного значення цього невідомого сподіватися на визначення самого невідомого.

Десять чоловік, батальйонів чи дивізій, б'ючись з п'ятнадцятьма чоловіками, батальйонами чи дивізіями, перемогли п'ятнадцять, тобто убили і забрали в полон усіх без залишку і самі втратили чотири; отже, знищено з одного боку чотири, з другого боку п'ятнадцять. Виходить, чотири дорівнювали п'ятнадцяти і, виходить, $4x = 15y$. Виходить $x:y = 15:4$. Рівняння це не дає значення невідомого, але воно дає відношення

між двома невідомими. І з підведення під такі рівняння історичних нарізно взятих одиниць (боїв, кампаній, періодів воєн) вийдуть ряди чисел, в яких повинні існувати і можуть бути відкриті закони.

Тактичне правило про те, що треба діяти масами під час наступу і розрізнено під час відступу, несвідомо підтверджує лише гу істину, що сила війська залежить від його духу. Для того, щоб вести людей під ядра, треба більше дисципліни, що досягається лише рухом у масах, ніж для того, щоб відбиватися від нападаючих. Але правило це, при якому випускається з уваги дух війська, безперестанно виявляється невірним і особливо разюче суперечить дійсності там, де буває велике піднесення або великий занепад духу війська,— в усіх народних війнах.

Французи, відступаючи в 1812 році, хоч і повинні б захищатися нарізно, за тактикою, тиснуться до купи, бо дух війська занепав так, що тільки маса втримує військо вкупі. Росіяни, навпаки, за тактикою повинні були б нападати масою, а насправді роздрібнюються, бо дух такий піднесений, що окремі люди без наказу б'ють французів і не потребують примусу для того, щоб брати на себе тягар і наражатися на небезпеку.

III

Так звана партизанська війна почалася зі вступу ворога у Смоленськ.

Перше ніж партизанську війну офіційно прийняв наш уряд, уже тисячі людей ворожої армії — відсталих мародерів, фуражирів — винищили козаки й селяни, які вбивали цих людей так само несвідомо, як несвідомо собаки загризають забіглою собаку. Денис Давидов своїм російським чуттям перший зрозумів значення цієї страшної зброї, яка, не питаючи про правила воєнного мистецтва, знищувала французів, і йому належить слава першого кроку для узаконення цього прийому війни.

24 серпня було засновано перший партизанський загін Давидова, і слідом за його загоном стали засновуватись інші. Чим далі точилася кампанія, тим далі збільшувалось число цих загонів.

Партизани знищували велику армію частинами. Вони підбирали те відпале листя, що само собою сипалося з висохлого де-' рева — французького війська, й іноді трусили це дерево. У жовтні, в той час, як французи бігли до Смоленська, цих партій різних величин і характерів були сотні. Були партії, які переймали всі прийоми армії, з піхотою, артилерією, штабами, з вигодами життя; були самі козачі, кавалерійські; були дрібні, збірні, піші та кінні, були селянські та поміщицькі, нікому не відомі. Був начальником партії дяк, який узяв за місяць кілька сот полонених. Була старостиха Василиса, яка побила сотні французів.

Останні числа жовтня були часом самого розпалу партизанської війни. Той, перший період цієї війни, під час якого партизани, самі дивуючись зі своєї сміливості, боялися, що кожної хвилини їх могли піймати й оточити французи, і, не розсідлюючи коней і майже не злізаючи з них, ховалися по лісах, щохвилини чекаючи погоні,— уже минув. Тепер уже війна ця визначилась, усім стало ясно, яких заходів можна вжити з французами і яких не можна. Тепер уже тільки ті начальники загонів, які зі штабами, за правилами, ходили вдалині від французів, вважали ще багато чого неможливим. А дрібні партизанські групи, давнр вже почавши свою справу і зблизька підглядаючи за французами, вважали можливим те, про що не сміли й думати начальники великих загонів. Щождо козаків і селян, які вешталися між французами, то вони вважали, що тепер уже все можливе.

22 жовтня Денисов, будши одним з партизанів, перебував зі своєю партією в самому розпалі партизанської пристрасті. З ранку він зі своєю партією був у русі. Він цілий день по лісах, що прилягали до великого шляху, стежив за великим французьким транспортом кавалерійських речей та російських полонених, який відділився від інших військ і під сильним прикриттям, як це було відомо від лазутчиків та полонених, просувався до Смоленська. Про цей транспорт було відомо не тільки

Денисову й Долохову (теж партизанові з невеликою партією), який ходив близько від Денисова, але й начальникам великих загонів зі штабами: усі знали про цей транспорт і, як казав Денисов, гострили на нього зуби. Двоє з цих великих загінних начальників — один поляк, другий німець — майже одночасно прислали Денисову запрошення приєднатися кожен до свого загону, для того, щоб напасти на транспорт.

— Ні, брат, я сам не ликом шитий,— сказав Денисов, прочитавши ці папери, і написав німцеві, що, незважаючи на душевне бажання, яке він мав служити під начальством такого доблесного і славнозвісного, генерала, він мусить позбавити себе цього щастя, бо вже стан під начальство генерала поляка. А генералові поляку він написав те ж саме, повідомляючи його, що він уже став під начальство німця.

Розпорядившись таким чином, Денисов мав намір, без донесення про те вищим начальникам, разом з Долоховим атакувати і взяти цей транспорт своїми невеликими силами. Транспорт ішов 22 жовтня від села Микулина до села Шамшева. Ліворуч шляху від Микулина до Шамшева йшли великі ліси, місцями вони підходили до самої дороги, місцями віддалялися від дороги на версту й більше. Оцими лісами цілий день, то заглиблюючись всередину їх, то виїжджаючи на узлісся, їхав з партією Денисов, не перестаючи стежити за просуванням французів. З ранку, недалеко від Микулина, там, де ліс близько підходив до шляху, козак з партії Денисова ?ахопшы дв: навантажені кавалерійськими сідлами фури, що стали в болоті, і одвезли їх до лісу. Відтоді й до самого вечора партія, не нападаючи, стежила за рухом французів. Треба було, не злякавши їх, дати спокійно дійти до Шамшева і тоді, з'єднавшись з Долоховим, який мав надвечір приїхати на нараду до караулки в лісі (за версту від Шамшева), удосвіта впасти з двох боків, як сніг на голову, і побити й забрати всіх разом.

Ззаду, за дві версти від Микулина, там, де ліс підходив до самого шляху, було залишено шість козаків, які мали донести зараз же, тількино з'являться нові колони французів.

Спереду Шамшева так само Долохов мав розвідати дорогу, щоб знати, на якій відстані є інші французькі війська. При транспорті передбачалося півтори тисячі чоловік. У Денисова було двісті чоловік, у Долохова могло бути стільки ж. Але чисельна перевага не зупиняла Денисова. Одно тільки, що ще треба було знати йому, це те, які саме були ці війська; і з цією метою Денисову треба було взяти язика (тобто людину з ворожої колони). В ранішньому нападі на фури справу зробили так хапливо, що французів, які були при фурах, усіх перебили і захопили живим лише хлопчину-барабанщика, а він був відсталий і нічого не міг сказати певного про те, з яких військ складалася колона.

Нападати вдруге Денисов вважав небезпечним, щоб не стривожити всю колону, і тому він послав вперед у Шамшево селянина Тихона Щербатого, який був при його партії, захопити, якщо можна, хоч одного з французьких передових квартир'єрів, що були там.

Був осінній, теплий, дощовий день. Небо і обрій були однакового кольору каламутної води. То падав наче туман, то раптом періщив скісний краплистий дощ.

На породистому, худому, з підтягнутими боками коні, в бурці й папасі, з яких текла вода, їхав Денисов. Він скривлявся від скісного дощу і заклопотано придивлявся вперед, так само, як і його кінь, що косив голову і щулив вуха. Схудле і обросле густою короткою чорною бородою обличчя його здавалось сердитим.

Поруч з Денисовим, також у бурці і в папасі, на гладкому великому донці їхав козачий осавул — товариш по службі Денисова.

Осавул Ловайський — третій, також у бурці і в папасі, був довгий, плаский, як дошка, білолиций, білявий чоловік з вузькими світлими очима і зі спокійно самовдоволеним виразом і на обличчі і в посадці. Хоч і не можна було сказати, в чому полягала особливість коня і їздця, але з першого погляду на осавула і Денисова видно було, що Денисову і

мокро, і незручно,— що Денисов чоловік, який сів на коня; тимчасом, дивлячись на осавула, можна було бачити, що йому так само зручно і добре, як і завжди, і що він не чоловік, який сів на коня, а чоловік, який становить разом з конем одну, збільшеною подвійною силою, істоту.

— Трохи попереду від них ішов наскрізь промоклий сільський чоловічина — провідник у сірому каптані і в білому ковпаку.

Трохи позаду, на худій тонкій киргизькій конячині з величезним хвостом та гривною і з продертими до крові губами, їхав молодий офіцер у синій французькій шинелі.

Поруч з ним їхав гусар, везучи за собою на крупі коня хлопчика у французькому драному мундирі і в синьому ковпаку. Хлопчик тримався червоними від холоду руками за гусара, ворушив своїми босими ногами, намагаючись зігріти їх, і, звівши брови, здивовано оглядався круг себе. Це був взятий вранці французький барабанщик.

Ззаду, по три, по чотири, вузькою розкислою і роз'їждженою ліською дорогою тяглися гусари, потім козаки, хто в бурці, хто у французькій шинелі, хто в попони, накинутій на голову. Коні, і рижі, і гніді, всі здавалися вороними від дощу, що струмував з них. Шиї в коней здавалися дивно тонкими від того, що позлипалися гриви. З коней ішла пара. І одяг, і сідла, і поводи — все було мокре, слизьке і розкисле, так само, як і земля й опале листя, яким була встелена дорога. Люди сиділи наїжившись, намагаючись не ворухитись, щоб відігрівати ту воду, яка протікала до тіла, і не пропускати нової холодної, що підтікала під сидіння, під коліна і за шиї. У середині розтягнутого строю козаків дві фури з французькими і підпряжними, в сідлах, козачими кінями торохтіли по корінню та гілках і бурчали по налитих вщерть водою коліях дороги.

Кінь Денисова, обходячи калюжу, що була на дорозі, потягнувся вбік і штовхнув його коліном об дерево.

— Е, чорт! — сердито вигукнув Денисов і, вищиривши зуби, нагайкою тричі вдарив коня, забризкавши себе й товаришів грязюкою. Денисов був не в настрої: і від дощу, і від голоду (з ранку ніхто нічого не їв), і, головне, від того, що досі від Долохова не було вістей і посланий взяти язика не повертався.

"Навряд чи трапиться друга така нагода, як нині, напасти на транспорт. Самому нападати занадто ризиковано, а відкласти до другого дня — з-під носа вихопить здобич хто-небудь з великих партизанів", — думав Денисов, раз у раз поглядаючи уперед з надією побачити очікуваного посланця від Долохова.

Виїхавши на просіку, по якій видно було далеко праворуч, Денисов зупинився.

— їде хтось, — сказав він.

Осавул подивився в тому напрямі, куди показував Денисов.

— їдуть двоє — офіцер і козак. Тільки не припущенно, щоб був сам підполковник, — сказав осавул, який любив вживати невідомі козакам слова.

Вершники, спустившись з гори, зникли з очей і за кілька хвилин знову з'явилися. Попереду втомленим галопом, поганяючи нагайкою, їхав офіцер — розтріпаний, наскрізь промоклий і з засунутими вище колін штанами. За ним, стоячи на стременах, рисив козак. Офіцер цей, дуже молоденький хлопець з широ-ким рум'яним обличчям і з бистрими, веселими очима, під'їхав до Денисова й подав йому промоклого конверта.

— Від генерала, — сказав офіцер. — Пробачте, що не зовсім сухий...

Денисов, нахмурившись, узяв конверта і став розпечатувати.

— От казали все, що небезпечно, небезпечно,— промовив офіцер, звертаючись до осавула в той час, як Денисов читав поданого йому листа.— А втім, ми з Комаровим,— він показав на козака,— підготувались. У нас по два пісто... А це що таке?— спитаб він, побачивши французького барабанщика,— полонений? Ви вже були в бою? Можна з ним поговорити?

— Ростов! Петя!— вигукнув у цей час Денисов, перебігши поданого йому листа.— Та як же ти не сказав, хто ти?— і Де' нисов з усмішкою, обернувшись, простягнув руку офіцерові.

Офіцер цей був Петя Ростов. '

Цілу дорогу Петя готувався до того, як він, як слід дорослому й офіцерові, не натякаючи на колишнє знайомство, буде тримати себе з Денисовим. Але тільки-но Денисов усміхнувся до нього, Петя одразу засяяз, почервонів од радості і, забувши підготовлену офіціальність, почав розповідати про те, як він проїхав повз французів і який він радий, що йому дали таке доручення, і що він був уже в бою під Вязьмою, і що там відзначився один гусар.

— Ну, я радий тебе бачити,— перебив його Денисов, і обличчя його набрало знову заклопотаного виразу.

— Михаїле Феоклитовичу,— звернувся він до осавула,— а це ж знову від німця. Він при ньому перебуває.— І Денисов розповів осавулові, що зміст паперу, привезеного щойно, полягав у повтореній вимозі від генерала німця приєднатися для нападу на транспорт.— Якщо ми його завтра не візьмемо, він у нас з-під носа видере,— закінчив він.

У той час, як Денисов говорив з осавулом, Петя, збентежений холодним тоном Денисова і гадаючи, що причиною цього тону був стан його штанів, під шинеллю зсував їх так, щоб ніхто цього не помітив, намагаючись мати вигляд якнайбільш войовничий.

— Буде який наказ від вашого високоблагородія?— спитав він Денисова, приставляючи руку до козирка і знову вертаючись до гри в ад'ютанта та генерала, до якої він підготувався, — чи повинен я залишатися при вашому високоблагородії?

— Накази?..— замислено сказав Денисов.— Та ти можеш зостатися до завтрашнього дня?

— Ах, будь ласка... Можна мені при вас зостатися?— вигукнув Петя.

— Та як саме сказано тобі від генерала — зразу повернутися?— спитав Денисов. Петя почервонів.

— Та він нічого не сказав. Я думаю, можна?— промовив він запитально.

— Ну, гаразд,— сказав Денисов. І, звернувшись до своїх підлеглих, він дав розпорядження про те, щоб партія йшла до призначеного біля караулк в лісі місця відпочинку і щоб офіцер на киргизькому коні (цей офіцер виконував обов'язки, ад'ютанта) їхав шукати Долохова, довідатись, де він і чи прийде він увечері. А сам Денисов з осавулом і Петею мав намір під'їхати до узлісся, яке виходило в бік Шамшева, щоб глянути на те місце розташування французів, що на нього мав бути спрямований завтрашній напад.

— Ну, борода,— звернувся він до селянина провідника,— веди до Шамшева.

Денисов, Петя і осавул, у супроводі декількох козаків та гусара, який віз полоненого, поїхали ліворуч через яр, до узлісся.

Дощик ущух, тільки падав туман і капало з віття дерев. Денисов, осавул та Петя мовчки їхали за селянином у ковпаку, який, легко і беззвучно ступаючи по корінню й мокрому листю своїми вивернутими ногами у личаках, вів їх до узлісся.

Вийшовши на 'схил, селянин припинився, роздивився і рушив до рідкої стіни дерев. Біля великого дуба, з неопалим ще листям, він зупинився і таємничо поманив до себе рукою.

Денисов і Петя під'їхали до нього. З того місця, на якому зупинився селянин, було видно французів. Зразу за лісом ішло схилом униз ярове поле. Праворуч, через крутий яр, видно було невелике сільце і панський будинок із зруйнованим дахом. У цьому сільці і в панському будинку, і по всьому пагорку, в садку, біля криниць та ставка і по всій дорозі на гору від мосту до села, не більш як за двісті сажнів відстані, видно було у пливучому тумані юрми людей. Чутно було ясно їх неросійські покрикування на коней у повозках, що дерлися на гору, і погукування один до одного.

— Полоненого дайте сюди,— неголосно сказав Денисов, не зводячи очей з французів.

Козак зліз з коня, зсадив хлопчика і разом з ним підійшов до Денисова. Денисов, показуючи на французів, питав, які і які це війська. Хлопець, встромивши свої змерзлі руки до кишень і звівши брови, злякано дивився на Денисова і, незважаючи на очевидне бажання сказати все, що він знав, плутався у своїх відповідях і лише підтверджував те, що питав Денисов. Денисов, нахмурившись, одвернувся од нього і звернувся до осавула, передаючи йому свої міркування.

Петя, швидкими рухами повертаючи голову, оглядався то на барабанщика, то на Денисова, то на осавула, то на французів у селі й на дорозі, пильнуючи, щоб не пропустити чого-небудь важливого.

— Прийде, не прийде Долохов, треба брати!.. Га?—сказав Денисов, весело блиснувши очима.

— Місце зручне,— сказав осавул.

— Піхоту низом пошлемо — болотами,— говорив далі Денисов:— вони підлізуть до саду; ви заїдете з козаками звідти, — Денисов показав на ліс за селом;— а я звідси зі своїми гусарами. І за пострілом...

— Видолинком не можна буде — трясовина,— сказав осавул.— Коні позагрузають, треба об'їжджати лівіше.

У той час, як вони півголосом отак говорили, внизу, у видолинку від ставка клацнув один постріл, другий, забілів димок і залунав дружний, наче веселий галас сотень французів, що були на схилі. В першу хвилину і Денисов, і осавул подались назад. Вони були так близько, що їм здалося, що вони були причиною цих пострілів і вигуків. Але постріли й вигуки стосувались не їх. Низом, болотами біг чоловік у чомусь червоному. Очевидно, по ньому стріляли і на нього кричали французи.

— А це ж наш Тихон,— сказав осавул.

— Він! він і є!

— Яка шельма,— сказав Денисов.

— Втече!—примружуючи очі, промовив осавул.

Чоловік, якого вони називали Тихоном, підбіг до річки, шубовснув у неї так, що бризки полетіли, і, зникнувши на мить, вибрався рачки, весь чорний від води, й побіг далі. Французи, які бігли за ним, зупинилися.

— Ну, спритний,— сказав осавул.

— Яка бестія!—з тим же виразом досади промовив Денисов.— І що він робив досі?

— Це хто?—спитав Петя.

— Це наш пластун. Я його посилав язика взяти.

— Ага!— сказав Петя з першого слова Денисова, киваючи головою, наче він усе зрозумів, хоч він зовсім не зрозумів жодного слова.

Тихон Щербатий був один з найпотрібніших людей у партії. Він був селянин з Покровського під Гжаттю. Коли на початку своїх дій Денисов прийшов у Покровське і, як завжди, покликавши старосту, спитав про те, що їм відомо про французів, староста відповів, як відповідали і всі старости, ніби захищаючись, що вони нічого знати не знають, відати не відають. Але коли Денисов пояснив їм, що його мета бити французів, і коли він спитав, чи не заблукували до них французи, то староста сказав, що ми-родери бували справді, але що в них у селі лише один Тишка Щербатий займається цими справами. Денисов звеліз покликати до себе Тихона і, похваливши його за його діяльність, сказав при старості кілька слів про ту вірність цареві і вітчизні та про ненависть до французів, яку повинні плекати сини вітчизни.

— Ми французам поганого не робимо,— сказав Тихон, очевидно сторопівши від цих слів Денисова.— Ми тільки так, значить, з охоти балувались з хлопцями. Миродерів справді десятків зо два побили, а так ми поганого не робили...— На другий день, коли Денисов, зовсім забувши про цього селянина, вийшов з Покровського, його повідомили, що Тихон пристав до партії і просив, щоб його при ній залишили. Денисов звеліз залишити його.

Тихон, який спочатку виконував чорну роботу—розкладав вогнища, носив воду, білував коней і т. ін., скоро виявив велику охоту і здібність до партизанської війни. Він по ночах ходив по здобич і щоразу приносив з

собою одяг та зброю французькі, а коли йому наказували, то приводив і полонених. Денисов звільнив Тихона від робіт, почав брѣти його з собою в роз'їзди і зачислив козаком.

Тихон не любив їздити верхи і завжди ходив пішки, ніколи не відстаючи від кавалерії. Зброя його складалася з мушкетона, якого він носив більше для сміху, піки і сокири, якою він орудував, як вовк орудує зубами, однаково легко вибираючи ними бліх з шерсті і перекушуючи товсті кістки. Тихон однаково певно, з усього розмаху, розколював сокирою колоди і, взявши сокиру за обух, вистругував нею тонкі кілочки і вирізував ложки. В партії Денисова Тихон посідав своє особливе, виняткове місце. Коли треба було зробити що-небудь особливо важке й гидке — виважити плечем з грязюки повозку, за хвіст витягти з болота коня, оббілувати його, залізити в саму середину французів, пройти за день п'ятдесят верст,— усі показували, посмію-ючись, на Тихона.

. —" Що йому, чортові, зробиться, коняра здоровенний,— казали про нього.

Одного разу француз, якого брав Тихон, вистрілив у нього з пістолета і влучив йому в м'якуш спини. Рана ця, яку Тихон лікував лише горілкою, внутрішньо і зовні, була темою найвеселіших жартів у цілому загоні, і жартів, яким залюбки піддавався Тихон.

— Що, брат, не будеш? Хіба скорчило?—сміялися з нього козаки, і Тихон, навмисно скорчившись і роблячи гримаси, вдаючи, що він сердиться, дуже смішно лаяв французів. Вплив цієї пригоди на Тихона виявився лише в тому, що після його поранення він рідко приводив полонених^

Тихон був найкориснішою і найхоробрішою людиною в партії. Ніхто більше за нього не відкрив випадків нападу, ніхто більше за нього не побрав і не побив французів; і внаслідок цього він був блазнем усіх козаків, гусарів і сам охоче приймав цей чин. Тепер Денисов послав

Тихона ще вночі у Шамшево для того, щоб узяти язика. Але, чи тому, що він не вдовольнився одним французом, чи тому, що проспав ніч, він вдень заліз у кущі, в саму середину французів і вони, як бачив з гори Денисов, викрили його.

VI

Поговоривши ще якийсь час з осавулом про завтрашній напад, який тепер, зваживши на близькість французів, Денисов, здавалось, остаточно вирішив, він повернув коня і поїхав назад. ^

— Ну, брат, тепер поїдемо обсушимось,— сказав він Петі.

Під'їжджаючи до лісової караулки, Денисов зупинився, вглядаючись у ліс. Лісом поміж деревами великими легкими кроками йшов на довгих ногах, метляючи довгими руками, чоловік у куртці, в личаках і в казанському капелюсі, з рушницею через плече і з сокирою за поясом. Побачивши Денисова, чоловік цей поспішно шпурнув щось у кущі, знявши з обвислими полями мокрого капелюха, підійшов до начальника. Це був Тихон. По-копирсане віспою та зморшками обличчя його з маленькими вузькими очима сяяло самовдоволеною веселістю. Він високо підвів голову і, наче стримуючись від сміху, втупив очі в Денисова.

— Ну, де пропадав?—спитав Денисов.

— Де пропадав? За французами ходив,— сміливо й поспішно відповів Тихон хрипким, але співучим басом.

— Чого ж ти вдень поліз? Тварюка! Ну що ж, не взяв?..

— Взяв то взяв,— сказав Тихон.

— Де ж він?

— Та я його взяв попервах на світанку ще,— говорив далі Тихон, переставляючи ширше пласкі вивернуті ноги в личаках,— й одвів до лісу. Бачу, нікудишній. Думаю, дай піду, іншого, акуратнішого якого візьму.

— Ач, шельма, так і є,— сказав Денисов до осавула.— Чому ж ти цього не привів? *

— Та нащо ж його водити,— сердито й поспішно перебив Тихон,— негодящий. Хіба я не знаю, яких вам треба?

— Ото яка бестія!.. Ну?..

— Пішов за другим,— говорив далі Тихон,— підповз я таким манером у ліс та й діг.— Тихон несподівано і гнучко ліг на черево, показуючи сценічно, як він це зробив.— Один і натрапив,— говорив він далі.— Я його таким манером і згріб.— Тихон швидко й легко схопився.— Ходімо, кажу, до полковника. Як загаласує! А їх тут четверо. Кинулись на мене зі шпажками. Я на них таким манером сокирою: що ви, мовляв, господь з вами,— вигукнув Тихон, розмахнувши руками і, грізно насупившись, випнув груди.

— То ж то ми з гори бачили, як ти дременув через калюжі он,— сказав осавул, звужуючи свої блискучі очі.

Петі дуже хотілось сміятися, але він бачив, що всі стримувалися від сміху. Він швидко переводив очі з Тихонового обличчя на обличчя осавула й Денисова, не розуміючи, що все це означає.

— Ти дурня не клей,— сказав Денисов, сердито покашлюючи.— Чому першого не привів?

Тихон став чухати однією рукою спину, другою .голову, і раптом уся пика його розтяглася в осяйну дурну усмішку, відкривши недостачу зуба

(за що його і прозвано Щербатим). Денисов усміхнувся, і Петя зайшовся веселим сміхом, до якого приєднався й сам Тихон.

— Та що, зовсім несправний,— сказав Тихон.— Одежинка поганенька на ньому, куди там його вести. Та й грубіян, ваше благородіє. Як же, каже, я сам анаральський син, не піду, каже.

— Яка тварюка! — сказав Денисов.— Мені розпитати треба...

— Та я його питаю,— сказав Тихон.— Він каже: погано знайомий Наших, каже, й багато, та все плохі; тільки, каже, сама назва. Ахніть, каже, добре, усіх заберете,— закінчив Тихоні, весело й рішуче глянувши в очі Денисову.

— Ось я тобі всиплю сотню гарячих, будеш тоді дурня корчити,— сказав Денисов суворо.

— Та чого ж сердитись,— сказав Тихон,— що ж, я не бачив французів ваших? Ось хай стемніє, я тобі яких завгодно,, хоч трьох приведу.

— Ну, їдьмо,— сказав Денисов. І до, самої караулки він їхав мовчки, сердито нахмурившись.

Тихон зайшов ззаду, і Петя чув, як сміялися з ним і з нього козаки про якісь чоботи, що їх він кинув у куц.

Коли Петю перестав брати сміх, що охопив його від Тихоно-вих слів і усмішки, і Петя зрозумів на мить, що Тихон цей убив людину, йому стало ніяково. Він оглянувся на полоненого барабанщика, і щось кольнуло його в серце. Але ця ніяковість тривала тільки одну мить. Він відчув потребу вище підвести голову, підбадьоритись і, набравши значущого вигляду, розпитати осавула про завтрашню справу, щоб не бути недостойним того товариства, в якому він перебував.

Посланий офіцер зустрів Денисова на дорозі із звісткою, що Долохов зараз приїде і що з його боку все гаразд.

Денисов раптом повеселішав і покликав до себе Петю.

— Ну, розкажи ти мені про себе,— сказав він.

VII

Петя під час виїзду з Москви, покинувши своїх рідних, приєднався до свого полку і скоро по цьому його взяв до себе ординарцем генерал, який командував великим загоном. Відтоді, як його підвищили в офіцери і особливо відтоді, як він перейшов у діючу армію, де він брав участь у Вяземському бою, Петя перебував увесь час у щасливо-збудженому стані радості з того, що він великий, і весь час у захваті поспішав, щоб не пропустити якої-небудь нагоди справжнього героїства. Він був дуже щасливий з того, що бачив і зазнав у армії, але разом з тим йому все здавалося, що там, де його нема, саме тепер і відбувається справжнісіньке, героїське. І він квапився туди, де його тепер не було.

Коли 21 жовтня його генерал висловив бажання послати кого-небудь до загону Денисова, Петя так жалісно просив, щоб послали його, що генерал не міг відмовити. Але, виряджаючи його і згадавши безумний вчинок Петі у Вяземському бою, де Петя, замість того, щоб їхати дорогою туди, куди його було послано, поїхав у цеп під вогонь французів і вистрілив там двічі зі свого пістолета,— виряджаючи його, генерал якраз заборонив Петі брати участь у будь-яких діях Денисова. От тому саме Петя почервонів і зніяковів, коли Денисов спитав, чи може він зостатися. До виїзду на узлісся Петя вважав, що йому треба, точно виконуючи свій обов'язок, одразу повернутися. Але коли він побачив французів, побачив Тихона, взяв, що вночі неодмінно атакують, він зі швидкістю переходів юнаків від одного погляду до другого, вирішив сам з собою, що генерал його, якого він досі дуже поважав,— погань, німець, що Денисов герой і

осавул герой, і Тихон герой і що йому було б соромно поїхати від них у скрутну хвилину.

Уже смеркало, коли Денисов, Петя) осавул підїхали до караулки. В напівтемряві видно було коней у сідлах, козаків, гусарів, які ладнали куріньчики на галявині і (щоб не бачили диму французи) розводили вогонь у лісовому яру, і він червонів там. У сінях маленької хатини козак, закачавши рукави, рубав баранину. В самій хаті були три офіцери з партії Денисова; вони влаштовували стіл з дверей. Петя скинув і віддав сушити свій мокрий одяг і зараз же взявся допомагати офіцерам влаштовувати обідній стіл.

Через десять хвилин був готовий стіл, накритий скатертиною. На столі була горілка, ром у фляжці, білий хліб і смажена баранина з сіллю.

Сидячи разом з офіцерами за столом і розриваючи руками, по яких текло сало, жирну, пахучу баранину, Петя перебував у захопленому дитячому стані ніжної любові до всіх людей і внаслідок того — впевненості в такій самій любові до себе інших людей.

— То що ж ви думаєте, Василю Федоровичу,— звернувся він до Денисова,— нічого, що я з вами зостанусь на деньок? — І не чекаючи відповіді, він сам відповів собі: — Мені ж наказано довідатись, ну от я й довідуюсь... Тільки ви мене пустіть у най... у найголовнішу... Мені не треба нагород... А мені хочеться...— Петя зціпив зуби і оглянувся, посіпуючи вгору піднятою головою і розмахуючи рукою.

— У найголовнішу...— повторив Денисов, усміхаючись.

— Тільки вже, будь ласка, мені дайте команду зовсім, щоб я командував,— провадив Петя,— ну хіба вам важко? Ах, вам ножика? — звернувся він до офіцера, який хотів одрізати баранини. І він подав свого складаного ножика.

Офіцер похвалив ножика.

— Візьміть, будь ласка, собі. В мене багато таких...— почервонівши, сказав Петя.— Матінко! Я й забув зовсім,— раптом вигукнув він.— У мене ізюм чудесний! Знаєте, такий, без кісточок. У нас маркітант новий — і такі чудові речі. Я купив десять фунтів. Я звик що-небудь солодке. Хочете?..— І Петя побіг у сіни до свого козака і приніс торби, в яких було фунтів з п'ять ізюму.— їжте, панове, їжте.

— А ще чи не треба вам кофейника? — звернувся він до осавула.— Я в нашого маркітанта купив, чудесний! У нього прекрасні речі. І він чесний дуже. Це головне. Я вам пришлю неодмінно. А може, ще в вас вийшли, оббилися кремінці,— це ж буває. Я взяв з собою, в мене ось тут,— він показав на торби,— сто кремінців. Я дуже дешево купив. Візьміть, будь, ласка, скільки треба, а то й усі...— І раптом, злякавшись, чи не заговорився він, Петя зупинився й почервонів.

Він став згадувати, чи не зробив він ще яких дурниць. І, перебираючи спогади нинішнього дня, він зупинився на спогаді про француза-барабанщика.— "Нам ось чудесно, а йому як?

Куди його діли? Чи нагодували його? Чи не скривдили?"—подумав він. Але помітивши, що він забрехався про кремінці, він тепер боявся.

"Спитати б можна,— думав він,— та скажуть: сам хлопчик і хлопчика пожалів. Я їм покажу завтра, який я хлопчик! Соромно буде, коли я спитаю? — думав Петя.— Ну, та все одно!"-т-і зараз же, почервонівши і злякано дивлячись на офіцерів, чи не буде в їх обличчях іронії, він сказав:

— А можна покликати того хлопчика, що взяли в полон? Дати йому чого-небудь поїсти... може...

— Егеж, жалюгідний хлопчина,— сказав Денисов, очевидно не вбачаючи нічого ганебного в цьому нагадуванні.— Покликати його сюди. Vincent Bosse¹ його звать. Покликати його.

— Я покличу,— сказав Петя.

— Поклич, поклич. Жалюгідний хлопчина,— повторив Денисов.

Петя стояв біля дверей, коли Денисов сказав це. Петя проліз між офіцерами і близько підійшов до Денисова.

— Дозвольте вас поцілувати, голубчику,— сказав він.— Ах, як чудово! як гарно! — І, поцілувавши Денисова, він побіг надвір.

— Bosse! Vincent! — гукнув Петя, зупинившись біля дверей.

— Вам кого, добродію, треба? — спитав голос з темряви. Петя відповів, що того хлопчика француза, якого взяли сьогодні.

— А! Весняного? — сказав козак.

Ім'я його Vincent уже переробили: козаки — на Весняного, а селяни й солдати — на Весеню. В обох переробках це нагадування про весну сходилося з уявленням про молоденького хлопця.

— Він там біля багаття грівся. Гей, Весеня! Весеня! Весняний! — залунали в темряві перегукування і сміх.

— А хлопчина меткий,— сказав гусар, що стояв біля Петі.— Ми його погодували допіру. Страх голодний був!

У темряві почулися кроки і, хляпаючи босими ногами по грязюці, барабанщик підійшов до дверей.

— Ah c'est vous! — сказав Петя.— Voulez vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera ^a\$ de mal,— додав він, несміливо і привітно доторкуючись до його руки.— Entrez, entrez 2.

— Merci, monsieur, — відповів барабанщик тремтячим, майже дитячим голосом і став обтирати об поріг свої брудні ноги. Петі багато хотілось сказати барабанщикові, але він не смів. Він, переступаючи з ноги на ногу, стояв біля нього в сінях. Потім у темряві віяв його за руку і потиснув її.

— Entrez, entrez, — тільки повторив він ніжним шепотом.

1 Венсан Босе

2 — Ах, це ви! Хотите їсти? Не бійтеся, вам нічого не зроблять. Увійдіть, увійдіть.

"Ах, що б мені для нього зробити!" — промовив сам з собою Петя і, відчинивши двері, пропустив повз себе хлопця.

Коли барабанщик увійшов до хатини, Петя сів далі від нього, вважаючи для себе принизливим звертати на нього увагу. Він тільки обмацував у кишені гроші й був непевний, чи не соромно буде дати їх барабанщикові.

VIII

Від барабанщика, якому з наказу Денисова дали горілки й баранини і якого Денисов звелів одягти у російський каптан, щоб, не відсилаючи з полоненими, залишити його при партії, Петеву увагу одвернув приїзд Долохова. Петя в армії чув багато оповідань про незвичайну хоробрість і жорстокість Долохова з французами і тому відтоді, як Долохов увійшов до хати, Петя, не зводячи очей, дивився на нього і все більше підбадьорювався, посіпаючи піднятою головою, щоб не бути недостойним навіть і такого товариства, як Долохов.

Зовнішність Долохова здивувала Петю своєю простотою.

Денисов одягався в чекмінь, носив бороду і на грудях образ Миколи чудотворця і в манері говорити, в усіх прийомах виявляв особливість свого становища. А Долохов, який раніш, у Москві, носив перський костюм, тепер, навпаки, мав вигляд дуже чепуристого гвардійського офіцера. Обличчя його було чисто виголене, ходив він у гвардійському ватному сюртуку з Георгієм у петлиці і в прямо надітому простому кашкеті. Він скинув у кутку мокру бурку і, підійшовши до Денисова, не здорова-ючись ні з ким, одразу став розпитувати про справу. Денисов розповідав йому про заміри, які мали на їх транспорт великі загони, і про прислання Петі, і про те, як він відповів обом генералам. Потім Денисов розповів усе, що він знав про стан французького загону.

— Це так, але треба знати, які і скільки військ,— сказав Долохов,— треба буде з'їздити. Не знаючи певне, скільки їх, пускатися в бій не можна. Я люблю ретельно діло робити. Ось, чи не хоче хто з добродіїв поїхати зо мною в їх табір. У мене й мундир з собою.

— Я, я... я поїду з вами! — вигукнув Петя.

— Зовсім тобі не треба їхати,— сказав Денисов, звертаючись до Долохова,— а його то вже я нізащо не пущу.

— От прекрасно! — вигукнув Петя.— Чому ж мені не їхати?..

— Та тому, що нема чого.

— Ну, це вже ви мені пробачте, бо... бо... я поїду, ось і все. Ви візьмете мене? — звернувся він до Долохова.

— А чому ж...— неуважно відповів Долохов, вглядаючись в обличчя 'французького барабанщика.

— Давно в тебе молодчик цей?—спитав він Денисова.

— Сьогодні взяли, та нічого не знає. Я залишив його при собі.

— Ну, а решту ти куди діваєш? — спитав Долохов.

— Як куди? Відсилаю під розписку! — раптом почервонівши, вигукнув Денисов.— І сміливо скажу, що на моїй совісті нема жодної людини. Хіба тобі важко відіслати чи тридцять, чи триста чоловік під конвоєм до міста, щоб не бруднити, я прямо скажу, честі солдата.

— Ось молоденькому графчикові в шістнадцять років говорити ці милі речі пристойно,— з холодною посмішкою сказав Долохов,— а тобі вже це облишити час.

— Що ж, я нічого не говорю, я тільки кажу, що я неодмінно поїду з вами,— боязко промовив Петя.

— А нам з тобою пора, брат, кинути ці милі речі,— продовжував Долохов, наче він мав особливу приємність говорити на цю тему, що дратувала Денисова.— Ну, цього ти нащо взяв до себе? — сказав він, похитуючи головою.— Тому, що тобі його жаль? Ми ж знаємо ці твої розписки. Ти пошлеш їх сто чоловік,— прийдуть тридцять. Помруть з голоду або поб'ють. То хіба не однаково їх не брати?

Осавул, примружуючи світлі очі, схвально кивав головою.

— Це однаково, тут міркувати нема чого. Я на свою душу взяти не хочу. Ти кажеш — помруть. Ну, добре. Тільки б не від мене.

Долохов засміявся.

— Хто ж їм забороняв мене двадцять разів піймати? А піймають же — мене й тебе, з твоїм рицарством, все одно на осичину.— Він помовчав.— Однак, треба діло робити. Послати мого козака з в'юком! У мене два французьких мундири. Що ж, їдемо зі мною? — спитав він Петю.

— Я? Авжеж, неодмінно,— почервонівши майже до сліз, вигукнув Петя, кидаючи погляд на Денисова.

Знову в той час, як Долохов заперечався з Денисовим про те, що треба робити з полоненими, Петя відчув ніяковість і квапливість; але знову не встиг зрозуміти добре того, про що вони говорили. "Коли так думають великі, відомі, виходить, так треба, виходить, це добре,— думав він.— А головне, треба, щоб Денисов не смів думати, що я послухаюсь його, що він може мною командувати. Неодмінно поїду з Долоховим до французького табору. Він може, і я можу!"

На всі переконування Денисова не їхати Петя відповідав, що він теж звик усе робити ретельно, а не навмання, і що він про безпеку для себе ніколи не думає.

— Бо — погодьтеся самі — якщо не знати певно, скільки там, від цього залежить життя, можливо, сотень, а тут лише ми. І потім мені дуже цього хочеться, і неодмінно, неодмінно поїду, ви вже мене не вдержите, — говорив "він,— тільки гірше буде...

їх

Одягнувши французькі шинелі й ківери, Петя і Долохов поїхали на ту просіку, з якої Денисов дивився на табір, і, виїхавши з лісу в цілковитій пітьмі, спустились у видолинок. З'їхавши вниз, Долохов звелів козакам, які супроводили його, дождатися його тут і поїхав швидкою рисою шляхом до мосту. Петя, завмираючи від хвилювання, їхав з ним поруч.

— Якщо попадемося, я живим не здамся, в мене пістолет,—
прошептав Петя.

— Не говори по-російському,— швидким шепотом промовив Долохов,
і в ту ж хвилину в темряві почувся вигук: "Qui vive?"¹ і дзенькнула зброя.

Кров ударила Петі в обличчя, і він схопився за пістолет.

— Lanciers du 6-me²,— промовив Долохов, не притримуючи коня і не
пускаючи його швидше. Чорна постать вартового-стояла на мосту.

— Mot d'ordre?³—Долохов притримав коня і поїхав* ступою.

— Dites donc, le colonel Gérard est ici?⁴—спитав він.

— Mot d'ordre! — не відповідаючи, сказав вартовий, заступаючи
дорогу.

— Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le
mot d'ordre...— крикнув Долохов, раптом спалахнувши, наїжджаючи
конем на вартового.—Je vous demande si le colonel est ici?⁵

І, не чекаючи відповіді вартового, який зійшов з дороги, Долохов
ступою поїхав під гору.

Помітивши чорну тінь чоловіка, що переходив через дорогу, Долохов
зупинив його і спитав, де командир і офіцери. Чоловік цей, солдат з
мішком на плечі, зупинився, підійшов близько до коня Долохова і,
доторкуючись до нього рукою, просто і щиро розповів, що командир і
офіцери — вище на горі, з правого боку, на подвір'ї ферми (так він
називав панську садибу).

Проїхавши дорогою, з обох боків якої чутно було від багать французький говір, Долохов повернув на подвір'я панського будинку. Проїхавши у ворота, він зліз з коня і підійшов до великого палаючого вогнища, навколо якого, голосно розмовляючи, сиділо кілька чоловік. У казанку скраю варилося щось, і солдат у ковпаку і в синій шинелі, стоячи навколішки, яскраво освітлений вогнем, мішав у ньому шомполом.

і "Хто йде?"

* — Улани 6-го полку, з — Відзив?

* — Скажи, чи тут полковник Жерар?

з — Коли офіцер об'їжджає цеп, вартові не вимагають відзиву. Я питаю, чи тут полковник?

— Oh, c'est un dur à cuire¹,— казав один з офіцерів, ито сиділи в тіні по той бік багаття.

— I! les fera marcher les lapins...²— сміючись, сказав другий. Обидва замовкли, вглядаючись у темряву на звук кроків Долохова й Петі, які підходили до багаття зі своїми кіньми.

— Bonjour, messieurs!³—голосно, чітко вимовиз Долохов. Офіцери заворушилися в тіні багаття, і один, високий, з довгою шиєю, обійшовши вогнище, наблизився до Долохова.

— C'est vous, Clément.'⁴ — сказав він.— D'où, diable...⁴—але він не закінчив, зрозумівши свою помилку і, трохи нахмурившись, як з незнайомим, привітався з Долоховим, питаючи його, чим він може служити. Долохов розповів, що він з товаришем наздоганяв свій полк, і спитав, звертаючись загалом до всіх, чи не знають офіцери чого-небудь про 6-й полк. Ніхто нічого не знав; і Петі здалося, що офіцери вороже й підозріливо стали оглядати його й Долохова. Кілька секунд усі мовчали.

— Si vous comptez sur la soupe du soir, vous venez trop tard⁵,— сказав зі стриманим сміхом голос з-за багаття.

Долохов відповів, що вони ситі і що їм треба вночі ж таки їхати далі.

Він віддав коней солдатів, який мішав у казанку, і навпочіпки присів біля вогнища поруч з офіцером з довгою шиєю.

Його ще раз, якого він/полку. Долохов не відповів, наче не чув запитання, і, закурюючи французьку люльку, яку він вийняв з кишені, питав офіцерів про те, в якій мірі дорога перед ними безпечна щодо Козаків.

— Les brigands sont partout⁶,— відповів офіцер з-за багаття.

Долохов сказав, що козаки небезпечні тільки для таких відсталих, як він з товаришем, а що на більші загони козаки, певне, не сміють нападати, додав він запитально. Ніхто нічого не відповів.

"Ну, тепер він поїде",— кожної хвилини думав Петя, стоячи перед багаттям і слухаючи його розмову.

Та Долохов почав знову ту ж розмову і прямо став розпитувати, скільки в них людей у батальйоні, скільки батальйонів, скільки полонених. Питаючи про полонених росіян, що були при їхньому загоні, Долохов сказав:

— La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fusiller cette canaille⁷,— і голосно засміявся таким

1 — З цим чоргом ради не даси...

2 — Він їх пробере...

3 — Здрастуйте, панове!

4 — Це ви, Клеман? Звідки, чорт... ^

5 — Якщо ви розраховуєте на вечерю, то ви спізналися,

6 — Ці розбійники скрізь,

7 — Огидна справа тягати за собою ці трупи. Краще б розстріляти цю

Цей офіцер, не зводячи

Долохова і перепитав

наволоч,

чудним сміхом, що Петі здалося, французи зараз викриють обман, і він мимоволі відступив на крок від багаття. Ніхто не відповів на слова і сміх Долохова, і французький офіцер, якого не видно було (він лежав, загорнувшись у шинель), підвівся і прошептав щось товаришеві. Долохов встав і гукнув солдата з кіньми.

"Підведуть коней чи ні?" — думав Петя, мимоволі наближаючись до Долохова. Коней підвели.

— Bonjour, messieurs — сказав Долохов.

Петя хотів сказати bonsoir² і не міг вимовити слова. Офіцери щось пошепки говорили між собою. Долохов довго сідав на коня, який не стояв; потім ступою поїхав з воріт. Петя їхав біля нього, бажаючи і не сміючи оглянутися, щоб побачити, біжать чи не біжать за ними французи.

Виїхавши на дорогу, Долохов поїхав не назад у поле, а вздовж селом. В одному місці він зупинився, прислухаючись.

— Чуєш? — сказав він.

Петя впізнав звуки російських голосів, побачив біля багать темні постаті російських полонених. Спустившись вниз до мосту, Петя й Долохов проїхали повз вартового, який, ні слова не сказавши, понуро ходив по мосту, і виїхали у видолинок, де чекали козаки.

— Ну, тепер прощай. Скажи Денисову, що на світанку, за першим пострілом,— сказав Долохов і хотів їхати, але Петя схопився за нього рукою.

— Ні! — вигукнув він,— ви такий герой! Ах, як гарно! Як чудесно! Як я вас люблю! " /

— Добре, добре,— сказав Долохов, але Петя не пускав його, і в темряві Долохов побачив, що Петя нагинався до нього. Він хотів поцілуватися. Долохов поцілував його, засміявся і, повернувши коня, зник у темряві.

Х

Повернувшись до караулки, Петя застав Денисова в сінях. Денисов, хвилюючись, турбуючись і досадуючи на себе, що відпустив Петю, чекав його.

— Хвалити бога! — вигукнув він.— Ну, хвалити бога! — повторював він, слухаючи Петеву захоплену розповідь.— І хай тобі чорт, через тебе не спав! — промовив Денисов.— Ну, хвалити бога, тепер лягай спати. Ще подрімаємо до ранку.

— Ага... Ні,— сказав Петя.— Мені ще не хочеться спати. Та я і знаю себе, коли засну, то вже кінець. І потім я звик не спати перед беєм. 1

1 — Прощавайте панове,

2 доброго вечора

Петя посидів якийсь час у хаті, радісно згадуючи подробиці своєї поїздки і виразно уявляючи собі те, що буде завтра. Потім, побачивши, що Денисов заснув, він встав і пішов надвір.

Надворі ще було зовсім темно. Дощик пройшов, але ще капало з дерев. Поблизу від караулк чорніли силуети козачих куренів і зв'язаних разом коней. За хатиною чорніли дві фури, біля яких стояли коні, і в яру червонів, догоряючи, вогонь. Козаки й гусари не всі спали: де-не-де чутно було, разом із звуком капання та близького жування коней, тихі голоси, мовби шепіт.

Петя вийшов з сіней, при звичаївся до темряви й пішов до фур. Під фурами хрпів хтось і навколо них стояли, жуючи овес, осідлані коні. В темряві Петя впізнав свого коня, якого він називав Карабахом; хоч це був малоросійський кінь, і підійшов до нього.

— Ну, Карабах, завтра послужимо,— сказав він, нюхаючи його ніздрі і цілуючи його.

— Що, пане, не спите?—сказав козак, що сидів під фурую.

— Ні; а... Лихачов, здається, тебе звати? Я ж щойно приїхав. Ми їздили до французів.

І Петя докладно розповів козакові не тільки свою поїздку, а й те, чого він їздив і чому він вважає, що краще ризкувати своїм життям, ніж робити навмання.

— Що ж, поспали б,— сказав козак.

— Ні, я звик,— відповів Петя.— У вас часом кремінці в пістолетах не оббилися? Я привіз з собою. Не треба часом? Ти візьми.

Козак виставився з-під фури, щоб ближче розглянути Петю.

— Бо я звик усе робити ретельно,— сказав Петя.— Інші так, абияк, не підготуються, а потім жалкують. Я так не люблю.

— Це правда,— сказав козак.

— Та ще ось що: будь ласка, голубчику, нагостри мені шаблю; затупи... (але Петя боявся збрехати) вона ніколи не була нагострена. Можна це зробити? *

— Чому ні, можна.

Лихачов встав, покопався у в'юках, і Петя скоро почув войовничий звук сталі та бруска. Він виліз на фуру й сів скраю. Козак під фурою гострив шаблю.

— А що, сплять молодці? —спитав Петя.

— Хто спить, а хто так ось.

— Ну, а хлопчик що?

— Це Весняний? Він там у сінцях заліг. Зі страху спить. Уже ж такий радий був.

Довго по цьому Петя мовчав, прислухаючись до звуків. У темряві почулись кроки і з'явилася чорна постать.

— Що гостриш? — спитав чоловік, підходячи до фури.

— А ось панові нагострити шаблю.

— Гарне діло,— сказав чоловік, який здався Петі гусаром.— У вас, чи де, чашка залишилась?

— А он біля колеса. Гусар взяв чашку.

— Либонь незабаром розвидниться,— промовив він, позіхаючи, і пішов кудись.

Петя мав би знати, що він у лісі, в партії Денисова, за версту від дороги, що він сидить на фурі, відбитій у французів, коло якої прив'язані коні, що під ним сидить козак Лихачов і гострить йому шаблю, що велика чорна пляма праворуч — караулка, а червона яскрава пляма внизу ліворуч — перегоріле багаття, а чолозік, що приходив за чашкою,— це гусар, який хотів пити; але він нічого цього не знав і не хотів знати. Він був у чарівному царстві, в якому нічого не було схожого на дійсність. Велика чорна пляма, можливо, й справді караулка, а можливо, печера, що веде в саму глибіню землі. Червона пляма, можливо, вогонь, а можливо — око величезного страховища. Можливо, він справді сидить тепер на фурі, а дуже можливо, що він сидить не на фурі, а на страшенно високій вежі, з якої ко[^]їи впасти, то летіти б до землі цілий день, цілий місяць — усе летіти й ніколи не долетиш. Можливо, що під фурую сидить просто козак Лихачов, а дуже можливо, то це найдобріша, найхоробріша, найчудесніша, найпрекрасніша людина на світі, якої ніхто не знає. Можливо, це справді проходив гусар по воду і пішов у видолинок, а можливо, він щойно зник з очей і зовсім зник, і його не було.

Хоч би що побачив тепер Петя, ніщо б не здивувало його. Він був у чарівному царстві, в якому все було можливе.

Він подивився на небо. І небо було таке ж чарівне, як і земля. На небі розчищало, і над верховіттям швидко бігли хмаринки, наче відкриваючи зорі. Іноді здавалося, що на небі розчищало і видно було чорне, чисте небо. Іноді здавалося, що цими чорними плямами були хмарки. Іноді здавалося, що небо високо, високо піднімається над головою; іноді небо опускалось зовсім, так що рукою можна було дістати його.

Петя став заплющувати очі й погойдуватися.

Капотіло. Точився тихий гомін. Коні заіржали й побилися. Хропів хтось.

— Ожіг, жіг, ожіг, жіг...— свистіла під брусом шабля. І раптом Петя почув гармонійний хор музики, що грала якийсь невідомий, урочисто-солодкий гімн. Петя був музикальний, так само, як і Наташа, і більш за Миколу, але він ніколи не вчився музики, не думав про музику і тому мотиви, що несподівано приходили йому в голову, були для нього особливо нові і принадні. Музика грала все чутніше й чутніше. Спів її розростався, переходив з одного інструмента в другий. Розвивалося те, що зветься фугою, хоч Петя не мав ані найменшого уявлення про те, що таке fuga. Кожен інструмент, то схожий на скрипку, то на труби — але кращий і чистіший, ніж скрипки і труби,— кожен інструмент грав своє і, не догравши ще мотиву, зливався з другим, який починав майже те саме, і з третім, і з четвертим, і всі вони зливалися в одно і знову розбігались, і знову зливалися то в урочисто-церковне, то в яскраво-блискуче й переможне.

"Ага, це ж я уві сні,— хитнувшись вперед, сказав собі Петя.— Це в мене у вухах. А може, це моя музика. Ну, знову. Шквар, моя музико! Ну!.."

Він заплющив очі. І з усіх боків, наче здалеку, затрепетали звуки, стали злагоджуватися, розбігатися, зливатися, і знову все з'єдналося в той самий солодкий і урочистий гімн. "Ой, які це чари! Скільки хочу і як

хочу",— сказав собі Петя. Він спробував керувати цим величезним хором інструментів.

"Ну, тихіше, тихіше, завмирайте тепер.— І звуки слухались його.—Ну, тепер повніше, веселіше. Ще, ще радісніше.— І з невідомої глибини піднімались, посилюючись, урочисті звуки.— Ну, голоси, приєднуйтеся!"— наказав Петя. І спочатку здалека стало чути голоси чоловічі, потім жіночі. Голоси наростали, наростали в рівномірному урочистому зусиллі. Петі страшно і радісно було вслухатися в їх незвичайну красу.

З урочистим побідним маршем зливалася пісня, і капотіло, і вжіг, жіг, жіг... свистіла шабля, і знову побилися й заіржали коні, не порушуючи хору, а входячи, в нього.

Петя не знав, який час це тривало: він натішався, весь час дивувався зі своєї втіхи і жалкував, що нема з ким поділитися нею. Його розбудив лагідний голос Лихачова.

— Готова, ваше благородіє, надвоє хранцуза розпанахаєте. Петя прокинувся.

— Уже розвидняється, їй-бо, розвидняється! — вигукнув він. Невидних перше коней стало видно до хвостів, і крізь оголене

віття водянисто просвічувало. Петя струснувся, схопився, вийняв з кишені карбованця й дав Лихачову, махнувши, спробував шаблю і вклав її в піхви. Козаки одв'язували коней і підтягали попруги.

— Ось і командир,— сказав Лихачов.

З караулки вийшов Денисов і, гукнувши Петю, наказав збиратися.

Швидко в напівтемряві розібрали коней, підтягнули попруги й розібралися по командах. Денисов стояв біля караулки, даючи останні накази. Піхота партії, чалапаючи сотнею ніг, пройшла вперед дорогою і швидко зникла між деревами в досвітньому тумані. Осавул щось наказував козакам. Петя тримав свого коня за повід, нетерпляче дожидаючи наказу сідати. Обмите холодною водою, обличчя його і, особливо, очі горіли вогнем, мороз пробігав по спині і в усьому тілі щось швидко й рівномірно тремтіло.

— Ну, все у вас⁴ готове? — спитав Денисов.— Давай коней.

Коней підвели. Денисов розсердився на козака за те, що попруги були слабкі, і, вилаявши його, сів. Петя взявся за стремено. Кінь за звичкою хотів куснути його за ногу, але Петя, не почувавши своєї ваги, швидко вискочив у сідло і, оглядаючись на гусарів, що рушили ззаду в темряві, під'їхав до Денисова.

— Василю Федоровичу, ви мені доручите що-небудь? Будь ласка... ради бога...— сказав він. Денисов, здавалось, забув про існування Петі. Він оглянувся на нього.

— Одно тебе прошу,— сказав він строго: — слухати мене і нікуди не потикатися.

За весь час переїзду Денисов ні слова не говорив більше з Петею і їхав мовчки. Коли під'їхали до узлісся, в полі помітно вже стало світати. Денисов поговорив щось пошепки з осавулом, і козаки стали проїжджати повз Петю і Денисова. Коли вони всі проїхали, Денисов торкнув свого коня і поїхав з гори. Сідаючи на зади і сковзаючи, коні спускалися зі своїми їздцями в улоговину. Петя їхав поруч з Деиисовим. Тремтіння в усьому його тілі все посилювалось. Ставало все видніше й видніше, тільки туман заслоняв далекі предмети. З'їхавши вниз і оглянувшись назад, Денисов кивнув головою козакові, який стояв біля нього.

— Сигнал! — промовив він.

Козак підняв руку, розітнувся постріл. І в ту ж мить спереду затупотіли, помчавши, коні, залунав галас з усіх боків і нові постріли.

У ту ж мить, як залунали перші звуки тупоту й галасу, Петя, вдаривши свого коня і попустивши поводи, не слухаючи Денисова, який кричав на нього, помчав вперед. Петі здалося, що раптом зовсім, як серед дня, стало видно в ту хвилину, коли розітнувся постріл. Він підлетів до мосту. Попереду дорогою мчали козаки. На мосту він зітнувся з козаком, який відстав, і помчав далі. Спереду якісь люди — мабуть, то були французи,— бігли з правого боку дороги на лівий. Один ^пав у болото під ногами Петєвого коня.

Біля однієї хати стовпилися козаки, щось роблячи. З середини натовпу пролунав страшний крик. Петя підлетів до цього натовпу, і перше, що він побачив, було бліде, з тремтячою нижньою щелепою обличчя француза, який тримався за ратище спрямованої на нього піки.

— Ура!.. Хлопці... наші...— прокричав Петя і, давши поводи гарячому коневі, помчав вулицею вперед.

Спереду чутно було постріли. Козаки, гусари і російські обшарпані полонені, біжачи з обох боків дороги, всі голосно й недоладно кричали щось. Бравий, без шапки, з червоним насупленим обличчям француз у синій шинелі відбивався багнегом від гусарів. Коли Петя підлетів, француз уже впав. Знову спізнився, майнуло у Петі в голові, і він помчав туди, де лунали часті постріли. Постріли чутно було з тоїю подвір'я панського будинку, на якому він був вчора вночі з Долоховим. Французи засіли там за тином у густому, зарослому кущами саду і стріляли по козаках, що стовпилися біля воріт. Підїжджаючи до воріт, Петя в пороховому диму побачив Долохова, який з блідим, зеленкуватим обличчям кричав щось солдатам. "В обїзд! Піхоту почекають!"—кричав він у той час, як Петя підїхав до нього.

— Почекать?.. Ураааа!..— закричав Петя і, не гаючи жодної хвилини, помчав до того місця, звідки чутно було постріли і де густіший був порохований дим. Пролунав залп, провищали і у щось шльопнули сліпі кулі. Козаки й Долохов влетіли слідом за Петею у ворота садиби. Французи в хиткому густому диму одні кидали зброю і вибігали з кущів назустріч козакам, другі бігли з гори до ставка. Петя мчав на своєму коні вздовж поміщицьким подвір'ям і, замість того, щоб тримати поводи, чудно і швидко махав обома руками і все далі й далі збивався з сідла на один бік. Кінь, налетівши на тліюче в ранішньому світлі багаття, уперся, і Петя важко впав на мокру землю. Козаки бачили, як швидко задрігались його руки й ноги, хоч голова його не ворушилась. Куля пробила йому голову.

Переговоривши зі старшим французьким офіцером, який вийшов до нього з-за будинку з хусточкою на шпазі і заявив, що вони здаються, Долохов зліз з коня і підійшов до Петі, що лежав нерухомо, розкинувши руки.

— Готовий,— сказав він, насупившись, і пішов у ворота, назустріч Денисову, що їхав до нього.

— Убитий?!—скрикнув Денисов, побачивши ще здалеку те знайоме йому, безперечно мертво положення, в якому лежало тіло Петі.

— Готовий,— повторив Долохов, наче вимовляти це слово було йому приємно, і швидко пішов до полонених, яких оточили, спішившись, козаки.— Брати не будемо!— крикнув він Денисову.

Денисов не відповів; він під'їхав до Петі, зліз з коня і тремтячими руками повернув до, себе забруднене кров'ю і болотом, уже поблідле Петеве обличчя.

"Я звик що-небудь солодке. Чудесний ізюм, беріть весь",— згадалось йому. І козаки здивовано оглянулись на звуки, схожі на собаче гавканні,

з якими Денисов швидко одвернувся, підійшов до тину і схопився за нього.

Серед російських полонених, яких ^дбили Денисов і Долохов, буй П'єр Безухов.

XII

Про ту партію полонених, в якій був П'єр, під час усього свого руху від Москви, не було від французького начальства ніякого нового розпорядження. Партія ця 22 жовтня була вже не з тими військами та обозами, з якими вона вийшла з Москви.

Половину обозу з сухарями, що йшов за ними перші переходи, відбили козаки, друга половина поїхала вперед; піших кавалеристів, які йшли попереду, не було жодного більше; вони всі зникли. Артилерія, що перші переходи виднілася спереду, замінилась тепер величезними обозами маршала Жюно, якого конвоювали вестфальці. Позаду полонених їхав обоз кавалерійських речей.

Од Вязьми французькі війська, що перше ішли трьома колонами, тепер просувалися однією купою. Ті ознаки безладдя, які помітив П'єр на першому привалі по дорозі з Москви, тепер дійшли краю.

Шлях, яким вони просувалися, з обох боків був укладений мертвими кіньми; обірвані люди, відсталі від різних команд, безперестанку змінюючись, то приєднувались, то знову відставали від колони.

Кілька разів під час походу бували фальшиві тривоги, і солдати конвою піднімали рушниці, стріляли, тікали прожогом і чавили один одного, але потім знову збирались і лаяли один одного за даремний страх.

Ці троє зборищ,— кавалерійське депо, депо полонених та обоз Жюно, — йдучи разом, усе ще становили щось окреме і цільне, хоч і перше, і друге, і третє швидко тануло.

У депо, в якому було сто двадцять повозок спочатку, тепер залишилось не більше як шістдесят; решта були відбиті або кинуті. З обозу Жюно теж було залишено й відбито кілька повозок. Три повозки розграбували, наскочивши, відсталі солдати з корпусу Даву. З розмов німців П'єр чув, що до цього обозу ставили варту більшу, ніж до полонених, і що один з їх товаришів, солдат німець, був розстріляний з наказу самого маршала за те, що в солдата знайшли срібну ложку, яка належала маршалові.

А найбільше з цих трьох зборищ розтануло депо полонених. З трьохсот тридцяти чоловік, які вийшли з Москви, тепер залишалось менше ста. Полонені ще більше, ніж сідла кавалерійського депо і ніж обоз Жюно, обтяжували солдатів конвоїрів. Вонті розуміли, що сідла та ложки Жюно могли на що-небудь здатися, але для чого було голодним і холодним солдатам стояти на варті і стерегти таких самих холодних і голодних росіян, які мерли і відставали по дорозі, яких наказано було пристрілювати,— це було не тільки незрозуміло, але й огидно. І конвойні, ніби боячись у тому сумному становищі, в якому вони самі перебували, піддатися почуттю жалості до полонених, що було в них, і тим погіршити своє становище, особливо похмуро й суворо обходилися з ними.

У Дорогобужі, в той час, як конвойні солдати, замкнувши полонених у стайню, пішли грабувати свої ж магазини, кілька чоловік полонених солдатів підкопались під стіну і втекли, але французи схопили їх і розстріляли.

Попередній, заведений під час виходу з Москви, порядок, щоб полонені офіцери йшли окремо від солдатів, уже давно було скасовано; всі ті, які могли йти, йшли разом, і П'єр з третього переходу вже знову з'єднався з Каратаєвим і ліловим кривоногим песиком, який обрав собі за хазяїна Каратаєва.

Каратаєв на третій день після виходу з Москви захворів на ту гарячку, в якій він лежав у московському шпиталі, і в міру того, як Каратаєв підупадав, П'єр віддалявся від нього. П'єр не знав чому, але відтоді, як Каратаєв став слрбнути, П'єр мусив силувати себе, щоб підійти до нього. І підійшовши до нього і слухаючи той тихий стогін, з яким Каратаєв звичайно на привалах лягав, і почувуючи дужчий тепер запах, що йшов від Каратаєва, П'єр відходив від нього якнайдалі і не думав про нього.

В полоні, в бараку, П'єр узнав не розумом, а всім єством своїм, життям, що людина створена для щастя, що щастя в ній самій, у вдоволенні природних людських потреб і що все лихо походить не від нестатку, а від надміру; але тепер, за ці останні три тижні походу, він узнав нову втішну істину — він узнав, що на світі нема нічого страшного. Він узнав, що як нема на світі становища, в якому б людина була щаслива і цілком вільна, так нема і становища, в якому б вона була цілком нещаслива й невільна. Він узнав, що є межа страждань і межа волі і що ця межа дуже близька; що та людина, яка страждала від того, що в рожевій постелі її загорнулася одна пілка, так само страждала, як страждав він тепер, засинаючи на голій сирій землі, остуджуючи один бік і зігріваючи другий; що, коли він взував бувало свої бальні вузькі черевики, він так само страждав, як і тепер, коли він ішов уже зовсім босий (взуття його давно подралося), ногами, вкритими болячками. Він узнав, що коли він, як йому здавалося, з власної своєї волі одружився зі своєю дружиною, він був не вільніший, ніж тепер, коли його зачиняли на ніч у стайню. З усього того, що потім і він називав стражданням, але чого тоді він майже не чув, головним були босі, позбивані, заструпілі ноги. (Коняче м'ясо було смачне й поживне, селітряний букет пороху, вживаного замість солі, був навіть приємний, холоду великого не було, і вдень, на ходу, завжди бувало гаряче, а вночі були вогнища; воші їли його і зігрівали його тіло). Одно лихо було важким перший час — це ноги.

На другий день переходу, оглянувши біля вогнища свої болячки, П'єр думав, що неможливо ступити на них; але коли всі встали, він пішов, накульгуючи, і потім, коли розігрівся, йшов без болю, хоч надвечір ще

страшніше було дивитись на ноги. Але він не дивився на них і думав про інше.

Тепер лише П'єр зрозумів усю силу життєвості людини і рятівну силу переміщення уваги, вкладену в людину і сфокусу на той рятівний клапан у паровиках, що випускає зайву пару, як тільки густина її перевищить певну норму.

Він не бачив і не чув, як пристрілювали відсталих полонених, хоч понад сотню з них уже загинуло таким чином. Він не думав про Каратаєва, який слабнув день по дню і, очевидно, незабаром мусив зазнати тієї ж долі. Ще менше П'єр думав про себе. Чим важчим ставало його становище, чим страшнішим було майбутнє, тим незалежніше від того становища, в якому він перебував, виникали в нього радісні й заспокійливі думки, спогади та уявлення.

XIII

22-го числа опівдні П'єр ішов під гору болотистим, сковзьким шляхом, дивлячись на свої ноги і на нерівності дороги. Зрідка він поглядав на знайомий натовп, що оточував його, і знову на свої ноги. І те, і це було однаково своє і знайоме йому. Ліловий кривоногий Сірий весело біг краєм шляху, зрідка на доказ своєї спритності і вдоволеності підбираючи задню лапу і стрибаючи на трьох і потім знову на всіх чотирьох, кидаючись з гавканням на вороння, що сиділо на падлі. Сірий був веселіший і гладший, ніж у Москві. З усіх боків лежало м'ясо різних тварин — від людського до конячого, на різних ступенях розкладу; і люди, що йшли, не підпускали вовків, так що Сірий міг наїдатися досхочу.

Дощик ішов з ранку, і здавалося, що ось-ось він перестане йти і на небі розчистить, як раптом по недовгій перерві дощик припускав ще дужче. Насичений дощем шлях уже не приймав у себе води, і струмки текли по коліях.

П'єр ішов, оглядаючись на всі боки, лічив кроки по три і загинав на пальцях. Звертаючись до дощу, він внутрішньо примовляв: ну-бо, ну-бо ще, ще піддай.

Йому здавалося, що він ні про що не думає; але далеко і глибоко десь щось важливе і втішне думала його душа. Цим щось був дуже тонкий духовний витяг з учорашньої його розмови з Каратаєвим.

Вчора на нічному привалі, змерзнувши біля погаслого вогню, П'єр встав і перейшов до найближчого багаття, що краще горіло. Біля багаття, до якого він підійшов, сидів Платон, накрившись, як ризою, з головою шинеллю, і розповідав солдатам своїм спорим, приємним, але кволим, хворобливим голосом знайому П'єру історію. Було вже по півночі. Це був той час, в який Каратаєв звичайно оживав від гарячкового припадку й бував особливо жвавим. Підійшовши до багаття й почувши кволий, хворобливий голос Платона й побачивши його яскраво освітлене вогнем жалісне обличчя, П'єр відчув, що його щось неприємно кольнуло в серце. Він злякався своєї жалості до цієї людини і хотів піти, але другого багаття не було, і П'єр, уникаючи поглядом Платона, підсів до багаття.

— Що, як твоє здоров'я?— спитав він.

— Що здоров'я? На хворобу нарікати — бог смерті не дасть,— сказав Каратаєв і зараз же повернувся до початого оповідання.

— ...! от, братіку ти мій,— говорив далі Платон з усмішкою на худому, блідому обличчі і з особливим, радісним блиском в очах,— от, братіку ти мій...

П'єр знав цю історію давно, Каратаєв разів зо шість йому самому розповідав цю історію, і завжди з особливим радісним почуттям. Але хоч як добре знав П'єр цю історію, він тепер прислухався до неї, як до чогось нового, і той тихий захват, що його, розповідаючи, очевидно відчував Каратаєв, передався і П'єру. Історія ця була про старого купця, який

гоже й богобоязливо жив з родиною і поїхав одного разу з товаришем, багатим купцем, до Макарія.

Зупинившись на заїжджому дворі, обидва купці заснули, і другого дня купцевого товариша знайшли зарізаним і пограбованим. Закривавленого ножа знайшли під подушкою старого купця. Купця судили, покарали канчуками і, вирвавши ніздрі,— як слід по порядку, казав Каратаєв,— заслали в каторгу.

— І от, братіку ти мій (на цьому місці П'єр застав оповідання Каратаєва), минає по тому років з десять або й більше. Живе старенький на каторзі. Як належить кориться, поганого не робить. Тільки в бога смерті просить. Добре. І зібрались вони, нічним ділом, оті каторжні, так само ось, як ми з тобою, і старенький з ними. І зайшла розмова, хто за що мучиться, в чому богові винен. Стали розповідати, той душу погубив, той дві, той підпалив, той утікач, так ні за що. Стали старенького питати: ти за що, мовляв, дідусю, мучишся? Я, братіки мої миленькі, каже, за свої та за людські гріхи мучуся. А я ні душ не губив, ні чужого не брав, крім того що старців наділяв. Я, братіки мої миленькі, купець; і багатство велике мав. Так і так, каже. І розповів їм, значить, як усе діло було, по порядку. Я, каже, про себе не тужу. Мене, значить, бог знайшов. Одно, каже, мені свою стару та дітей жаль. І так ото заплакав старенький. Трапився в їх компанії той самий чоловік, значить, що купця вбив. Де, каже, дідусю, було? Коли, в якому місяці? Усе розпитав. Заболіло в нього серце. Підходить таким манером до старенького — бух у ноги. За мене ти, каже, старенький, пропадаєш. Правда істинна; безневинно даремно, каже, хлопці, чоловік цей мучиться. Я, каже, те саме діло зробив і ножа тобі під голову сонному підклав. Прости, каже, дідусю, мені ти ради Христа.

Каратаєв замовк, радісно усміхаючись, дивлячись на вогонь, і поправив поліна.

— Старенький і каже: бог, мовляв, тобі простить, а ми всі, мовляв, перед богом грішні, я за свої гріхи мучуся. Сам заплакав гіркими слізьми.

Що ж ти думаєш, соколику,— все світліше і світліше сяючи захопленою усмішкою, говорив Каратаєв, наче в тому, що він мав тепер розповісти, полягала головна чарівність

? все значення оповідання,— що ж ти думаєш, соколику, заявив на себе цей убивця начальству. Я, каже, шість душ погубив (великий лиходій був), але найжалкіше мені цього старенького. Нехай же він на мене не плаче. Пояснив: списали, послали бумагу, як має бути. Місце далеке, поки дійшло до діла, поки всі бумаги списали як треба, по начальствах, значить, до царя доходило. Поки що, прийшов царський указ: випустити купця, дати йому нагороди, скільки там присудили. Прийшла бумага, стали старенького розшукувати. Де такий старенький безневинно даремно мучився? Від царя бумага вийшла. Стали шукаги.— Нижня щелепа в Каратаєва затремтіла.— А його вже бог простив— помер. Так-то, соколику,— закінчив Каратаєв і довго, мовчки усміхаючись, дивився перед собою.

Не само оповідання це, а таємничий смисл його, та захватна радість, що сяяла в обличчі Каратаєва, коли він розповідав, таємниче значення цієї радості неясно й радісно сповнювало тепер П'єрову душу.

XIV

— A vos places!¹ — раптом пролунав голос.

Між полоненими і конвойними виникло радісне сум'яття і чекання чогось щасливого й урочистого. З усіх боків залунали вигуки команди, і з лівого боку, рясно об'їжджаючи полонених, з'явилися кавалеристи, добре одягнені, на добрих конях. На всіх обличчях був вираз напруження, що буває в людей, коли близько вищі власті. Полонені збились до купи, їх зштовхнули з дороги; конвойні вишикувались.

— L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!² — і тільки-но проїхали ситі конвойні, як прогриміла карета з сивими кіньми,

запряженими цугом. П'єр мигцем побачив спокійне, красиве, товсте й біле обличчя чоловіка у трикутному капелюсі* Це був один з маршалів. Погляд маршала повернувся на велику, показну постать П'єра, і в тому виразі, з яким маршал цей нахмурився й одвернув обличчя, П'єр помітив жалість і бажання приховати її.

Генерал, який вів депо, з червоним зляканим обличчям, поганяючи свою худу коняку, їхав за каретою. Кілька офіцерів зійшлися в гурток, солдати оточили їх. У всіх були схвильовано-напружені обличчя.

— Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?...3 — чув П'єр. У той час, як проїжджав маршал, полонені збились до купи,

і П'єр побачив Каратаєва, якого він не бачив ще нинішнього ранку. Каратаєв у своїй шинелині сидів, спершись спиною на

1 — По місцях!

2 — Імператор! Імператор! Маршал! Герцог!

3 — Що він сказав? Що? Що?..,

березу. В обличчі його, крім виразу вчорашнього радісного зворушення під час розповіді про безневинні страждання купця, світився ще вираз тихої урочистості.

Каратаєв дивився на П'єра своїми добрими круглими очима, затуманеними тепер сльозою, і, видно, кликав його до себе, хотів сказати щось. Але П'єру занадто страшно було за себе. Він зробив так, наче не бачив його погляду, і поспішно відійшов.

Коли полонені знову рушили, П'єр оглянувся назад. Каратаєв сидів край дороги під березою; і два французи щось говорили над ним. П'єр не оглядався більш. Він ішов, накульгуючи, під гору.

Ззаду, з того місця, де сидів Каратаєв, почувся постріл. П'єр чув ясно цей постріл, але в ту ж мить, як він почув його, П'єр згадав, що він не закінчив ще початого перед тим, як проїхав маршал, обчислення — скільки переходів залишилось до Смоленська. І він став вираховувати. Два французькі солдати, з яких один тримав у руці зняту рушницю, що ще диміла, пробігли повз П'єра. Обидва вони були бліді і в виразі їх облич — один з них несміливо глянув на П'єра — було щось схоже на те, що він бачив у молодому солдатові на страті. П'єро подивився на солдата і згадав про те, як цей солдат позавчора спалив, висушуючи на вогнищі, свою сорочку і як сміялися з нього.

Собака завив ззаду, з того місця, де сидів Каратаєв. "Ото дурний, чого він виє?" — подумав П'єр.

Солдати-товариші, що йшли поруч з П'єром, не оглядалися так само, як і він, на те місце, з якого пролунав постріл і потім виття собаки; але суворий вираз застиг на всіх обличчях.

XV

Депо, і полонені, і обоз маршала зупинилися в селі Шамшеві. Усе збилося до купи біля багать. П'єр підійшов до вогню, поїв смаженої конячини, ліг спиною до вогню і зараз же заснув. Він спав знову тим самим сном, яким він спав у Можайську після Бородіна.

Знову події дійсності поєднувались зі снами, і знову хтось, чи сам він, чи хто інший, говорив йому думки, і навіть ті самі думки, що йому говорились у Можайську.

"Життя є все. Життя є бог. Усе переміщується і рухається, і цей рух є бог. І поки є життя, є насолода самосвідомості божества. Любити життя, любити бога. Важче і блаженніше за все любити це життя в своїх стражданнях, у безвинності страждань".

— "Каратаєв!"—згадалося П'єру.

І раптом П'єру уявився, як живий, давно забутий, лагідний старенький учитель, який у Швейцарії викладав П'єру географію. "Стривай",— сказав старенький. І він показав П'єру глобус. Глобус цей був живою хиткою кулею, що не мала розміру. Уся

поверхня кулі складалася з крапель, щільно з'єднаних між собою. І краплі ці всі рухалися, переміщувались і то зливалися по кілька в одну, то одна ділилась на багато. Кожна крапля намагалася розлитись, захопити найбільший простір, але інші, намагаючись зробити те саме, стискали її, іноді знищували, іноді зливалися з нею.

— Ось життя,— сказав старенький учитель.

"Як це просто і ясно,— подумав П'єр,— як я міг не знати цього раніш".

— В середині бог, і кожна крапля намагається розширитися, щоб у найбільших розмірах відбивати його. І росте, зливається, і збирається, і знищується на поверхні, зникає у глибині і знову спливає. Ось він, Каратаєв, ось розлився і зник.— *Vous avez compris, mon enfant*, — сказав учитель.

— *Vous avez compris, sacré nom*, — пролунав голос, і П'єр прокинувся.

Він підвівся і сів. Біля багаття, присівши навпочіпки, сидів француз; він щойно відштовхнув російського солдата і смажив настромлене на шомпол м'ясо. Жилаві, з закачаними рукавами, оброслі волоссям червоні руки з короткими пальцями спритно повертали шомпол. Коричневе похмуре обличчя з насупленими бровами ясно видно було у світлі жару.

— *Ça lui est bien égal*, — пробурмотів він, швидко обертаючись до солдата, що стояв за ним, —... *brigand. Va!*

І солдат, повертаючи шомпол, понуро глянув на П'єра. П'єр одвернувся, вглядаючись у тіні. Один російський солдат полонений, той, якого відштовхнув француз, сидів біля багаття і поплескував по чомусь рукою. Придивившись краще, П'єр впізнав лілового песика, який, виляючи хвостом, сидів біля солдата.

— А, прийшов? — сказав П'єр.— А, Пла...— почав він і не доказав. У його уяві раптом, одночасно, пов'язуючись між собою, виникла згадка про погляд, яким дивився на нього Платон, сидячи під деревом, про постріл, що пролунав на тому місці, про виття собаки, про злочинні обличчя двох французів, які пробігли повз нього, про зняту рушницю, що ще диміла, про відсутність Каратаєва на цьому привалі, і він був уже готовий зрозуміти, що Каратаєва вбито, але в ту ж саму мить у душі його, взявшись бозна-звідки, виник спогад про вечір, який він провів з красунею полькою влітку на балконі його київського дому. І, все ж не зв'язавши спогадів нинішнього дня і не зробивши з них висновку, П'єр заплющив очі, і картина літньої природи злилася зі спогадом про купання, про плинну хитку кулю, і він опустився кудись у воду, так що вода зійшлася над його головою.

1 — Розумієш ти,

2 — Розумієш ти, чорти б тебе взяли, 5 — йому все одно-, розбійник, їй-бо!

На світанку його розбудили гучні часті постріли і крик. Повз П'єра пробігли французи.

— Les cosaques!¹ — прокричав один з них, і через хвилину юрма росіян оточила П'єра.

Довго П'єр не міг зрозуміти, що з ним. З усіх боків він чув зойки радості товаришів.

— Братіки! Рідні мої, голубчики!—крізь плач вигукували старі солдати, обнімаючи козаків і гусарів. Гусари й козаки оточували полонених і квапливо пропонували хто одяг, хто чоботи, хто хліб. П'єр ридав, сидячи серед них, і не міг вимовити ні слова; він обійняв першого солдата, що підійшов до нього, і плачучи цілував його.

Долохов стояв біля воріт розваленого будинку, пропускаючи повз себе юрму обеззброєних французів. Французи, схвильовані всім, що сталося, голосно говорили між собою; але, коли вони проходили повз Долохова, який злегка похльостував по своїх чоботях нагайкою і дивився на них своїм холодним, скляним поглядом, що не віщував нічого доброго, гомін їх замовкав. З другого боку стояв козак Долохова і лічив полонених, відмічаючи сотні крейдяною рисою на воротях.

— Скільки? — спитав Долохов козака, який рахував полонених.

— На другу сотню,— відповів козак.

— Filez, filez2, —примовляв Долохов, навчившись цього вислову у французів, і погляд його, зустрічаючись з очима полонених, що проходили повз нього, спалахував жорстоким блиском.

Денисов з понурим обличчям, знявши папаху, йшов позаду козаків, які несли до викопаної в саду ями тіло Петі Ростова.

XVI

З 28 жовтня, коли почались морози, втеча французів набрала тільки трагічнішого характеру; замерзали й засмажувались до смерті біля вогнищ солдати; і далі їхали в шубах та колясках з награбованим добром імператор, королі та герцоги; але в суті своїй процес втечі і розкладу французької армії з часу виходу з Москви анітрохи не змінився.

Від Москви до Вязьми з сімдесятитрьохтисячної французької армії, не враховуючи гвардії (яка за всю війну нічого не робила, крім того, що грабувала), з сімдесяти трьох тисяч залишилось тридцять шість тисяч (з цього числа не більше як п'ять тисяч

1 — Козаки!

2 — Проходь, проходь,

вибуло в боях). Ось перший член прогресії, яким математично правильно визначаються дальші.

Французька армія в тій самій пропорції танула і знищувалась від Москви до Вязьми, від Вязьми до Смоленська, від Смоленська до Березіни, від Березіни до Вільни, незалежно від більшого чи меншого холоду, переслідування, перетинання шляху та всіх інших умов, узятих окремо. Після Вязьми війська французькі замість трьох колон збилися в одну купу і так ішли до кінця. Бертьє писав своєму государеві (відомо, як далеко від істини дозволяють собі начальники описувати стан армії). Він писав:

"Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armée que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart au plus dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différentes directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En général ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des non-combattans, tels que hommes démontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles.

En outre les jours de repos, des subsistances sont nécessaires aux soldats qui sont exténués par la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède ne soit plus maître des troupes dans un combat. Le 9 Novembre, à 30 verstes de Smolensk"¹.

¹ "За обов'язок вважаю донести вашій величності про стан корпусів, які. я оглянув на марші за останні три дні. Вони майже в цілковитому розброді. Тільки четверта частина солдатів залишається при прапорах, решта йдуть самі собою різними напрямками, намагаючись знайти харчі і збутися служби. Всі думають лише про Смоленськ, де сподіваються відпочити. ^ Останніми днями багато солдатів покидали патрони й рушниці. Хоч би які були ваші дальші наміри, але користь служби вашої величності вимагає зібрати корпуси у Смоленську і відділити від них спішених кавалеристів, незброєних, зайві обози та частину артилерії, бо вона тепер не відповідає кількості військ. Конче потрібне продовольство та кілька днів спокою; солдати виснажені голодом і втомою; останніми днями багато солдатів померло по дорозі й на бівуаках. Таке тяжке становище безперестанно посилюється і змушує побоюватися, що, коли не буде вжито швидких заходів, щоб запобігти лихові, то ми незабаром не матимем війська в своєму розпорядженні на випадок бою. 9 листопада, за 30 верст від Смоленська".

Ввалившись у Смоленськ, що здавався їм обітованою землею, французи вбивали один одного за провіант, грабували свої ж магазини і, коли все було розграбовано, побігли далі.

Усі йшли, самі не знаючи куди і чого вони йдуть. Ще менше за інших знав це геній Наполеона, бо ніхто йому не наказував. Проте він та близькі до нього дотримувалися своїх давніх звичок: писались накази, листи, рапорти, *ordre du jour*¹; називали один одного: "Sire, Mon Cousin, Prince d'Ekmuhl, Roi de Nâples"² і Т. ін. Але накази й рапорти були лише на папері, ніщо за ними не виконувалось, бо не могло виконуватись, і, хоч називали один одного величностями, високостями та братами в перших,

усі вони почували, що вони жалюгідні й гидкі люди, які нарobili багато зла, і тепер доводиться за це розплачуватись. І, хоч вони вдавали, ніби дбають про армію, думали вони тільки кожен про себе та про те, щоб якнайшвидше втекти і врятуватися.

XVII

Дії російського і французького військ під час зворотної кампанії від Москви і до Німану схожі на гру в піжмурки, коли двом зав'язують очі і один зрідка дзвонить дзвіночком, щоб повідомити про себе того, що ловить. Спочатку той, кого ловлять, дзвонить, не боячись супротивника, але коли йому стає скрутно, він, намагаючись нечутно йти, втікає від свого ворога і часто, думаючи втекти, іде просто до нього в руки.

Спочатку наполеонівські війська ще давали про себе знати— це було в перший період руху Калузьким шляхом, але потім, вибравшись на Смоленський шлях, вони побігли, притискаючи рукою сердечко дзвіночка, і часто, думаючи, що вони втікають, набігали просто на росіян.

У зв'язку з тим, що французи і за ними росіяни бігли швидко і що внаслідок того коні,— головний показник, за яким приблизно пізнається становище, що в ньому перебуває ворог,— були виснажені, роз'їздів кавалерії не існувало. Крім того, обидві армії часто і швидко змінювали положення, і тому відомості, які й були, не могли поспівати вчасно. Коли другого числа надходила звістка про те, що армія ворога була там-то першого числа, то третього числа, коли можна було розпочати що-небудь, уже армія ця зробила два переходи й була зовсім у іншому місці.

Одна армія втікала, друга наздоганяла. Від Смоленська перед французами було багато різних шляхів; і, здавалося б, тут, простоявши чотири дні, французи могли довідатись, де ворог, зметикувати що-небудь вигідніше і розпочати що-небудь нове.

1 розклад дня;

а "Ваша величність, брате мій, принце Екмюльський, король Неаполітанський" і т. ін.

Але після чотириденної зупинки юрми їх побігли знову не праворуч, не ліворуч, а, без будь-яких маневрів і міркувань, старим, гіршим шляхом, на Красне і на Оршу — по пробитому сліду.

Чекаючи ворога ззаду, а не спереду, французи втікали, розтягнувшись і розділившись одні від одних на двадцять чотири години відстані. Попереду всіх тікав імператор, потім королі, потім герцоги. Російська армія, гадаючи, що Наполеон візьме праворуч за Дніпро, що тільки й було розумно, подалася теж праворуч і вийшла на великий шлях до Красного. І тут, як у грі в піжмурки, французи натрапили на наш авангард. Несподівано побачивши ворога, французи змішалися, припинилися, з несподіванки злякавшись, але потім знову побігли, кидаючи своїх товаришів, що йшли позаду. Тут, як крізь стрій російських військ, проходили три дні одна за одною окремі частини французів, спочатку віце-короля, потім Даву, потім Нея. Всі вони покидали один одного, покидали все своє важке військове майно, артилерію, половину людей,, і втікали, тільки ночами, з правого боку півколами обходячи росіян.

Ней, ідучи останнім, бо (незважаючи на тяжке їх становище чи саме внаслідок його їм хотілось набити ту підлогу, об яку вони вдарилися) він заходився висаджувати в повітря стіни Смоленська, що нікому не заважали,— йдучи останнім, Ней зі своїм десятитисячним корпусом прибіг в Оршу до Наполеона лише з тисяччю чоловік, покидавши і всіх людей, і всі гармати і вночі, крадькома, пробравшись лісом чеоез Дніпро.

Від Орші побігли далі шляхом на Вільну, немов так само граючись у піжмурки з переслідуючою армією. На Березіні знову змішалися, багато людей потонуло, багато здалося, але ті, що перебравлись через річку, побігли далі. Головний начальник їхній одягнув шубу і, сівши в сани, помчав сам один, покинувши своїх товаришів. Хто міг — поїхав теж, хто не міг — здався або помер.

XVIII

Здавалося б, у цій ось кампанії втечі французів, коли вони робили все, що тільки можна було, щоб погубити себе; коли в жодному порусі цього натовпу, починаючи від повороту на Калузький шлях і до втечі начальника від армії, не було ані найменшої рації,— здавалося б, у цей період кампанії неможливо вже історикам, які приписують дії мас волі однієї людини, описувати цей відступ у їхньому розумінні. Та ні. Гори книг написали історики про цю кампанію, і скрізь описано розпорядження Наполеона та глибокодумні його плани — маневри, що спрямовували військо, та геніальні розпорядження його маршалів.

Відступ від Малоярославля тоді, коли йому дають дорогу в багатий край і коли йому відкрита та паралельна дорога, по якій потім переслідував його Кутузов, непотрібний відступ спустошеним шляхом пояснюється нам різними глибокодумними міркуваннями. Проведеним за такими ж глибокодумними міркуваннями описується його відступ від Смоленська на Оршу. Потім описується його геройство під Красним, де він нібито готується прийняти бій і командувати особисто, і ходить з березовим ціпком і говорить:

— J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général — і, незважаючи на те, зараз же по цьому тікає далі, покидаючи напизволяще розрізнені частини армії, які перебувають ззаду.

Потім описують нам велич душі маршалів, особливо Нея, велич душі, яка полягає в тому, що він вночі пробрався лісом в обхід через Дніпро і без прапорів та артилерії і без дев'яти десятків війська прибіг до Орші.

І нарешті останній від'їзд великого імператора від геройської армії показують нам історики як щось велике і геніальне. Навіть цей останній вчинок втечі, що людською мовою зветься останнім ступенем підлості, якої вчиться соромитись кожна дитина, і цей вчинок мовою істориків дістає виправдання.

Тоді, коли вже неможливо далі розтягти такі еластичні нитки історичних міркувань, коли дія вже явно протилежна тому, що все людство називає добром і навіть справедливістю, з'являється в істориків рятівне поняття про велич. Велич наче виключає можливість міри гарного й поганого. Для великого — нема поганого. Нема жаху, що міг би бути поставлений на карб тому, хто великий.

"C'est grand!"² — кажуть історики, і тоді вже нема ні гарного, ні поганого, а є "grand" і "не grand". Grand — гарно, не grand — погано. Grand є властивість, за їх розумінням, якихось особливих істот, що їх вони називають героями. І Наполеон, забираючись у теплій шубі додому від гинучих не тільки товаришів, але й від людей, яких (на його думку) він привів сюди, почуває que c'est grand, і душа його спокійна.

"Du sublime (він щось sublime³ бачить у собі) au ridicule ih. n'y a qu'un pas"⁴ — каже він. І весь світ п'ятдесят років повторює: "Sublime! Grand! Napoléon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas"⁵.

І нікому на думку не спаде, що визнання величі, не вимірної мірою гарного й поганого, є тільки визнанням своєї нікчемності і незмірної мализни.

Для нас, з мірою гарного й поганого, яку дав нам Христос, нема невимірного. І нема величі там., де нема простоти, добр⁴а та правди.

1 — Досить уже я був імператором, тепер час бути генералом,

2 "Це величної"

3 величне

4 "Од величного до смішного тільки один крок".

6 "Величне! Велике! Наполеон великий. Од величного до смішного тільки крок".

Хто з руських людей, читаючи описи останнього періоду кампанії 1812 року, не зазнавав важкого почуття досади, невдоволеності і неясності? Хто не ставив собі запитань: чому не забрали, не знищили всіх французів, коли всі три армії оточували їх, переважаючи кількістю, коли розстроєні французи, голодуючи й замерзаючи, здавалися юрмами і коли (як нам розповідає історія) мета росіян полягала саме в тому, щоб зупинити, відрізати й забрати в полон усіх французів?

Чому те російське військо, яке, буди слабшим кількісно за французів, дало Бородінський бій, чому це військо, з трьох боків оточуючи французів і маючи на меті їх забрати, не досягло своєї мети? Невже таку величезну перевагу мають над нами французи, що ми, оточивши їх з більшими силами, не могли побити їх? Яким чином це могло статися?

Історія (та, яка називається цим словом), відповідаючи на ці питання, каже, що це сталося тому, що Кутузов, і Тормасов, і Чичагов, і той-то і той-то не зробили таких-ось і таких-ось маневрів.

Але чому вони не зробили всіх цих маневрів? Чому, коли вони були винні в тому, що не досягнуто було заздалегідь визначеної мети,— чому їх не судили і не стратили? Та, навіть коли й припустити, що виною невдачі росіян були Кутузов і Чичагов і т. ін., не можна зрозуміти все-таки, чому і в тих умовах, в яких перебували російські війська під Красним і коло Березіни (в обох випадках росіяни переважали силами), чому не взято в полон французького війська з маршалами, королями й імператором, коли в цьому полягала мета росіян?

Пояснення цього дивного явища тим (як це роблять російські воєнні історики), що Кутузов перешкодив нападіві, безпідставне, бо, як ми

знаємо, воля Кутузова не могла стримати війська від нападу під Вязьмою і під Тарутиним.

Чомусь російське військо, яке зі слабшими силами здобуло перемогу під Бородіном над ворогом в усій його силі, в переважаючих силах було переможене під Красним і коло Березіни розстроєними юрмами французів.

Коли мета росіян полягала в тому, щоб відрізати і взяти в полон Наполеона та маршалів, і мети цієї не тільки не було досягнуто, але й усі спроби досягти цієї мети кожного разу були провалені щонайганебніше, то останній період кампанії цілком справедливо французи зображують як ряд перемог і цілком несправедливо російські історики зображують звитяжним.

Російські воєнні історики настільки, наскільки для них обов'язкова логіка, мимоволі приходять до цього висновку і, незважаючи на ліричні відозви про мужність та відданість і т. ін., мусять визнати, що відступ французів з Москви є рядом перемог Наполеона і поразок Кутузова.

Але, коли залишити осторонь народне самолюбство, відчувається, що висновок цей сам у собі містить суперечність, бо ряд перемог французів привів їх до цілковитого знищення, а ряд поразок росіян привів їх до цілковитого знищення ворога і очищення своєї вітчизни.

Джерело цієї суперечності лежить у тому, що історики, які вивчають події за листами государів та генералів, за реляціями, рапортами і т. ін., взяли за передумову невірну, що ніколи не існувала, мету останнього періоду війни 1812 року — мету, яка нібито полягала в тому, щоб відрізати і піймати Наполеона з маршалами і з армією.

Мети цієї ніколи не було й не могло бути тому, що в ній не було рації, і досягти її було зовсім неможливо.

В цій меті не було ніякої рації, по-перше, тому, що розстроєна армія Наполеона з усією можливою швидкістю тікала з Росії, тобто виконувала те саме, чого міг бажати кожен росіянин. Для чого ж було робити різні операції над французами, які тікали так швидко, як тільки вони могли?

По-друге, не було рації ставати на дорозі людей, що всю свою енергію спрямували на втечу.

По-третє, не було рації втрачати свої війська для знищення французьких армій, які знищувались без зовнішніх причин у такій прогресії, що без будь-якого перетинання шляху вони не могли перевести через кордон більше того, що вони перевели у грудні місяці, тобто одну соту всього війська.

По-четверте, не було рації в бажанні взяти в полон імператора, королів* герцогів — людей, полон яких у вищій мірі утруднив би дії росіян, як те визнавали найдосвідченіші дипломати того часу (Л. Маізіге та інші). Ще менше рації було в бажанні взяти корпуси французів, коли свої війська розтанули наполовину до Красного, а до корпусів полонених треба було відділити дивізії конвою, і коли свої солдати не завжди одержували повний провіант і вже взяті полонені мерли з голоду.

Весь глибокодумний план того, щоб відрізати і пійм'ати Наполеона з армією, був схожий на план того городника, який, виганяючи з городу худобу, що потоптала його грядки, забіг би до воріт і став би по голові бити цю худобу. Одно, що можна було б сказати на виправдання городника, було б те, що він дуже розсердився. Але й цього навіть не можна було сказати про складачів проекту, бо не вони зазнали лиха від витоптання грядок.

Але крім того, що у відрізання Наполеона з армією не було рації, воно було неможливим.

Неможливим це відрізання було, по-перше, тому, що, як видно з досвіду, рух колон верстах на п'яти в одному бою ніколи не збігається з планами, отже імовірність того, щоб Чичагов, Кутузов і Вітгенштейн зійшлися вчасно в одному місці, була така мала, що вона дорівнювала неможливості, як те й думав

Кутузов, коли він ще під час одержання плану сказав, що диверсії на великі відстані не дають бажаних результатів.

По-друге, неможливим це було тому, що для того, щоб паралізувати ту силу інерції, з якою рухалось назад військо Наполеона, треба було незрівнянно більше війська, ніж його мали росіяни.

По-третє, неможливим це було тому, що воєнне слово "від-різати!" не має ніякого значення. Відрізати можна шматок хліба,, але не армію. Відрізати армію — перетяти їй дорогу — ніяк не можна, бо місця навколо завжди багато, де можна обійти, і є ніч, коли нічого не видно, в чому могли б переконатися воєннг вчені хоча б на прикладах Красного й Березіни. А взяти в полон ніяк не можна без того, щоб той, кого беруть у полон, на це не погодився, як не можна спіймати ластівку, хоч і можна взяти її, коли вона сяде на руку. Взяти в полон можна того, хто здається, як німці, за правилами стратегії і тактики. Але французькі війська цілком правильно не вважали це за зручне, бо однакова голодна і холодна смерть чекала на них у втечі і в полоні.

А по-четверте, і головно, це було неможливим тому, що ніколи, з того часу, як існує світ, не було війни за таких страшних умов, за яких вона точилася в 1812 році, і російські війська в переслідуванні французів напружили всі свої сили і не могли зробити більшого, не загинувши самі.

У просуванні російської армії від Тарутина до Красного вибуло п'ятдесят тисяч хворими і відсталими, тобто число, що до-, рівнює населенню великого губерньського міста. Половина людей вибула з армії без боїв.

І про цей ось період кампанії, коли війська без чобіт і кожухів, з неповним провіантом, без горілки, місяцями ночують у снігу при п'ятнадцяти градусах морозу; коли дня лише сім і вісім годин, а решта ніч, під час якої не може бути впливу дисципліни; коли, не так, як у бою, в якому люди кілька годин лише перебувають в царині смерті, де вже нема дисципліни, а коли люди місяцями живуть, кожної хвилини борючись зі смертю від голоду й холоду; коли за місяць гине половина армії,— про цей ось період кампанії нам розповідають історики, як Милора-дович мав зробити фланговий марш туди-то, а Тормасов туди-то і як Чичагов мав перейти туди-то (перейти вище колін у снігу), і як той зім'яв і відрізав, і т. д., і т. д.

Росіяни, вмираючи наполовину, зробили все, що можна зробити і треба було зробити для досягнення гідної народу мети, і не винні в тому, що інші руські люди, сидячи в теплих кімнатах, гадали зробити те, що було неможливим.

Уся ця дивна, незрозуміла тепер суперечність факту з описом історії виникає лише тому, що історики, пишучи про цю подію, писали історію прекрасних почуттів та слів різних генералів, а не історію подій.

Для них здаються дуже цікавими слова Милорадовича, нагороди, які одержав той і цей генерал, та їхні припущення; а литання про ті п'ятдесят тисяч, що залишились по госпіталях та могилах, навіть не цікавить їх, бо не підлягає їх вивченню.

А тимчасом досить тільки одвернутися від вивчення рапортів та генеральних планів, а придивитись до руху тих сотень тисяч людей, що брали пряму, безпосередню участь у події, і всі питання, які здавалися перше нерозв'язними, раптом незвичайно легко і просто дістають безперечне розв'язання.

Мета відрізання Наполеона з армією ніколи не існувала, хіба що — в уяві десятка людей. Вона не могла існувати, бо в ній не було рації, і досягнення її було неможливе.

Мета народу була одна: очистити свою землю від навали. Мета ця досягалася, по-перше, сама собою, бо французи тікали, і тому слід було тільки не зупиняти цього руху. По-друге, мета ця досягалася діями народної війни, що знищувала французів, і, по-третє, тим, що велика російська армія ішла слідом за французами, готова застосувати силу в разі зупинення руху французів.

Російська армія повинна була діяти, як батіг на тварину, яка біжить. І досвідчений погонич знав, що найвигідніше тримати батога піднятим, погрожуючи ним, а не стьобати тварину, яка біжить, по голові.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА —|~^^^~^-

і

и людина бачить умираючу тварину, жах охоплює її: те, що є вона сама — суть її, на її очах явно знищується — перестає бути. А коли вмираюче є людина, і людина люба, тоді, крім жаху, що відчувається перед знищенням життя, відчувається розрив і духовна рана, яка, так само, як і рани фізична, іноді вбиває, іноді загоюється, але завжди болить і боїться зовнішнього дратівного дотику.

Після смерті князя Андрія Наташа і княжна Марія однаково почували це. Вони, морально зігнувшись і зажмурившись від грізної, навислої над ними хмари смерті, не сміли глянути в лице •життю. Вони пильно оберігали свої відкриті рани від образливих, болісних дотиків. Усе: екіпаж, що промчав вулицею, нагадування про обід, запитання покоївки про плаття, яке треба приготувати, ше гірше — слово нещирого, млявого співчуття,— все болюче ятрило рану, здавалось образою і порушувало ту конче потрібну тишу, в якій вони обидві пильно вслухалися в неза-

мовклий ще в їхній уяві страшний, суворий хор, і заважало вглядатися в ту таємничу безконечну далечінь, що на мить відкрилася перед ними.

Тільки вдвох їм було не образливо і не боляче. Вони мало говорили між собою. Коли вони говорили, то про зовсім незначні речі. І та, і ця однаково уникали згадування про що-небудь, що стосувалося майбутнього.

Визнавати можливість майбутнього здавалось їм зневаженням його пам'яті. Ще обережніше вони обминали в своїх розмовах усе те, що могло стосуватися померлого їм здавалося, що того, що вони пережили й переболіли душею, не можна розповісти словами. їм здавалося, що всяке згадування словами про подробиці його життя порушувало велич і святиню таїнства, яке відбулося на їх очах.

Безперестанне стримування в розмові, повсякчасне старанне обминання всього того, що могло навести на слово про нього: ці зупинки з різних боків на межі того, чого не можна було говорити, ще чистішим і яснішим виставляли перед їхньою уявою те, що вони почували. у

Але чиста, повна печаль так само неможлива, як чиста і повна радість. Княжну Марію, в її становищі самої незалежної господині своєї долі, опікунші й виховательки небожа, першу викликало життя з того світу печалі, в якому вона жила перші два тижні. Вона одержала листи від родичів, на які треба було відповісти; кімната, в яку помістили Миколеньку, була вогка, і він став кашляти. Алпатич'приїхав до Ярославля із звітами про справи і з пропозиціями та порадами переїхати в Москву у вздвиженський будинок, що залишився цілим і потребував тільки невеликого полагождення. Життя не зупинялося, і треба було жити. Хоч як важко було княжні Марії вийти з того світу самотнього споглядання, в якому вона жила досі, хоч як жаль і наче совісно було покинути Наташу саму одну,— турботи життя вимагали її участі, і вона мимоволі поринула в них. Вона перевіряла рахунки з Алпатичем, радилася з Десалем про небожа і робила розпорядження й готувалася до свого переїзду в Москву.

Наташа залишалася сама одна, і відтоді, як княжна Марія стала готуватися до від'їзду, уникала і її.

Княжна Марія запропонувала графині відпустити Наташу з нею в Москву, і мати й батько радісно погодилися на цю пропозицію, що не день помічаючи занепад фізичних сил дочки і вважаючи корисними для неї і зміну місця, і допомогу московських лікарів.

— Я нікуди не поїду,— відповіла Наташа, коли їй зробили цю пропозицію,— тільки, будь ласка, облиште мене,— сказала

вона і вибігла з кімнати, ледве стримуючи сльози не так горя, як досади й озлоблення.

Після того, як Наташа відчула, що княжна Марія покинула її самотньою в своєму горі, вона здебільшого сиділа з ногами в кутку дивана, сама в своїй кімнаті, і, що-небудь розриваючи або переминаючи своїми тонкими, напруженими пальцями, застиглим поглядом невпинно дивилася на те, на чому зупинялись очі. Самотність ця виснажувала, мучила її; але вона була для Наташі необхідною. Тільки-но хто-небудь входив до неї, вона швидко вставала, змінювала позу і вираз погляду і бралась до книжки або до шиття, з очевидним нетерпінням чекаючи, коли вийде той, хто перешкодив їй.

їй усе здавалося, що вона ось-ось зараз зрозуміє, прозирне те, на що зі страшним, не під силу їй, запитанням спрямований був її душевний погляд.

Наприкінці грудня Наташа, в чорному шерстяному платті, з недбало зв'язаною жмутком косою, худа й бліда, сиділа з ногами в кутку дивана, напружено мнучи і розправляючи кінці пояса, і дивилася на ріжок дверей.

Вона дивилася туди, куди пішов він, на той бік життя. І той бік життя, про який вона перше ніколи не думала, який перше здавався їй таким

далеким і неймовірним, тепер був для неї ближчим і ріднішим, зрозумілішим, ніж цей бік життя, де все було або порожнеча і руїна, або страждання і образа.

Вона дивилася туди, де, як вона знала, був він; але вона не могла бачити його інакше, як таким, яким він був тут. Вона бачила його знову таким самим, яким він був у Митищах, у Троїці, в Ярославлі.

Вона бачила його обличчя, чула його голос і повторювала його слова і свої слова, сказані йому, й іноді придумувала за себе і за нього нові слова, що тоді могли бути сказані.

Ось він лежить у кріслі в своїй оксамитовій шубці, сперши голову на худу бліду руку. Груди його дуже низькі і плечі підняті. Губи твердо стиснуті, очі блищать і на блідому лобі вискакує і зникає зморшка. Одна нога його ледь помітно швидко тремтить. Наташа знає, що він бореться з тяжким болем. "Що таке цей біль? Нащо біль? Що він відчуває? Як його болить" — думає Наташа. Він помітив її увагу, звів очі і, не усміхаючись, почав говорити.

"Це жах,— сказав він:—зв'язати себе навіки з хворою людиною. Це вічна мука". І він допитливим поглядом подивився на неї. Наташа, як і завжди, відповіла тоді перше, ніж встигла подумати про те, що вона відповідає; вона сказала: "Це не може так тривати, цього не буде, ви будете здорові — зовсім".

Вона тепер знову бачила його і переживала усе те, що вона почувала тоді. Вона згадала довгий, сумовитий, суворий погляд його при цих словах і зрозуміла значення докору і відчаю цього довгого погляду.

30*

"Я погодилась,— казала тепер собі Наташа,— що був би жах, якби він зостався завжди хворим. Я сказала тоді так лише тому, що для нього це було б жахливо, а він зрозумів це інакше. Він думав, що це для мене жахливо було б. Він тоді ще хотів жити — боявся смерті. І я так грубо, по-дурному сказала йому. Я не думала цього. Я думала зовсім інше. Якби я сказала те, що думала, я сказала б: нехай би він помирав, увесь час помирав перед моїми очима, я була б щаслива в порівнянні з тим, як мені тепер. Тепер... Нічого, нікого нема. Чи знав він це? Ні. Не знав і ніколи не визнає. І тепер ніколи, ніколи вже не можна виправити цього". І знову він говорив їй ті самі слова, але тепер в уяві своїй Наташа відповідала йому інакше. Вона зупиняла його й казала: "Жахливо для вас, але не для мене. Ви знаєте, що мені без вас нема нічого в житті, і страждати з вами для мене найкраще щастя". І він брав її руку і стискав її так, як він стискав її того страшного вечора, за чотири дні до смерті. І в уяві своїй вона говорила йому ще інші ніжні, любовні слова, які вона могла б сказати тоді. "Я любл^ю тебе... тебе... люблю, люблю..." — говорила вона, судорожно стискаючи руки, зціплюючи зуби з шаленим зусиллям.

І солодке горе охоплювало її, і сльози вже виступали в очах, але раптом вона питала себе: кому вона говорить це? Де він і хто він тепер? І знову все застигло сухим, жорстким нерозумінням, і знову, напружено зібравши брови, вона вглядалася туди, де він був. І ось-ось, їй здавалося, вона прозирає таємницю... Але в ту хвилину, як уже їй відкривалося, здавалось, незбагненне, лунке клацання клямки дверей болісно вразило її слух. Швидко й необережно, з виразом не свого страху на обличчі, до кімнати увійшла покоївка Дуняша.

— Будь ласка, до татка, скоріше,— сказала Дуняша —з особливим і жвавим виразом.— Нещастя, про Петра Ілліча... лист,— схлипнувши, промовила вона.

II

Крім загального почуття відчуження від усіх* людей, Наташа в цей час почувала особливе відчуження від осіб своєї родини. Усі свої: батько,

мати, Соня — були такі близькі їй, звичні, такі буденні, що всі їхні слова, почуття здавались їй образою того світу, в якому вона жила останнім часом, і вона не тільки була байдужа, але й вороже дивилась на них. Вона чула Дуняшині слова про Петра Ілліча, про нещастя, але не зрозуміла їх.

"Яке там у них нещастя, яке може бути нещастя? У них усе своє старе, звичне і спокійне",— в думці сказала Наташа.

Коли вона увійшла до зали, батько швидко виходив з гра-фининої кімнати. Обличчя в нього було скривлене і мокре від сліз. Він, видно, вибіг з тієї кімнати, щоб дати волю риданням.

які душили його. Побачивши Наташу, він розпачливо змахнув руками і вибухнув хворобливо судорожним схлипуванням, що спотворило його кругле, м'яке обличчя.

— Пе... Петя... Іди, іди, вона... вона... кличе...— І він, ридаючи, як дитя, швидко чимчикуючи ослабленими ногами, підійшов до стільця і майже впав на нього, затуливши обличчя руками.

Раптом наче електричний струм пробіг по всьому єству Наташі. Щось страшенно боляче вдарило її в серце. Вона відчула страшний біль; їй здалося, що щось відривається в ній і що вона вмирає. Але слідом за болем вона відчула вмиць звільнення від заборони життя, що лежала на ній. Побачивши батька й почувши з-за дверей страшний, грубий крик матері, вона вмиць забула себе і своє горе. Вона підбігла до батька, але він, безсило махаючи рукою, показував на материні двері. Княжна Марія, бліда, з тремтячою нижньою щелепою, вийшла з дверей і взяла Наташу за руку, кажучи їй щось. Наташа не бачила, не чула її. Вона швидкими кроками увійшла в двері, зупинилась на мить, мовби в боротьбі з самою собою, і підбігла до матері.

Графиня лежала в кріслі, чудно-незграбно витягаючись, і билась головою об стіну. Соня й покоївки тримали її за руки.

— Наташу! Наташу!..— кричала графиня.— Неправда, неправда... Він бреше... Наташу! —кричала вона, відштовхуючи від себе тих, що оточували її.— Ідіть геть усі, неправда! Убили!., ха-ха-ха!.. неправда!

Наташа стала коліном на крісло, нагнулась над матір'ю, обійняла її, з несподіваною силою підняла, повернула до себе її обличчю і припала до неї.

— Матусю!., голубчику!.. Я тут, ^ друже мій. Матусю,— шептала вона до неї, не замовкаючи ні на мить.

Вона не випускала матері, ніжно боролася з нею, вимагала подушки, води, розстібала і розривала плаття на матері.

— Друже мій, голубонько... Матусю... серденько,— не перестаючи шептала вона, цілуючи її в голову, в руки, в обличчя і почувуючи, як нестримно, струмками текли її сльози, лоскочучи Наташі ніс і щоки.

Графиня стиснула доччину руку, заплющила очі і затихла на мить. Раптом вона незвично швидко встала, безтямно озирнулася і, побачивши Наташу, стала з усієї сили стискати її голову. Потім вона повернула до себе її скривлене від болю обличчя і довго вглядалася в нього. я

— Наташо, ти мене любиш,— сказала вона тихим, довірливим шепотом.— Наташо, ти не обманеш мене? Ти мені скажеш всю правду?

Наташа дивилась на неї налитими слізьми очима, і в очах і в обличчі її було тільки благання про прощення і любов.

— Друже мій, матусю,— повторювала вона, напружуючи всі сили своєї любові на те, щоб як-небудь зняти з неї на себе надмір тяжкого її горя.

І знову в безсилій боротьбі з дійсністю мати, відмовляючись вірити в те, що вона може жити, коли вбито квітучого життям її любого хлопчика, рятувалась від дійсності у світі безумства.

Наташа не пам'ятала, як минув цей день, ніч, наступний день і наступна ніч. Вона не спала і не відходила від матері. Ната-шина любов, тривка, терпляча, не як пояснювання, не як утішування, а як заклик до життя, кожної секунди наче з усіх боків обіймала графиню. Третьої ночі графиня затихла на кілька хвилин, і Наташа заплющила очі, схиливши голову на підлокітник крісла. Ліжко скригнуло, Наташа розплющила очі. Графиня сиділа на ліжку й тихо говорила.

— Яка я рада, що ти приїхав. Ти втомився, хочеш чаю? — Наташа підійшла до неї.— Ти покращав і змужнів,— говорила далі графиня, взявши дочку за руку.

— Матусю, що ви говорите?..

— Наташо, його нема, нема більш! — І, обнявши дочку, вперше графиня почала плакати.

III

Княжна Марія відклала свій від'їзд. Соня, граф намагалися замінити Наташу, але не могли. Вони бачили, що лише вона могла стримувати матір від шаленого розпачу. Три тижні Наташа безвихідно жила при матері, спала у кріслі в її кімнаті, поїла, годувала її і не перестаючи говорила з нею,— говорила тому, що самий голос її, ніжний, пестливий, заспокоював графиню.:

Душевна рана матері не могла загоїтись. Смерть Петі відірвала половину її життя. Через місяць після звістки про смерть Петі, звістки, яка застала її свіжою і бадьорою п'ятдесятилітньою жінкою, вона вийшла зі своєї кімнати напівмертвою, байдужою до життя — старою. Але та

сама рана, яка наполовину вбила графиню, ця нова рана викликала Наташу до життя.

Душевна рана, що постає від ушкодження духовного єства, хоч яким дивним це здається, потроху затягається, так само, як і рана фізична. І після того, як глибока рана загоїлась і наче зійшлася своїми краями, рана душевна, як і фізична, загоюється тільки зсередини випираючою силою життя.

Так само загоїлась рана в Наташі. Вона думала, що життя її кінчилося. Але раптом любов до матері показала їй, що суть її життя — любов — ще жива в ній. Прокинулась любов, і прокинулось життя.

Останні дні князя Андрія зв'язали Наташу з княжною Марією. Нове нещастя ще більш зблизило їх. Княжна Марія відклала свій від'їзд і останні три тижні, як коло хворої дитини, ходила коло Наташі. Останні тижні, які Наташа провела в материній кімнаті, надірвали її фізичну силу.

Одного разу в середині дня княжна Марія, помітивши, що

Наташу морозить, одвела її до себе і поклала на своє ліжко. Наташа лягла, але коли княжна Марія, опустивши штори, хотіла вийти, Наташа покликала її до себе.

— Мені не хочеться спати, Марі, посидь зі мною.

— Ти втомилася — постарайся заснути.

— Ні, ні. Нащо ти забрала мене звідти? Еона кликатиме.

— їй значно краще. Вона сьогодні так добре говорила,— сказала княжна Марія.

Наташа лежала в ліжку і в напівтемряві кімнати розглядала обличчя княжни Марії.

"Схожа вона на нього? — думала Наташа.— Так, схожа і не схожа. Але вона особлива, чужа, зовсім нова, невідома. І вона любить мене. Що в неї на душі? Усе добре. Але як? Як вона думає? Як вона на мене дивиться? Так, вона чудесна".

— Машо,— сказала вона, несміливо притягнувши до себе її руку.— Машо, ти не думай, що я погана. Ні? Машо, голубонько. Як я тебе люблю. Будемо зовсім, зовсім друзями.

І Наташа, обіймаючи княжну Марію, стала цілувати її руки й обличчя. Княжна Марія соромилась і раділа з цього вияву почуттів Наташі.

З цього дня між княжною Марією і Наташею встановилася та пристрасна й ніжна дружба, що буває тільки між жінками. Вони раз у раз цілувалися, говорили одна одній ніжні слова й більшу частину часу проводили разом. Коли одна виходила, то друга була неспокійна і поспішала приєднатись до неї. Вони вдвох почували більшу згоду між собою, ніж нарізно, кожна сама з собою. Між ними встановилося почуття сильніше, ніж дружба: це було виняткове почуття можливості життя для кожної лише в присутності другої.

Іноді вони мовчали цілими годинами; іноді, вже лежачи в ліжках, вони починали розмовляти і розмовляли до ранку. Вони розмовляли здебільшого про давнє минуле. Княжна Марія розповідала про своє дитинство, про свою матір, про свого батька, про свої мрії; і Наташа, яка перше зі спокійним нерозумінням одверталася від цього життя відданості, покірності, від поезії християнського самозречення, тепер, почувавши себе зв'язаною любов'ю з княжною Марією, полюбила й минуле княжни Марії і зрозуміла незрозумілу їй перше сторону життя. Вона не думала' класти в основу свого життя покірність і самозречення, бо звикла шукати інших радощів, але вона зрозуміла й полюбила в іншій

цю перше незрозумілу їй чесноту. Для княжни Марії, яка слухала розповіді про дитинство і про першу молодість Наташі, теж відкрилася перше незрозуміла сторона життя, віра в життя, в насолоди життя.

Вони все так само не говорили про нього, щоб не порушувати словами, як їм здавалося, тієї висоти почуття, яка була в них, а це мовчання щодо нього спричинювало те, що потрохи, не вірячи цьому, вони забували його.

Наташа схудла, зблідла і фізично стала така квола, що всі раз у раз говорили про її здоров'я, і їй це приємно було. Але іноді на неї несподівано находив не тільки страх смерті, але й страх недуги, кволості, втрати краси, і мимоволі вона іноді уважно розглядала свою голу руку, дивуючись з того, яка вона худа, або задивлялася ранками в дзеркало на своє змарніле, жалюгідне, як їй здавалося, обличчя. їй здавалося, що¹ так воно й повинно бути, і разом з тим ставало страшно і сумно.

Одного разу вона швидко зійшла нагору і дуже задихалась. Зараз же мимоволі вона вигадала собі справу вниз і звідти вбігла знову нагору, пробуючи силу і стежачи за собою.

Другого разу вона покликала Дуняшу, і голос її задеренчав. Вона ще раз гукнула її, незважаючи на те, що вже чула її кроки,— гукнула тим грудним голосом, яким вона співала, і прислухалась до нього.

Вона не знала цього, не повірила б, але під непроникним, як їй здавалося, шаром мулу, що встеляв її душу, уже пробивались тонкі, ніжні молоді голки трави, які мали вкорінитися і так встелити життєвими пагінцями те горе, яке придушило її, що його незабаром буде не видно й не помітно. Рана загоювалася зсередини. ^

Наприкінці січня княжна Марія поїхала в Москву, і граф наполіг на тому, щоб Наташа їхала з нею, щоб порадитися з лікарями.

IV

Після сутички під Вязьмою, де Кутузов не міг стримати своїх військ від бажання зім'яти, відрізати і т. ін., дальше просування французів, які втікали, і росіян, які бігли за ними, до Красного відбувалося без боїв. Втеча була така швидка, що російська армія, біжачи за французами, не могла встигати за ними, що коні в кавалерії і в артилерії приставали і що відомості про рух французів були завжди невірні.

Люди російського війська були такі змучені цим безперервним рухом по сорок верст на добу, що не могли просуватися швидше.

Щоб зрозуміти міру виснаження російської армії, треба тільки ясно зрозуміти значення того факту, що, втративши пораненими та вбитими за весь час руху від Тарутина не більш як п'ять тисяч чоловік, не втративши сотні людей полоненими, армія російська, вийшовши з Тарутина в кількості ста тисяч, прийшла до Красного в кількості п'ятдесяти тисяч.

Швидкий рух росіян за французами впливав на російську армію так само руйнівню, як і втеча на французів. Різниця була тільки в тому, що російська армія просувалася довільно, без загрози загибелі, що висіла над французькою армією, і в тому,

що відсталі хворі французи залишалися в руках ворога, а відсталі росіяни залишалися в себе вдома. Головною причиною зменшення армії Наполеона була швидкість руху, і безперечним доказом цього є відповідне зменшення російських військ.

Уся діяльність Кутузова, як це було під Тарутиним і під Вязьмою, була спрямована тільки на те, щоб — наскільки те від нього залежало — не зупиняти цього згубного для французів руху (як хотіли в Петербурзі і в армії російські генерали), а сприяти йому і полегшити рух своїх військ.

Але, крім того, відтоді, як у військах виявились втома і величезний убуток внаслідок швидкості руху, ще одна причина для уповільнення руху військ та для вичікування поставала перед Кутузовим. Мета російських військ була — просування за французами. Шлях французів був невідомий, і тому, чим ближче йшли наші війська слідом за французами, тим більше вони проходили дороги. Тільки йдучи на певній відстані, можна було найкоротшим шляхом перетинати зигзаги, які робили французи. Усі дотепні маневри, що їх пропонували генерали, виявлялися в пересуванні військ, у збільшенні переходів, а єдино розумна мета полягала в тому, щоб зменшити ці переходи. І до цієї мети за всю кампанію, від Москви до Вільни, була спрямована діяльність Кутузова — не випадково, не тимчасово, а так послідовно, що він ні разу не зрадив її.

Кутузов знав не розумом чи знанням, а всією російською суттю своєю знав і почував те, що почував кожен російський солдат — що французів переможено, що вороги втікають і треба випроводити їх; але разом з тим він почував разом з солдатами весь тягар цього, небаченого по швидкості і порі року, походу.

Але генералам, особливо не російським, які бажали відзначитися, здивувати когось, забрати в полон для чогось якого-небудь герцога чи короля,— генералам цим здавалося тепер, коли всякий бій був і гидкий і безглуздий, їм здавалося, що тепер ось саме час давати бої і перемагати когось. Кутузов тільки знизував плечима, коли йому подавали один за одним проекти маневрів з тими погано взутими, без кожушків, напівголодними солдатами, які за один місяць, без боїв, розтанули до половини і з якими за найкращих умов триваючої втечі треба було пройти до кордону відстань більшу за ту, яку було пройдено.

Особливо це поривання відзначитися і маневрувати, змінити й одрізувати виявлялось тоді, коли російські війська натрапляли на війська французькі.

Так це сталося під Красним, де гадали застати одну з трьох колон французів і натрапили на самого Наполеона з шістнадцятьма тисячами.

Незважаючи на всі заходи, яких вжив Кутузов для того, щоб уникнути цього згубного зіткнення і щоб зберегти свої війська, три дні біля Красного змучені люди російської армії добивали розбиті зборища французів.

Т

Толь написав диспозицію: *die erste Kolonne marschirt*¹ І т. д. І, як завжди, вийшло все не за диспозицією. Принц Євгеній Віртемберзький розстрілював з гори юрми французів, шь бігли мимо, і вимагав підкріплення, яке не приходило. Французи, по ночах оббігаючи росіян, розсипалися, ховалися в лісі і пробиралися хто як міг далі.

Милорадович, який казав, що він знати нічого не хоче про господарчі справи загону, якого ніколи не можна було знайти, коли його треба було, "*chevalier sans peur et sans reproche*"², як він сам називав себе, охочий до розмов з французами, посилав парламентарів, вимагаючи, щоб здавалися, втрачав час і робив не те, що йому наказували.

— Дарую вам, хлопці, цю колону,— казав він, під'їжджаючи до військ і показуючи кавалеристам на французів. І кавалеристи на зовсім охлялих конях, підганяючи їх острогами та шаблями, тьупцем, після великих зусиль, під'їжджали до подарованої колони, тобто до натовпу обморожених, задубілих і голодних французів; і подарована колона кидала зброю і здавалася, чого їй уже давно хотілося.

Під Красним взяли двадцять шість тисяч полонених, сотні гармат, якусь палицю, яку називали маршальським жезлом, і сперечались про те, хто там відзначився, й були з цього задоволені, але дуже жалкували про те, що не взяли Наполеона або хоч будь-якого героя, маршала, і картали за це один одного і особливо Кутузова.

Люди ці, заповнені своїми пристрастями, були сліпими виконавцями тільки дуже сумного закону необхідності; але вони вважали себе

героями і думали, що те, що вони робили, було найдостойнішою і найблагороднішою справою. Вони обвинувачували Кутузова і казали, що він з самого початку кампанії перешкоджав їм перемогти Наполеона, що він думає тільки про вдоволення своїх пристрастей і не хотів виходити з Полотняних Заводів тому, що йому там було затишно; що він під Красним зупинив рух тому, що, взявши про присутність Наполеона, зовсім розгубився; що можна припускати, що він у змові з Наполеоном, що Наполеон підкупив його³ і т. д., і т. д.

Мало того, що сучасники, заповнені пристрастями, говорили так,— нащадки і історія визнали Наполеона grand 4, а Кутузова: іноземці — хитрим, розпутним, кволим придворним стариком; росіяни — чимсь невиразним,— якоюсь лялькою, корисною лише своїм російським іменем...

1 перша колона вирушить туди-то

2 рицар без страху і докору, 8 Записки Вільсона.

* великим,

У 12-му і 13-му роках Кутузова прямо обвинувачували в помилках. Цар був незадоволений з нього. І в історії, написаній нещодавно з височайшого повеління, сказано, що Кутузов був хитрий придворний брехун, який боявся імені Наполеона і який своїми помилками під Красним і під Березіною позбавив російські війська слави — повної перемоги над французами*.

Отака доля не великих людей, не grand-homme, яких не визнає російський розум, а тих виняткових, завжди самотніх людей, які, збагнувши волю провидіння, підкоряють їй свою особисту волю. Зненависть і презирство юрми карають цих людей за прозирання вищих законів.

Для російських істориків (чудно і страшно сказати!) Наполеон — це щонайнікчемніше знаряддя історії — який ніколи і ніде, навіть у вигнанні, не виявив людської гідності,— Наполеон є об'єктом захоплення і захвату; він grand. А Кутузов, та людина, що від початку і до кінця своєї діяльності в 1812 році, від Бородіна і до Єїльни, ні одним вчинком, ні словом не зраджує себе, являє незвичайний в історії приклад самозречення і свідомості в теперішньому майбутнього значення події,— Кутузов здається їм чимсь невиразним і жалюгідним, і коли вони говорять про Кутузова і про 12-й рік, їм завжди наче трошки соромно.

А тимчасом трудно уявити собі історичну особу, діяльність якої так незмінно і постійно була б спрямована до однієї і тієї ж мети. Трудно уявити собі мету, більш достойну й більш відповідну £0 волі всього народу. Ще трудніше знайти другий приклад в історії, де б мета, яку поставила собі історична особа, була так цілковито досягнута, як та мета, на досягнення якої була спрямована вся діяльність Кутузова у 12-му році.

Кутузов ніколи не говорив про сорок рторіч, які дизляться з пірамід, про жертви, які він приносить вітчизні, про те, що він має намір учинити або учинив: він взагалі нічого не говорив про себе, не грав ніякої ролі, здавався завжди дуже простою і звичайною людиною і говорив дуже прості і звичайні речі. Він писав листи своїм дочкам і m-me Staël, читав романи, любив товариство гарних жінок, жартував з генералами, офіцерами й солдатами і ніколи не перечив тим людям, що хотіли йому що-небудь доводити. Коли граф Раєвський на Яузському мості під'їхав до Кутузова з особистими докорами про те, хто винен у загибелі Москви, і сказав: "Як же ви обіцяли не залишати Москви, не давши бою?" Кутузов відповів: "Я й не залишу Москви без бою", незважаючи на те, що Москву було вже залишено. Коли, приїхавши до нього від государя, Аракчєєв ска

і Історія 1812 року Богдановича: характеристика Кутузова і міркування про незадовільність результатів Красненських боїв.

зав, що треба було б Єрмолова призначити начальником артилерії, Кутузов відповів: "Так, я й сам щойно казав це",— хоч він за хвилину до цього казав зовсім інше. Що було до того йому, який сам один серед безтолкової юрми, що оточувала його, розумів тоді увесь величезний зміст події, що йому" було до того, собі чи йому припише граф РаSTOPчин нещастя столиці. Ще менше могло догаряти йому те, кого призначать начальником артилерії.

Не тільки в цих випадках, але й раз у раз цей старий чоловік, дійшовши досвідом життя до переконання в тому, що думки і слова, які їх висловлюють, не є рушіями людей, говорив слова цілком беззмістовні — перші, що спадали йому на думку.

Але цей самий чоловік, так нехтуючи своїми словами, ні разу за всю свою діяльність не сказав жодного слова, яке було б незгідне з тією єдиною метою, досягнення якої він прагнув під час усієї війни. Очевидно, мимоволі, з тяжкою впевненістю, що не зрозуміють його, він не раз у найрізноманітніших обставинах висловлював свою думку. Починаючи від Бородінського бою, з якого почався його розлад з тими, що оточували його, лише він говорив, що Бородінський бій є перемога, і повторював це і усно, і в рапортах, і в донесеннях до самої своєї смерті. Лише він сказав, що втрата Москви не є втрата Росії. Він у відповідь Лорістону на пропозицію про мир відповів, що миру не може бути, бо така воля народу; лише він під час відступу французів говорив, що всі наші маневри не потрібні, що все зробиться само собою краще, ніж ми того бажаємо, що ворогові треба дати золотий міст, що ні Тарутинський, ні Вяземський, ні Красненський бої не потрібні, що з чим-небудь треба прийти на кордон, що за десять французів він не віддасть одного росіянина.

І лише він, цей придворний чоловік, як нам змальовують його, чоловік, який бреше Аракчєєву з метою догодити государеві,— лише він, цей придворний чоловік, у Вільні, тим заслужуючи немилость государя, каже, що дальша війна за кордоном шкідлива й марна.

Але самі слова не довели б, що він тоді розумів значення події. Дії його — всі без найменшого винятку, всі спрямовані до однієї і тієї ж мети, що полягає в трьох справах: 1) напружити всі свої сили для зіткнення з французами, 2) перемогти їх і 3) вигнати з Росії, полегшуючи по змозі злигодні народу і війська.

Він, той повільник Кутузов, девізом якого є — терпіння і час, ворог рішучих дій, він дає Бородінську битву, надаючи готуванню до неї безприкладної урочистості. Він, той Кутузов, який ще до початку Аустерліцького бою каже, що його буде програно, в Бородіні, незважаючи на запевнення генералів у тому, що бій програно, незважаючи на нечуваний в історії приклад того, що після виграного бою військо мусить відступати, лише він всупереч усім до самої смерті твердить, що Бородінський бій—перемога. Лише він за весь час відступу наполягає на тому, щоб не давати боїв, непотрібних тепер боїв, не починати нової війни і не переходити кордонів Росії.

Тепер зрозуміти значення події, коди тільки не прикладати до діяльності мас цілей, які були в голові десятка людей, легко,* бо вся подія з її наслідками лежить перед нами.

Але яким чином тоді цей старий чоловік, сам один, всупереч думці всіх, міг угадати так правильно значення народного смислу події, що ні разу за всю свою діяльність не зрадив його?

Джерело цієї незвичайної сили прозирання у смисл явищ, щр відбувалися, лежало в тому народному почутті, яке він носив у собі в усій чистоті і силі його.

Тільки визнання в ньому цього почуття змусило народ такими дивними шляхами його, старика, який перебував у немилості, обрати проти волі царя представником народної війни. І тільки це почуття поставило його на ту вищу людську висоту, з якої він,

головнокомандуючий, спрямовував усі свої сили не на те, щоб убивати й винищувати людей, а на те, щоб рятувати і жаліти їх.

Проста, скромна і тому істинно велика постать ця не могла влягтися в ту придуману історією фальшиву форму європейського героя, який нібито керує людьми.

Для лакея не може бути великої людини, бо в лакея своє уявлення про велич.

VI

5 листопада був перший день так званого Красненського бою. Надвечір, коли вже після багатьох суперечок і помилок генералів, які завели не туди, куди треба, після розсилання ад'ютантів 8 протинаказами, коли вже стало ясно, що ворог скрізь тікає і бою не може бути й не буде, Кутузов виїхав з Красного і поїхав у Добре, куди цього дня було переведено головну квартиру.

День був ясний, морозний. Кутузов з величезним почтом незадоволених з нього генералів, що шушукались за ним, їхав на своєму гладкому білому конику до Доброго. По всій дорозі юрмились, відігриваючись біля багать, партії взятих нинішнього дня французьких полонених (їх взято було цього дня сім тисяч). Недалеко від Доброго величезний натовп обірваних, позав'язуваних і позакутуваних чим попало полонених гудів гомоном, стоячи на дорозі коло довгого ряду відпружених французьких гармат. Тільки-но головнокомандуючий став наближатися, гомін ватих, і всі очі втупилися в Кутузова, який у своїй білій з червоним околицем шапці і в ватній шинелі, що горбом піднімалась на його сутулих плечах, повільно просувався шляхом. Один з генералів доповідав Кутузову, де взято гармати й полонених.

Кутузов, здавалося, був чимсь заклопотаний і не чув генералових слів. Він незадоволено мружився і уважно й пильно вглядався в ті постаті

полонених, що мали особливо жалюгідний вигляд. Більша частина облич французьких солдатів були спотворені відмороженими носами та щоками і майже в усіх червоні, розпухлі очі гноїлися. ^

Одна купка французів стояла близько біля шляху, і два солдати — обличчя одного з них було вкрите болячками — розривали руками шматок сирого м'яса. Щось було страшне і тваринне в тому швидкому погляді, який вони кинули на проїжджих, і в тому злобному виразі, з яким солдат з болячками, глянувши на Кутузова, зараз же одвернувся і робив далі* свор справу.

Кутузов довго уважно дивився на цих солдатів; ще більш скривившись, він примружив очі і в задумі похитав головою. В іншому місці він побачив російського солдата, який, сміючись і поплескуючи по плечу француза, щось привітно говорив йому. Кутузов знову з тим самим виразом похитав головою.

— Що ти кажеш?— спитав він генерала, який далі доповідав, звертаючи увагу головнокомандуючого на взяті французькі прапори, що стояли перед строєм Преображенського полку.

— А, прапори!— сказав Кутузов, з явним зусиллям одриваючись від того, що заповнювало його думки. Він неуважливо оглянувся. Тисячі очей з усіх боків, чекаючи його слова, дивились на нього.

Перед Преображенським полком він зупинився, важко зітхнув і заплющив очі. Хтось з почту махнув, щоб солдати з прапорами підійшли й поставили їх древками навколо головнокомандуючого. Кутузов помовчав кілька хвилин і, очевидно неохоче, скоряючись необхідності свого становища, підвів голову і почав говорити. Юрми офіцерів оточили його. Він уважним поглядом обвів гурток офіцерів, впізнавши деяких з них. /

— Дякую всім!—сказав він, звертаючись до солдатів і знову до офіцерів. У тиші, що запанувала круг нього, виразно чутно було його

повільну мову.— Дякую всім за важку і вірну службу/ Перемога повна, і Росія не забуде вас. Вам слава навіки! — Він помовчав, оглядаючись.

— Нагни, нагни йому голову,— сказав він до солдата, який тримав французького орла і ненароком опустив його перед прапором преображенців.— Нижче, нижче, отак ось. Ура, хлопці! — з швидким рухом підборіддя звернувшись до солдатів, промовив він.

— Ура-ра-ра!—заревли тисячі голосів.

Поки кричали солдати, Кутузов, зігнувшись на сідлі, схилив голозу, і око його засвітилося лагідним, ніби глузливим, блиском.

— Ось що, братці,— сказав він, коли замовкли голоси...

І раптом голос і вираз обличчя його змінилися: перестав говорити головнокомандуючий, а заговорив простий, старий чоло- вік, який очевидно про щось найпотрібніше бажав сповістити своїх товаришів.

У натовпі офіцерів і в лавах солдатів заворушилися, щоб ясніше чути те, що він скаже тепер.

— А ось що, братці. Я знаю, важко, вам, та що ж робити! Потерпіть; недовго зосталося. Випровадимо гостей, відпочинемо тоді. За службу вашу вас цар не забуде. Вам важко, та все ж ви вдома; а вони — бачите,, до чого вони дійшли,— сказав він, пока* зуючи на полонених.— Гірші від жебраків останніх. Поки вони були сильні, ми їх не жаліли, а тепер і пожаліти можна. І вони теж люди. Так, хлопці?

Він дивився навколо себе, і в пильних, шанобливо здивованих, спрямованих на нього поглядах він читав співчуття своїм словам: обличчя його ставало дедалі світлішим від старечої лагідної усмішки, що зірками морщилася в кутках губ і очей. Він помовчав і мовби з подивом опустив голову.

— А зрештою, хто ж їх до нас кликав? Так їм і треба, м.~ ї... у г....,— раптом сказав він, підвівши голову. І, вимахнувши нагайкою, він галопом, вперше за всю кампанію, поїхав від солдатів, які радісно реготали й ревіли ура, розстроюючи ряди.

Навряд чи війська зрозуміли слова, що їх сказав Кутузов. Ніхто не зумів би передати змісту спочатку урочистої і наприкінці простодушностаречої промови фельдмаршала; але сердечний смисл цієї промови не тільки був зрозумілий, а й те саме почуття величного тріумфу в поєднанні з жалістю до ворогів і свідомістю своєї правоти, висловлене саме цією старечою, добродушною лайкою,— це саме почуття лежало в душі кожного солдата і виявилось радісним галасом, що довго не змовкав. Коли після цього один з генералів звернувся до Кутузова з запитанням про те, чи не звелить головнокомандуючий, щоб приїхала коляска, Кутузов, відповідаючи, несподівано схлипнув, видно, будучи дуже схвильованим.

VII

8 листопада, останнього дня Красненських боїв, уже смеркло, коли війська прийшли на місце нічлігу. Весь день був тихий, морозний, з легким, рідким снігопадом; на вечір стало вяснюватись. Крізь сніжинки видно було чорно-лілове зоряне небо, і мороз став дужчати.

Мушкатерський полк, вийшовши з Тарутина в кількості трьох тисяч, тепер у кількості дев'ятисот чоловік прийшов одним з перших на призначене місце нічлігу, в село на великому шляху. Квартиргери, зустрівши полк, оголосили, що всі хати зайняті хворими і мертвими французами, кавалеристами та штабами. Була тільки одна хата для полкового командира.

Полковий командир під'їхав до своєї хати. Полк пройшов селом і коло крайніх хат на шляху поставив рушниці в козла.

Як величезна багаточленна тварина, полк узявся до роботи по влаштуванню свого лігва та їжі. Одна частина солдатів розбрелася, по коліна в снігу, в березовий ліс, що був праворуч від села, і зараз же в лісі залунали цюкання сокир, тесаків, тріск від ламання гілок і веселі голоси; друга частина поралася коло центра полкових повозок і коней, поставлених докупи, дістаючи казани, сухарі і даючи коням корм; третя частина розсипалась по селу, влаштовуючи приміщення штабним, вибираючи мертві тіла французів, що лежали по хатах, і розтягаючи дошки, сухі дрова й солому з покрівель для вогнищ та тини для захисту.

Чоловік з п'ятнадцять солдатів за хатами край села з веселим галасом розхитували високий тин хліва, з якого вже було знято покрівлю.

— Ну, ну, разок, налягли!— вигукували голоси, і в темряві ночі розхитувалося з морозним тріском величезне, притрушене снігом полотно тину. Дедалі частіше тріщали нижні кілки, і, нарешті, тин повалився разом з солдатами, що напірали на нього. Залунав голосний гр^бо-радісний крик і регіт.

— Берись! по-два! важеля давай сюди! ось так. Куди це лізеш?

— Ну, разом... Та стривай, хлопці!.. З накрику!

Всі замовкли, і неголосний, бархатно-приємний голос заспівав пісню. В кінці третього рядка, разом з закінченням останнього звуку, двадцять голосів дружно вигукнули: "Уууу! Іде! Разом! Наляж, дітки!.." Але незважаючи на дружні зусилля, тин мало врушився; запанувала мовчанка, і в ній чутно було важке пихкання.

— Гей ви, з шостої роти! Чорти, дияволи! Підсоби... ми теж станемо в пригоді.

Чоловік зо двадцять з шостої роти, що йшли в село, приєдналися до тих, що несли; і тин сажнів п'ять завдовжки і сажень завширшки,

вигнувшись, муляючи й ріжучи плечі захеканих солдатів, рушив вперед вулицею села.

— Іди, або що... Падає, от іще... Чого став? То ж то... Весела, гидка лайка не змовкала.

— Ви чого?— раптом почувся начальницький голос солдата, який набіг на тих, що несли.— Пани тут; в хаті сам анарал, а ви, чорти, дияволи, матірщинники. Я вам!— крикнув фельдфебель і з розмаху вдарив у спину першого, що потрапив йому під руку, солдата.— Хіба тихо не можна?

Солдати замовкли. Солдат, якого вдарив фельдфебель, став, покректуючи, обтирати обличчя, яке він до крові роздер, нара-вившись на тин.

^— Ач, чорт, б'ється як! Аж усю пику розкров'янив,— сказав він боязким шепотом, коли відійшов фельдфебель.

— Хіба не любиш?— сказав голос крізь сміх; і, розмовляючи тихіше, солдати пішли далі. Вибравшись за село, вони знову заговорили так само голосно, пересипаючи розмову тією ж безцільною лайкою.

В хаті, повз яку проходили солдати, зібралось вище начальство, і за чаєм точилася жвава розмова про минулий день і про гадані маневри майбутнього. Передбачалося зробити фланговий марш вліво, відрізати віце-короля й захопити його.

Коли солдати принесли тин, уже з різних боків розгорялись вогнища кухонь. Тріщали дрова, танув сніг, і чорні тіні солдатів туди й сюди снували по всьому зайнятому, з притоптаним снігом, простору.

Сокири, тесаки орудували з усіх боків. Усе робилося без будь-яких наказів. Люди несли дрова про запас на ніч, пригороджували куріньчики начальству, варили в казанках, ладнали рушниці й амуніцію.

Принесений восьмою ротою тин поставили півколом з північного боку, підперли сішками і перед ним розклали вогнище. Пробили зорю, зробили розрахунок, повечеряли і розмістилися на ніч біля вогнищ,— хто лагодячи взуття, хто покурюючи люльку" хто, догола роздягнутий, випарюючи вошей.

VIII

Здавалося б, що в тих, майже неймовірно важких умовах існування, в яких перебували в той час російські солдати — без валянків, без кожушків, без покрівлі над головою, в снігу при 18° морозу, без повної навіть кількості провіанту, що не завжди поспівав за армією,— здавалося б, солдати повинні були являти собою дуже сумне і похмуре видовище.

Навпаки, ніколи, в найкращих матеріальних умовах, військо не являло собою більш веселого, жвавого видовища. Це було тому, що кожного дня викидалося з війська все те, що починало сумувати або слабнути. Все, що було фізично і морально слабкого, давно вже залишилося ззаду, зостався самий цвіт війська — силою духу і тіла.

У восьмій роті, що пригородила тин, зібралось найбільше лю-дей. Два фельдфебелі підсіли до них, і вогнище їхнє палало яскравіше за інші. Вони вимагали за право сидіти під тином приношення дров.

— Гей, Макєєв, що ж ти... пропав? Чи тебе вовки з'їли? Неси ж дров,— кричав один червонопикий рудий солдат, примружуючись і кліпаючи від диму, але не відсуваючись від вогню.—Піди хоч ти, гаво, неси дров,— звернувся цей солдат до другого. Рудий був не унтер-офіцер і не єфрейтор, але був здоровий солдат, і тому наказував тим, що були кволіші за нього. Худенький, маленький, з гострим носиком солдат,

якого назвали ґавою, слухняно астав і пішов був виконувати наказ; але в цей час у світло вогнища вступила вже тонка красива постать молодого солдата, що ніс оберемок дров.

— Давай сюди. Оце добре!

Дров наламали, притиснули, піддмухали ротами й полами шинелей, і полум'я зашипіло й затріщало. Солдати, присунувшись, закурили люльки. Молодий, гарний солдат, який приніс' дров, узявся в боки і став швидко і спритно витупувати на місці змерзлими ногами.

— Ах, маменька, холодная роса, да хороша да в муцке-тера...— приспівував він, наче ікаючи на кожному складі пісні.

— Гей, підметки повідскакують!— крикнув рудий, помітивши, що в танцюриста метлявся підметок.— Який заядлий до танцю!

ч Танцюрист зупинився, відірвав ремінця, що метлявся, і кинув у вогонь.

— І справді, брат,— сказав він; і, сівши, витяг з ранця обривок французького синього сукна і став обмотувати ним ногу.— Від пари зашпари зайшли,— додав він, витягаючи ноги до вогню.

— Незабаром нові видадуть. Кажуть, переб'ємо до кінця, тоді всім по подвійному товару.

— А бач, сучий син Петров, відстав-таки — сказав фельдфебель.

— Я його давно помічав,— сказав другий.

— Та що, солдатина... "

— А в третій роті, казали, за вчорашній день дев'ять чоловік
недолічилися.

— Еге, от подумай, як ноги поморозиш, куди підеш?

— Е, пусте балакаєй!— сказав фельдфебель.

— Чи й тобі того ж хочеться?— докірливо спитав старий солдат,
звертаючись до того, який сказав, що ноги поморозив.

— А ти що думаєш?— раптом підвівшись з-за багаття, пискливим і
тремтячим голосом заговорив гостроносенький солдат, якого називали
ґавою.— Хто гладкий, той схудне, а худому смерть. Ось хоч би я. Несила
мені,— раптом сказав він категорично, звертаючись до фельдфебеля,—
накажи відіслати до госпіталю, ломота замучила; а то все одно
відстанеш...

— Ну, годі, годі,— спокійно сказав фельдфебель. Солдатик замовк, і
розмова точилася далі.

— Нині мало хіба французів цих побрали; а чобіт, прямо сказати, на
жодному справжніх нема, так, назва тільки,— почав один з солдатів нову
розмову.

— Все козаки пороззували. Звільняли для полковника хату, виносили
їх. Жаль дивитися, хлопці,— сказав танцюрист.— Розбуркали їх: то живий
один, віриш, белькоче щось, по-своєму.

— А чистий народ, хлопці,— сказав перший.— Білий, от як береза
білий, і браві є, скажи, благородні.

— А ти думаєш як? У нього від усіх звань набрано.

— А нічого не знають по-нашому,— недомислено усміхаючись,

сказав танцюрист.— Я до нього кажу: "Чиєї корони?", а він своє белькоче. Чудний народ!

— Отож заковика, братці мої,—"говорив далі той, що дивувався з їх білості,— розказували дядьки під Можайським, як стали прибирати битих, де страженіє ото було, то що ж, каже, мало не місяць лежали мертві їхні. Ну, й, каже, лежить, каже, їхній, як папір білий, чистий, анітрошечки не смердить.

— Що ж це, від холоду, чи що?— спитав один.

— Отож який ти розумний! Від холоду! Гаряче ж було. Якби від холоднечі, то й наші теж не протухли б. А то, каже, —підійдеш до нашого, весь, каже, прогнив, у червах. То, каже, хустинами позав'язуємось та, одвернувши пику, й тягнемо; несила. А їхній, каже, як папір білий; анітрошечки не смердить.

Усі помовчали.

~ Мабуть, від їжі,— сказав фельдфебель,— панську їжу жерли.

Ніхто не заперечував.

— Розказував чоловік отой, під Можайським, де страженіє було, їх з десяти сіл зігнали, двадцять днів возили, не звозили всіх, мертвих отих. Вовків цих скільки, каже...

— То страженіє було справжнє,— сказав старий солдат. — Тільки й є чим пом'янути; а то все після того... Так, тільки людям мука.

— Та й правда, дядьку. Позавчора наскочили ми, так куди там, до себе не допускають. Живо рушниці покидали. Навколішки. Пардон — каже. Так, тільки морока. Казали — самого Поліона он Платов двічі брав. Слова не знає. Візьме-візьме: ось на тобі, в руках перекинеться пташкою, пурх та й полетить. І вбити теж не призначено.

— Який ти мастак брехати, Кисельов, як подивлюсь я на тебе.

— Чого там брехати, щира правда.

— А якби на мій звичай, я б його, зловивши, та в землю б закопав. Та осиковим кілком. А то скільки народу погубив.

— Все одно кінець зробимо, не ходитиме,— позіхаючи, сказав старий солдат.

Розмова змовкла, солдати почали вкладатися спати.

— Ач, зорі які — страх, так і горять! Ну просто, жінки полотно порозстеляли,— сказав солдат, милуючись Чумацьким Шляхом. і

— Це, хлопці, на врожайний рік.

— Дровець он ще треба буде. ^

— Спину погрієш, а черево змерзло. От чудо.

— О господи!

— Чого штовхаєшся — для тебе лише вогонь, чи що? Ач... розлігся.

Поволі встановлювалась мовчанка, і в ній почулось хропіння тих, що заснули; решта оберталися і грілись, зрідка перемовляючись. Від далекого, кроків за сто, вогнища долинув дружний, веселий регіт.

— Ач, заходяться у п'ятій роті,— сказав один солдат.— І людей скільки — страх!

Один солдат підвівся й пішов до п'ятої роти.

— Ото сміху,— сказав він, повертаючись.— Два хранцузи пристали. Один мерзлий зовсім, а другий такий хвацький, куди там! Пісень співає.

— О-о? піти подивитись...— Кілька солдатів рушили до п'ятої роти.

ІХ

П'ята рота стояла біля самого лісу. Величезне вогнище яскраво горіло посеред снігу, освітлюючи обтяжене памороззю віття дерев.

Опівночі солдати п'ятої роти почули в лісі кроки по снігу і хрускіт гілок.

— Хлопці, ведмідь,— сказав один солдат. Усі підвели голови; прислухались, і з лісу в яскраве сяйво багаття увійшли, тримаючись одна за одну, дві чудно одягнені людські постаті.

Це були два французи, які ховалися в лісі. Хрипко говорячи щось незрозумілою солдатам мовою, вони підійшли до багаття. Один був вищий на зріст, в офіцерському капелюсі, і здавався зовсім ослабим. Підійшовши до багаття, він хотів сісти, але впав на землю. Другий, маленький, кремезний, зав'язаний хусткою по щоках солдат, був дужчий. Він підняв свого товариша і, показуючи на свій рот, говорив щось. Солдати оточили французів, підстелили хворому шинель і обом принесли каші й горілки.

Ослаблий французький офіцер був Рамбаль; зав'язаний хусткою був його денщик Морель.

Коли Морель випив горілки і доїв казанок каші, він раптом хворобливо розвеселився і почав безперестанку говорити щось до солдатів, які його не розуміли. Рамбаль відмовлявся від їжі і мовчки лежав на лікті біля вогнища, безтямними червоними очима дивлячись на російських солдатів. Зрідка він протягло стогнав і знову замовкав. Морель, показуючи на плечі, давав зрозуміти солдатам, що це офіцер і що його треба відігріти. Офіцер російський, який підійшов до багаття, послав спитати полковника, чи не візьме він до себе відігріти французького офіцера; і коли повернулись і сказали, що полковник звелів привести офіцера, Рамбаль передали, щоб він ішов. Він підвівся і хотів іти, але похитнувся і впав би, якби солдат, що стояв біля нього, не підтримав його.

— Що? Не будеш?— глузливо підморгнувши, сказав один солдат, звертаючись до Рамбаля.

— Е, дурень! Чого плетеш дурниці! От іще мужик, їй-бо, мужик,— стали з усіх боків картати солдата, який пожартував. Рамбаля оточили, підняли двоє на руки, перехопившись ними, й понесли до хати. Рамбаль обняв солдатів за шиї і, коли його понесли, жалібно заговорив:

— Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! oh, mes braves, mes bons amis!¹ — і, як дитина, схилив голову на плече одному солдатіві.

Тимчасом Морель сидів на найкращому місці, оточений солдатами.

Морель, маленький, кремезний француз, з запаленими сльозавими очима, зав'язаний по-жіночому хусткою поверх кашкета, був одягнений у жіночу шубку. Він, очевидно сп'янівши, обняв рукою солдата, який сидів

біля нього, і співав хрипким, уривчастим голосом французьку пісню. Солдати за животи бралися, дивлячись на нього.

— Ну-бо, ну-бо, навчи, як? Я живо перейму. Як?..— казав жартівник-співак, якого обнімав Морель.

Vive Henri quatre, Vive ce roi vaillant!2 —

проспівав Морель, підморгуючи оком.

Ce diable à quatre...

— Віваріка! Віф серувару! Сідябляка...— повторив солдат, махнувши рукою і справді схопивши мотив.

— Ач ловко! Го-го-го-гого!..— знявся з усіх боків грубий, радісний регіт. Морель, скривившись, сміявся теж.

— Ну, давай ще, ще!

Qui eut le triple talent,

De boire, de battre

Et d'être un vert galant...3.

— А теж доладно.— Ну, ну, Залетаєв!..

— Кю..— з зусиллям вимовив Залетаєв. — Кью-ю-ю...— витягнув він, старанно відкопиривши губи,— летріптала, де бу де ба і детравагала,— заспівав він.

— Ой, гарно! От так хрэнцуз! ой... го-го-го-го!— Що, їсти ще хочеш?

— Дай йому каші он; не скоро ж наїсться з голоду.

Знову йому дали каші; і Морель, посміюючись, взявся до

1 — О молодці! О мої добрі, добрі друзі! Ось люди! О мої добрі друзі!

2 Хай живе Генріх IV! Хай живе цей хоробрий король! і т. д. (французька пісня)

3 Який потрібну здібність мав — Пити, битися й бути зальотником...

третього казанка. Радісні усмішки стояли на всіх обличчях молодих солдатів, які дивилися на Мореля. Старі ~ солдати, вважаючи за непристойне займатися такими дурницям^, лежали по той бік багаття, але зрідка, підводячись на лікті, з усмішкою вглядалися в Мореля.

— Теж люди,— сказав один з них, загортаючись у шинель.— І полин на своєму корінні росте.

— Оо! Господи, господи! Як зоряно, страх! На мороз... —І все затихло.

Зорі, наче знаючи, що тепер ніхто не побачить їх, розігралися в чорному небі. То спалахуючи, то гаснучи, то здригаючись, вони метушливо про щось радісне, але таємниче перешіптувалися між собою.

Х

Війська французькі рівномірно танули в математично правильній прогресії. І той перехід через Березіну, про який так багато писалося, був лише одним з проміжних етапів знищення французької армії, а зовсім не вирішальним епізодом кампанії. Коли про Березіну так багато писали й

пишуть, то з боку французів це викликано лише тим, що на Березінському прорваному мосту лихо, що його зазнавала французька армія перше рівномірно, тут раптом згрупувалося в один момент і в одно трагічне видовище, яке у всіх залишилося в пам'яті. А з боку росіян так багато говорили й писали про Березіну лише тому, що вдалині від театру війни, в Петербурзі, було складено план (склав його таки Пфуль) спіймання Наполеона у стратегічну пастку на річці Бе-резіні. Усі впевнилися, що в дійсності все буде точно так, як у плані, і тому наполягали на думці, що саме Березінська переправа погубила французів. А по суті наслідки Березінської переправи були значно менш згубні для французів втратою гармат і полонених, ніж Красне, як те показують цифри.

Єдине значення Березінської переправи полягає в тому, що ця переправа очевидно й безперечно довела хибність усіх планів відрізування і правильність єдино можливого способу дій, якого вимагав Кутузов,— тільки просування за ворогом. Натоп французів тікав з дедалі більшою силою швидкості, з усією енергією, спрямованою на досягнення мети. Він тікав, як поранений звір, і не можна було стати йому на дорозі. Це довело не так влаштування переправи, як рух на мостах. Коли мости було прорвано, незброєні солдати^ московські жителі, жінки з дітьми, що були в обозі французів,— усе під впливом сили інерції не здавалося, а бігло вперед, у човни, в мерзлу воду.

Це поривання мало рацію. Становище і втікачів і переслідувачів було однаково погане. Залишаючись зі своїми, кожен у біді сподівався на допомогу товариша, на певне місце між свої-

ми, яке він займав. А віддавшись росіянам, вігі був у тому ж становищі біді, але ставав на нижчий щабель у розподілі вдоволення потреб життя. Французам не треба було мати вірних відомостей про те, що половина полонених, з якими не знали що робити, незважаючи на все бажання росіян врятувати,— гинули від холоду й голоду; вони почували, що%не могло бути інакше. Найжаліс-ливіші російські начальники й охочі до французів, самі французи на російській службі не могли нічого зробити

для полонених. Французів губило лихо, в якому було російське військо. Не можна було відібрати хліб і одяг у голодних, потрібних солдатів, щоб віддати не шкідливим, не ненависним, не винуватим, але просто непотрібним французам. Деякі й робили це; та це був тільки виняток.

Ззаду була неминуча загибель; попереду була надія. Кораблі було спалено; не було іншого рятунку, крім сукупної втечі, і на цю сукупну втечу були спрямовані всі сили французів.

Чим далі тікали французи, чим жалюгідніші були їх залишки, особливо після Березіни, на яку в зв'язку з петербурзьким планом покладалась особливі надії, тим дужче розпалювалися пристрасті російських начальників, що обвинувачували один одного і особливо Кутузова. Гадали, що невдачу Березінського петербурзького плану буде приписано йому, і тому незадоволення з нього, презирство до нього і глузування з нього виявлялись дужче й дужче. Глузування і презирство, певна річ, виявлялися в шанобливій формі, у тій формі, при якій Кутузов не міг і спитати, в чому й за що його обвинувачують. З ним не говорили серйозно; доповідаючи йому і питаючи його дозволу, вдавали, ніби виконують сумний обряд, а за спиною його підморгували і на кожному кроці намагались обманювати його.

Всі ці люди, саме тому, що вони не могли розуміти його, вирішили, що зі старим говорити нічого; що він ніколи не зрозуміє всієї глибокодумності їхніх планів; що він відповідатиме своїми фразами (їм здавалося, що це тільки фрази) про золотий міст, про те, що за кордон не можна прийти з юрмою волоцюг і т. ін. Все це вони вже чули від нього. І все, що він говорив,— наприклад, що треба почекати провіанту, що люди без чобіт, — усе це було таке просте, а все, що вони пропонували, було таке складне й розумне, що для них очевидно було, що він був дурний і старий, а вони були не владні, геніальні полководці.

Особливо після приєднання армії блискучого адмірала і героя Петербурга Вітгенштейна цей настрій і штабна плітка дійшли краю. Кутузов бачив це і, зітхаючи, тільки знизував плечима. Лише один раз,

після Березіни, він розсердився і написав Беніг-сену, який окремо доносив государеві, такого листа:

"З причини хворобливих ваших випадків, звольте, ваше високопревосходительство, по одержанні цього вирушити до Калуги, де й чекайте дальшого повеління і призначення від його імператорської делічності". #

Але зразу по відісланні Бенігсена до армії приїхав великий князь Костянтин Павлович, який робив початок кампанії і якого з армії усунув Кутузов. Тепер великий князь, приїхавши до армії, сповістив Кутузова про незадоволення государя імператора за малі успіхи наших військ і за повільність руху. Государ імператор сам мав намір цими днями прибути до армії.

Старий чоловік, такий же досвідчений у придворній справі, як і в воєнній, той Кутузов, який у серпні цього ж року був обраний головнокомандуючим проти волі государя, той, який усунув наслідника і великого князя з армії, той, який своєю владою, всупереч волі государя, продиктував залишення Москви, цей Кутузов тепер одразу зрозумів, що час його минув, що роль його зіграна і що цієї гаданої влади в нього вже нема більш. І не лише з придворних стосунків він зрозумів це. З одного боку, він бачив, що воєнна справа, та, в якій він грав свою роль,— кінчилася, і почував, що його покликання виконане. З другого боку, він у той самий час став почувати фізичну втому в своєму старому тілі і доконечну потребу фізичного відпочинку.

29 листопада Кутузов в'їхав у Вільну — у свою добру Вільну, як він казав. Двічі за свою службу Кутузов був у Вільні губернатором. У багатій вцілілій Вільні, крім вигод життя, яких так давно вже він був позбавлений, Кутузов знайшов давніх друзів і спогади. І він, одвернувшись разом від усіх воєнних і державних турбот, поринув у рівне, звичне життя настільки, наскільки йому давали спокій пристрасті, що кипіли навколо нього, наче все, що відбувалося тепер і мало відбутися в історичному світі, зовсім його не стосувалося.

Чичагов, один з найпристрасніших відрізувачів і відкидувачів, Чичагов, який хотів спочатку зробити диверсію в Грецію, а потім у Варшаву, але ніяк не хотів іти туди, куди йому було наказано, Чичагов, відомий своєю сміливістю мови з государем, Чичагов, який вважав, що він Кутузова облагодіяв, бо, коли його, крім Кутузова, було послано в 11-му році для укладення миру з Туреччиною, він, переконавшись, що мир уже укладено, визнав перед государем, що заслуга укладення миру належить Кутузову; цей ось Чичагов перший зустрів Кутузова в Вільні біля замка, в якому мав зупинитися Кутузов. Чичагов у флотському віцмундирі, з кортиком, тримаючи кашкета під пахвою, подав Кутузову стройовий рапорт і ключі від міста. Те презирливо-шанобливе ставлення молоді до старого, що вижив з розуму, дуже повно виявлялося в усьому обходженні Чичагова, який знав уже обвинувачення, що зводилися на Кутузова.

Розмовляючи з Чичаговим, Кутузов між іншим сказав йому, що відбиті в нього в Борисові екіпажі з посудом цілі і будуть повернуті йому.

— C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez dormir des dîners¹,— спалахнувши, промовив Чичагов, кожним словом своїм бажаючи довести свою правоту і тому гадаючи, що й Кутузов заклопотаний тим самим. Кутузов усміхнувся своєю тонкою, проникливою усмішкою і, знизавши плечима, відповів:

— Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis 2.

У Вільні Кутузов, всупереч волі государя, зупинив більшу частину військ. Кутузов, як казали близькі до нього люди, незвичайно опустився і фізично ослаб за час цього свого перебування у Вільні. Він неохоче займався справами по армії, полишаючи все на своїх генералів, і, чекаючи государя, поринув у дозвільне життя.

Виїхавши зі своїм почтом — графом Толстим, князем Волконським, Аракчеєвим та іншими 7 грудня з Петербурга, государ 11 грудня приїхав у Вільну і в дорожніх санях прямо підїхав до замка. Біля замка, незважаючи на великий мороз, стояло чоловік зо сто генералів та штабних офіцерів у повній парадній формі і почесна варта Семеновського полку.

Кур'єр, підлетівши до замка спітнілою трійкою, попереду государя, прокричав: "їде!" Коновніцин кинувся до сіней повідомити Кутузова, який чекав у маленькій швейцарській кімнатці.

За хвилину огрядна велика постать старого в повній парадній формі, з усіма регаліями, що вкривали груди, і з підтягненим шарфом черевом перевальцем вийшла на ганок. Кутузов надів капелюха по-стройовому, взяв у руки рукавички і бочком, насилу ступаючи вниз зі сходів, зійшов з них і взяв у руку приготований для подання государеві рапорт.

Біганина, шепіт, шалено пролетіла ще одна трійка, і всі очі спрямувалися на сани, які підїжджали і в яких уже видно було царя і Волконського.

Все це за п'ятдесятилітньою звичкою фізично тривожно вплинуло на старого генерала; він заклопотано квапливо обмацав себе, поправив капелюха і враз, у ту хвилину, як государ, вийшовши з саней, звів на нього очі, він, підбадьорившись і витягнувшись, подав рапорт і став говорити своїм розміреним, запобігливим голосом.

Государ бистрим оком оглянув Кутузова з голови до ніг, на мить нахмурився, але зараз же, переборовши себе, підійшов і, розставивши руки, обняв старого генерала. Знову давнім, звичним враженням і відношенням до задушевної думки його обійми ці, як і звичайно, вплинули на Кутузова: він схлипнув.

Государ привітався з офіцерами, з семеновською вартою і, ще раз потиснувши руку старому, пішов з ним до замка.

Залишившись на самоті з фельдмаршалом, государ висловив йому своє незадоволення за повільність переслідування, за по

1 — Ви хочете мені сказати, що мені нема на чому їсти. Навпаки, можу вам допомогти всім, навіть якби ви захотіли давати обіди,

2 — Я хочу сказати тільки те, що кажу.

милки у Красному й на Березіні і сповістив свої міркування щодо майбутнього походу за кордон. Кутузов не заперечував і не робив зауважень. Той самий покірний і безглуздий вираз,, з яким він сім років тому вислухував накази государя на Аустерліцькому полі, застиг тепер на його обличчі.

Коли Кутузов вийшов з кабінету і своєю важкою, пірнаючою ходою, опутивши голову, пішов по залі, чийсь голос зупинив його.

— Ваша світлібть,— сказав хтось.

Кутузов підвів голову і довго дивився в очі графу Толстому, який стояв перед ним з якоюсь маленькою річчю на срібному блюді. Кутузов, здавалося, не розумів, чого від нього хочуть.

Раптом він наче згадав: ледве помітна усмішка майнула на його'пухлomu обличчі, і він, низько, шанобливо нахилившись, узяв річ, що лежала на блюді. Це був Георгій 1-го ступеня.

Другого дня у фельдмаршала були обід та бал, які государ удостоїв своєю присутністю. Кутузова вшановано Георгієм 1-го ступеня; государ виявляв йому височайші почесті; але незадоволення государя проти фельдмаршала було відоме кожному. Дотримувались пристойності, і государ показував перший приклад цього; але всі знали, що старий винен і нікуди не годиться. Коли на балу Кутузов, за старою катерининською звичкою, під час того, як государ увійшов до бальної зали, звелів до ніг його повергнути взяті прапори, государ неприємно скривився і промовив слова, в яких дехто чув: "старий комедіант".

Незадоволення государя проти Кутузова посилилось у Вільні особливо тому, що Кутузов, очевидно, не хотів чи не міг зрозуміти значення майбутньої кампанії.

Коли другого дня вранці государ сказав офіцерам, які зібралися в нього: "Ви врятували не лише Росію; ви врятували Європу",— всі вже тоді зрозуміли, що війна не кінчилася.

Тільки Кутузов не хотів розуміти цього і одверто висловлював свою думку про те, що нова війна не може поліпшити становища і збільшити славу Росії, а може тільки погіршити її становище і знизити той вищий ступінь слави, на якому, як він вважав, у цей час стояла Росія. Він намагався довести государеві неможливість набрання нових військ; говорив про важке становище населень, про можливість невдач кт. ін. '

З такрим настроєм фельдмаршал, природно, здавався тільки завадою і гальмом майбутньої війни.

Для уникнення сутичок зі старим сам собою знайшовся вихід, який полягав у тому, щоб, як в Аустерліці і як на початку кампанії за Барклая, вийняти з-під головнокомандуючого, не турбуючи його, не повідомляючи його про те, той ґрунт влади, на якому він стояв, і перенести його до самого государя.

З цією метою потрохи переформували штаб, і всю істотну силу штабу Кутузова було знищено і перенесено до государя. Толь, Коновніцин, Єрмолов дістали нові призначення. Всі голосно говорили, щр фельдмаршал став дуже, кволий і що в нього розладналося здоров'я.

Йому треба було мати кволе здоров'я, для того, щоб передати сзое місце тому, хто заступав його. І справді, здоров'я в нього було кволе.

Як природно і просто, і поступово з'явився Кутузов, прибувши з Туреччини, в казенній палаті Петербурга збирати ополчення і потім в армії, саме тоді, коли його конче треба було, так само природно, поступово і просто тепер, коли роль Кутузова була відіграна, на місці його з'явився новий діяч, якого треба було.

Війна 1812 року, крім свого дорогого російському серцю народного значення, повинна була мати інше — європейське.

За рухом народів з заходу на схід мав початися рух народів зі сходу на зьхід, і для цієї нової війни потрібен був новий діяч, з іншими, ніж у Кутузова, рисами, поглядами, спонукуваний іншими імпульсами.

Олександр Перший для руху народів зі сходу на захід і для відновлення кордонів народів був так само необхідний, як необхідний був Кутузов для врятування слави Росії.

Кутузов не розумів того, що означало — Європа, рівновага, Наполеон. Він не міг розуміти цьрго. Представникові російського народу, після того, як ворога було знищено, Росію звільнено й поставлено на вищий ступінь її слави, росіянинові, як росіянинові, робити більше не було чого. Представникові народної війни нічого не залишалось, крім смерті. І він помер.

П'єр, як це здебільшого буває, лише тоді відчув увесь тягар фізичних злигоднів і напружень, яких він зазнав у полоні, коли ці напруження і злигодні кінчилися. Після свого визволення з полону він приїхав до Орла і на третій день по приїзді, в той час, як він збирався до Києва, захворів і пролежав в Орлі три місяці; в нього була, як казали лікарі, жовчна гарячка. Незважаючи на те, що лікарі лікували його, пускали кров і давали пити ліки, він, проте, видужав.

Усе, що було з П'єром з часу визволення і до хвороби, не залишило в нього майже ніякого враження. Він пам'ятав лише сіру, похмуру, то дощову, то снігову погоду, внутрішню фізичну нудьгу, біль у ногах, у боку; пам'ятав загальне враження лиха, людських страждань; пам'ятав тривожну для нього цікавість офіцерів, генералів, які розпитували його, свої турботи про те, щоб знайти екіпаж та коней, і, головне, пам'ятав свою тодішню нездатність мислити й почувати. У день свого визволення він бачив труп Петі Ростова. Того самого дня він взнав, що князь Андрій був живий понад місяць після Бородінського бою і тільки нещодавно помер у Ярославлі, в домі Ростових. Того самого дня Денисов, який сказав цю новину П'єру, між іншим у розмові згадав про смерть Елен, гадаючи, що П'єр це вже давно знає. Все це П'єру здавалось тоді тільки чудним. Він почував, що не може зрозуміти значення всіх цих вістей. Він тоді квапився тільки якнайшвидше виїхати з цих місць, де люди вбивали одне одного, в будь-який тихий захисток і там опам'ятатися, відпочити і обдумати все те химерне й нове, що він спізнав за цей час. Та тільки-но він приїхав до Орла, він захворів. Прийшовши до пам'яті від своєї хвороби, П'єр побачив біля себе двох своїх двораків, що приїхали з Москви,— Терентія і Ваську, і старшу княжну, яка, живучи в Єльці, у П'єровому маєтку, і взнавши про його визволення і хворобу, приїхала до нього, щоб доглядати його.

Під час свого одужування П'єр тільки потроху одвикав від тих, що стали йому звичними, вражень останніх місяців і звикав до того, що його ніхто нікуди не пожене завтра, що теплої постелі в нього ніхто не відбере і що в нього напевно буде обід і чай, і вечеря. Але уві сні він ще довго бачив себе в тих самих умовах полону. Так само потроху П'єр починав

розуміти ті новини, які він почув після свого виходу з полону: смерть князя Андрія, смерть дружини, знищення французів.

Радісне почуття свободи — тієї повної, невід'ємної, притаманної людині свободи, свідомість якої він вперше відчув на першому привалі, коли виходили з Москви, сповнювало П'єрову душу під час його одужування. Він дивувався з того, що ця внутрішня свобода, незалежна від зовнішніх обставин, тепер наче з надлишком, з розкішшю обставлялася і зовнішньою свободою. Він був сам один у чужому місті, без знайомих. Ніхто від нього нічого не вимагав; нікуди його не посилали. Все, чого йому хотілося, було в нього; думки, що перше вічно мучила його, про дружину більше не було, бо і її вже не було.

— Ох, як добре! Як гарно! — казав він сам до себе, коли йому підсували чисто накритого стола з пахучим бульйоном, або коли він на ніч лягав на м'яку чисту постіль, або коли йому згадувалось, що дружини і французів нема більш.— Ох, як добре, як гарно! — І, за старою звичкою, він ставив собі запитання: ну" а потім що? що я робитиму? І одразу ж відповідав собі: нічого. Житиму. Ох, як гарно!

Те саме, чим він перше мучився, чого шукав повсякчас, мета життя — тепер для нього не існувала. Ця пошукувана мета життя тепер не випадково не існувала для нього, не цієї лише хвилини, а він почував, що її нема й не може бути. І ця ось відсутність мети давала йому ту повну, радісну свідомість свободи, яка в цей час являла собою його щастя.

Він не міг мати мети, бо він тепер мав віру,— не віру в які-небудь правила, чи в слова, чи в думки, а віру в живого, завжди відчутного бога. Раніш він шукав його в цілях, які ставив собі. Це шукання мети було тільки шуканням бога; і раптом він узнав у своєму полоні не словами, не міркуваннями, а безпосереднім почуттям те, що йому давно вже казала нянечка: що бог ось він, тут, скрізь. Він у полоні взяв, що бог у Каратаєві величніший, безмежніший і незбагненніший, ніж у Архітектоні всесвіту, якого визнавали масони. У нього було почуття людини, що знайшла пошукуване в себе під ногами, тимчасом як вона дивилася, напружуючи

зір, далеко від себе. Він ціле життя своє дивився туди кудись, поверх голів навколишніх людей, а треба було не напружувати очей, а тільки дивитись перед себе.

Він не вмів перше бачити великого, незбагненого й безмежного ні в чому. Він тільки почував, що воно повинне бути десь, і шукав його. В усьому близькому, зрозумілому він вбачав лише обмежене, дрібне, життєве, беззмістовне. Він брав розумову зорову трубу і дивився вдалину, туди, де це дрібне, життєве, зникаючи в туманній далині, здавалось йому великим і безмежним тому лише, що його було неясно видно. Таким йому здалося європейське життя, політика, масонство, філософія, філантропія. Але й тоді, в ті хвилини, які він вважав за свою слабкість, розум його прозирав і в ту далину, і там він бачив те саме дрібне, життєве, беззмістовне. А тепер він навчився бачити велике, вічне й безмежне в усьому, і тому природно, щоб бачити його, щоб натішатися його спогляданням, він кинув трубу, в яку дивився досі через голови людей, і радісно споглядав навколо себе вічно мінливе, вічно велике, незбагненне й безмежне життя. І чим ближче він дивився, тим він був спокійніший і щасливіший. Страшне питання — нащо? — яке перше руйнувало всі його розумові побудови, тепер для нього не існувало. Тепер на це питання — нащо? — в душі його завжди готова була проста відповідь: на те, що є бог, той бог, без волі якого не впаде волос з людської голови.

XIII

П'єр майже не змінився у своїй зовнішній поведінці. На вигляд він був такий самий, яким був раніш. Так само, як і перше, він був неуважний і здавався зацікавленим не тим, що було перед очима, а чимсь своїм, особливим. Різниця між колишнім і теперішнім його станом полягала в тому, що перше, коли він забував те, що було перед ним, те, що йому казали, він, стражденно зморщивши лоба, наче намагався і не міг розглядіти чогось, що було далеко від нього. Тепер він так само забував те, що йому казали, і те, що було перед ним; але тепер з ледве помітною, ніби глузливою усмішкою він вглядався в те саме, що було перед ним,

вслухався в те, що йому говорили, хоч, очевидно, бачив і чув щось> зовсім інше. Перше він здавався хоч і доброю людиною, але нещасною; і тому мимоволі люди віддалялись від нього. Тепер усмішка радості життя завжди грала біля його рота, і в очах його світилась турбота за людей — запитання: чи задоволені вони так само, як і він? І людям приємно було в його присутності.

Перше він багато говорив, гарячився, коли говорив, і мало слухав; тепер він рідко захоплювався розмовою і вмів слухати так, що люди залюбки відкривали йому свої найзадушевніші таємниці.

Княжна, яка ніколи не любила П'єра і почувала до нього особливу ворожість з того часу, як після смерті старого графа вона почувала себе в боргу перед П'єром, на досаду і подив свій, після недовгочасного перебування в Орлі, куди вона приїхала з наміром ^ довести П'єру, що, хоч який він невдячний, вона вважає за свій обов'язок доглядати його, княжна скоро відчула, що вона його любить. П'єр нічим не домагався прихильності княжни. Він тільки з цікавістю розглядав її. Перше княжна почувала, що в його погляді на неї були байдужість і глузливість, і вона, як і перед іншими, зіщулювалась перед ним і виставляла лише свій бойовий бік життя; тепер, навпаки, вона почувала, що він ніби докопується до найзадушевніших сторін її життя; і вона спочатку з недовірою, а потім з вдячністю виявляла йому затаєні добрі сторони свого характеру.

Найхитріша людина не могла б вправніше вкратися в довіру княжни, викликаючи її спогади кращого часу молодості і виявляючи до них співчуття. А тимчасом уся хитрість П'єрова полягала лише в тому, що він шукав приємності для себе, викликаючи в озлобленій, сухій і по-своєму гордій княжні людські почуття.

— Так, він дуже, дуже добра людина, коли перебуває під впливом не поганих людей, а таких, як я,— казала собі княжна.

Зміну, що відбулася в П'єрі, по-своєму помітили і його слуги— Терентій і Васька. Вони вважали, що він дуже попростішав. Терентій часто, роздягнувши пана і сказавши надобраніч, барїївся з чобітьми і одягом в руці, чекаючи, чи не почне пан розмоби. І здебільшого П'єр зупиняв Терентія, помічаючи, що йому хочеться поговорити.

— Ну, то скажи мені... та як же ви здобували собі їжу? — питав він. І Терентій починав розповідати про московське розорення, про небіжчика графа і довго стояв з одягом, розказуючи, а іноді слухаючи П'єрову розповідь, і, з приємною свідомістю близькості до себе пана та з прихильністю до нього, виходив у передпокій.

Лікар, який лікував П'єра і одвідував його щодня, незважаючи на те, що, за звичаєм лікарів, вважав за свій обов'язок маги вигляд людини, кожна хвилина якої дорогоцінна для стражденного людства, засиджувався годинами у П'єра, розповідаючи свої улюблені історії та спостереження над звичаями хворих взагалі і особливо дам.

— Егеж, ось з такою людиною поговорити приємно, не те, ІДО в нас, у провінції,— казав він.

В Орлі жило кілька полонених французьких офіцерів, і лікар привів одного з них, молодого італійського офіцера.

Цей офіцер став ходити до П'єра, ц княжна сміялася з тих ніжних почуттів, що їх виявляв італієць до П'єра.

Італієць, видно, був щасливий тільки тоді, коли він міг приходити до П'єра і розмовляти й розповідати йому про своє минуле, про своє домашнє життя, про свою любов і виливати перед ним своє обурення проти французів і особливо проти Наполеона.

— Якщо всі росіяни хоч трохи схожі на вас,— казав він до П'єра,— c'est ur^sacri lège que de faire la guerre à un peuple comme le vôtre¹. Ви, зазнавши такого лиха від французів, навіть злоби не маєте проти них.

І гарячу любов італійця П'єр тепер заслужив тільки тим, що він викликав у ньому найкращі сторони його душі і милувався ними.

В останній час П'єрового перебування в Орлі до нього приїхав його давній знайомий масон — граф Вілларський,— той самий, який вводив його в ложу в 1807 році. Вілларський був жонатий з багатою росіянкою, яка мала великі маєтки в Орловській губернії, і займав у місті тимчасову посаду по продовольчій лінії. ч

^Взнавши, що Безухов у Орлі, Вілларський, хоч і ніколи не був близько знайомий з ним, приїхав до нього з тим засвідченням дружби та близькості, що його висловлюють звичайно одне одному люди, зустрічаючись у пустелі. Вілларський нудьгував у Орлі і був щасливий, зустрівши людину одного з ним кола і з однаковими, як він гадав, інтересами.

Але на подив свій Вілларський помітив скоро, що П'єр дуже відстав від теперішнього життя і поринув, як він сам з собою визначав П'єра, в апатію та егоїзм.

— Vous vous encroûtez, mon cher², — казав він йому. Незважаючи на те, Вілларському було тепер приємніше з П'єром, ніж перше, і він щодня бував у нього. А П'єру, дивлячись на Вілларського і слухаючи його тепер, чудно і неймовірно було думати, що він сам дуже недавно був таким же.

Вілларський був жонатий, сімейний чоловік, заклопотаний справами дружининою маєткою, і службою, і сім'єю. Він вважав, що всі ці клопоти є завадою в житті і що всі вони нікчемні, бо мають за мету особисте благо його і родини. Воєнні, адміністративні, політичні, масонські міркування увесь час заповнювали його увагу. І П'єр, не намагаючись змінити його

погляд, не осуджуючи його, зі своєю тепер постійно тихою, радісною глузливістю милувався цим чудним, тасим знайомим йому явищем.

У стосунках П'єрових з Вілларським, з княжною, з лікарем,

1 то воювати з таким народом, як ви,— злочин.

2 — Ви опускаєтесь, дорогий мій,

з усіма людьми, з якими він зустрічався тепер, у нього була нова риса, що прихилила до нього всіх людей: це визнання того, що кожна людина може думати, почувати і дивитись на речі по-своєму; визнання неможливості словами переконати людину в помилковості її думки. Ця законна особливість кожної людини, що перше хвилювала і дратувала П'єра, тепер становила основу співчуття й інтересу, які він виявляв/до людей. Відмінність, іноді цілковита суперечність поглядів людей з їхнім життям і між собою, радувала П'єра й викликала в нього глузливу й лагідну усмішку.

П'єр несподівано відчув, що в практичних справах тепер у нього був центр ваги, якого не було раніш. Перше кожне грошове питання, особливо просьби про гроші, з якими до нього, як до дуже багатой людини, зверталися вельми часто, викликали в нього безвихідне хвилювання й вагання. "Дати чи не дати? — питав він себе.— У мене є, а йому треба. Але іншому ще більш треба. Кому більш треба? А може, обидва обманщики?" І з усіх цих припущень він перше не знаходив ніякого виходу, а давав усім, поки було що давати. Так само він вагався раніш над кожним питанням, що стосувалося його маєтності, коли один казав, що треба зробити так, а другий — інакше.

Тепер, на своє здивування, він побачив, що в усіх цих питаннях не було більш сумнівів і вагань. В ньому тепер був суддя, що за якимись йому самому невідомими законами вирішував, що треба і чого не треба робити.

Він був так само, як і перше, байдужий до грошових справ; але тепер він безперечно знав, що треба зробити і чого не треба. Першим застосуванням цього нового судді була для П'єра просьба полоненого французького полковника, який прийшов до нього, багато розповідав про свої подвиги і наостанку заявив майже вимогу про те, щоб П'єр дав йому чотири тисячі франків для надіслання дружині й дітям. П'єр без будь-якого зусилля й напруження відмовив йому, а потім дивувався, яким простим і легким було те, що перше здавалося нерозв'язно важким. Разом з тим у цей самий час, відмовляючи полковникові, він вирішив, що треба вдатись до хитрощів для того, щоб, виїжджаючи з Орла, змусити італійського офіцера взяти гроші, яких йому, видно, бракувало. Новим для П'єра доказом того, що в нього встановився погляд на практичні речі, було його розв'язання питання про борги дружини та про відновлення чи невідновлення московських домів і дач.

В Орел приїжджав до нього головний управитель, і з ним П'єр зробив загальний рахунок своїх прибутків, які останнім часом змінилися. Пожежа Москви обійшлася П'єру, за обліком головноуправителя, коло двох мільйонів.

Головноуправитель, щоб втішити П'єра в цих втратах, подав йому розрахунок про те, що, незважаючи на ці втрати, прибутки його не тільки не зменшаться, але й збільшаться, якщо він відмовиться від сплати боргів, що залишились після графині, до чого він не може бути зобов'язаний, і якщо він не відновлюватиме московських домів та підмосковної, які коштували щорічно вісімдесять тисяч і нічого не давали.

— Так, так, це правда,— сказав П'єр, весело усміхаючись.— Так, так, мені нічого цього не треба. Я від розорення став значно багатшим.

Але в січні приїхав Савельїч з Москви, розповів про становище Москви, про кошторис, який йому зробив архітектор для відбудови дому і підмосковної, говорячи про це, як про справу вирішену. В цей самий час П'єр одержав листи від князя Василя й інших знайомих з Петербурга. В

листах говорилося про борги дружини. І П'єр вирішив, що план управителя, який так сподобався йому, був неправильний і що йому треба їхати до Петербурга, покінчити справи дружини й будуватися в Москві. Нащо це треба було, він не знав: але він знав напевно, що це треба. Прибутки його внаслідок цього рішення зменшувались на три чверті. Але так треба було; він це почував.

Вілларський їхав у Москву, і вони умовились їхати разом.

Під час свого одужування в Орлі П'єр був перейнятий почуттям радості, свободи, життя; але коли він, під час своєї подорожі, опинився на вільному світі, побачив сотні нових облич, почуття це ще більш посилилось. Він увесь час подорожі почував радість школяра на вакаціях. Усі люди: фурман, наглядач, селяни на дорозі чи в селі — усі мали для нього новий смисл. Присутність і зауваження Вілларського, який увесь час скаржився на бідність, відсталість від Європи, нещастя Росії, тільки збільшували П'єрову радість. Там, де Вілларський вбачав мертвотність, П'єр вбачав незвичайно могутню силу життєвості, ту силу, яка в снігу, на цьому просторі, підтримувала життя цього цілого, особливого і єдиного народу. Він не перечив Вілларському, наче погоджувався з ним (бо вдавано погоджуючись, можна було найкоротшим шляхом обминути розмови, з яких нічого не могло вийти) і радісно усміхався, слухаючи його.

XIV

Так само, як важко пояснити, чому, куди поспішають мурашки з розкиданої купки, одні геть з купки, тягнучи смітинки, яйця та мертві тіла, другі назад в купку — чого вони стикаються, наздоганяють одна одну, б'ються,— так само важко було б пояснити причини, що змушували росіян після виходу французів товпитися в тому місці, яке перше звалось Москвою. Але так само, як, дивлячись на розсипаних навколо розореної купки мурашок, незважаючи на цілковите знищення купки,, можна побачити по чіпкості, енергії, по незчисленності комах, які копошаться, що розорено все, крім чогось "езруйновного, нематеріального, що являє

собою всю силу купки,— так само й Москва в жовтні місяці, хоч не було ні начальства, ні церков, ні святині, ні багатств, ні будинків, була тією ж Москвою, якою була в серпні. Усе було зруйноване, крім чогось нематеріального, але могутнього і незруй. повного.

Імпульси людей, що з усіх боків поривалися до Москви після її очищення від ворога, були найрізноманітніші, особисті і в перший час здебільшого — дикі, тваринні. Один лише імпульс буз спільний для всіх — це потяг туди, в те місце, що перше звалось Москвою, для прикладення там своєї діяльності.

За тиждень у Москві вже було п'ятнадцять тисяч мешканців, за два було двадцять п'ять тисяч і т. д. Число це дедалі підвищувалось і на осінь 1813 року дійшло цифри, що перевищила кількість населення 12-го року.

Першими росіянами, які вступили в Москву, були козаки загону Вінцігероде, селяни з сусідніх сіл і мешканці, що втекли з Москви і переховувались у її околицях. Росіяни, вступивши в розорену Москву і заставши її розграбованою, стали теж грабувати. Вони продовжували те, що робили французи. Валки селян приїжджали в Москву для того, щоб вивозити на села все, що було кинуте по розорених московських будинках та вулицях. Козаки вивозили, що могли, у свої ставки; господарі домів забирали все те, що вони знаходили в інших домах, і переносили до себе ян свою власність.

Але за першими грабіжниками приїжджали другі, треті, і що день то грабіж у міру збільшення грабіжників ставав дедалі важчим і набирив більш певних форм.

Французи застали Москву хоч і пусту, але з усіма формами міста, що органічно правильно жило, з його різними функціями торгівлі, ремесел, розкоші, державного управління, релігії. Форми ці були безживні, але вони ще існували. Були ряди, крамниці, магазини, лабази, базари — здебільшого з товарами; були фабрики, ремісничі заклади; були палаци,

багаті доми, повні предметів розкоші; були лікарні, остроги, присутствені місця, церкви, собори. Чим довше залишались французи, тим більше знищувались ці форми міського життя, і наприкінці все злилося в одно неподільне, безживне поле грабежу.

Грабіж французів, чим далі він тривав, тим більше руйнував багатства Москви і сили грабіжників. Грабіж росіян, з якого почалось захоплення росіянами столиці, чим довше він тривав, чим більше було в ньому учасників, тим швидше відновлював багатство Москви і правильне життя міста.

Крім грабіжників, найрізноманітніші люди, яких тягло—кого цікавість, кого обов'язок служби, кого вигода,— домовласники, духівництво, вищі і нижчі чиновники, крамарі, ремісники, селяни— з різних боків, як кров до серця,— приливали до Москви.

Через тиждень уже селян, які приїжджали з порожніми возами для того, щоб вивозити речі, зупиняло начальство і приму-

шувало вивозити трупи з міста. Інші селяни, почувши про невдачу товаришів, приїжджали до міста з хлібом, вівсом, сіном, збиваючи ціну один одному до ціни, нижчої за колишню. Артїлі теслярів, сподіваючись на добрі заробітки, щодня входили в Москву, і з усіх боків будувались нові і лагодились старі, погорілі будинки. Купці в ятках розпочинали торгівлю. Харчевні, заїзди влаштовувалися в обгорілих будинках. Духівництво відновило відправи в багатьох непогорілих церквах. Жертвувателі приносили розграбовані церковні речі. Чиновники приладновували свої столи з сукном та шафи з паперами в маленьких кімнатах. Вище начальство й поліція розпоряджались роздачею добра, що залишилось після французів. Господарі тих будинків, у яких було багато залишено звезених з інших будинків речей, скаржились на несправедливість того, що всі речі звозилися до Грановитої палати; інші наполягали на тому, що французи звезли речі з різних будинків в одно місце, і тому несправедливо віддавати господареві дому ті речі, які в нього знайдено. Лаяли поліцію; підкуповували її; писали вдесятеро

кошториси на погорілі казенні речі; вимагали допомоги. Граф Ростопчин писав свої прокламації.

XV

Наприкінці січня П'єр приїхав у Москву і зупинився в уцілілому флігелі. Він з'їздив до графа Ростопчина, до деяких знайомих, що повернулися в Москву, і збирався на третій день їхати до Петербурга. Всі святкували перемогу; все кипіло життям у розореній і оживаючій столиці. П'єром усі були раді; всі бажали бачити його і всі розпитували його про те, що він бачив. П'єр почував себе особливо прихильно настроєним до всіх людей, яких він зустрічав; але мимоволі тепер він тримав себе з усіма людьми насторожено, так, щоб не зв'язати себе чим-небудь. На всі запитання, які йому ставили, важливі чи зовсім незначні,— чи питали його: де він житиме? чи буде він будуватись? коли він їде до Петербурга і чи візьметься одвезти ящика? — він відповідав: так, можливо, я думаю, і т. ін.

Про Ростових він чув, що вони в Костромі, і думка про Наташу рідко виникала в нього. Коли вона й виникала, то тільки як приємний спогад давно минулого. Він почував себе не тільки вільним від життєвих умов, але й від цього почуття, яке він, як йому здавалося, нарочито викликав у собі.

На третій день по своєму приїзді в Москву він узнав від Друбецьких, що княжна Марія в Москві. Смерть, страждання, останні дні князя Андрія часто викликали у П'єра задуму, і тепер з новою виразністю прийшли йому в голову. Почувши за обідом, що княжна Марія в Москві і живе в своєму вцілілому домі на Вздвиженці, він того ж вечора поїхав до нец

Дорогою до княжни Марії П'єр не перестаючи думав про князя Андрія, про свою дружбу з ним, про різні з ним зустрічі і особливо про останню — в Бородіні.

"Невже він помер у тому злобному настрої, в якому він був тоді? Невже не відкрилось йому перед смертю пояснення життя?"— думав П'єр. Він згадав про Каратаєва, про його смерть і мимоволі став порівнювати цих двох людей, таких різних і разом з тим таких схожих любов'ю, яку він мав до обох, і тим, що обидва жили і обидва померли.

В дуже серйозному настрої П'єр під'їхав до будинку старого князя. Будинок цей уцілів. В ньому видно було сліди руйнування, але характер будинку був той самий. Старий офіціант з суворим обличчям, зустрівши П'єра і наче бажаючи дати відчутти гостеві, що відсутність князя не порушує порядку дому, сказав, що княжна зволила пройти в свої кімнати і приймає по неділях.

— Повідоми; може, прийме,— сказав П'єр.

— Слухаю,— відповів офіціант,— пройдіть, будь ласка, до портретної.

За кілька хвилин до П'єра вийшли офіціант і Десаль. Десаль від імені княжни переказав П'єру, що вона дуже рада бачити його і просить, якщо він пробачить їй безцеремонність, зійти нагору в її кімнати.

В невисокій кімнатці, освітленій однією свічкою, сиділа княжна і ще хтось з нею, у чорному платті. П'єр пам'ятав, що при княжні завжди були компаньйонки, але хто вони такі, ті компаньйонки, П'єр не знав і не пам'ятав. "Це одна з компаньйонок",— подумав він, глянувши на даму в чорному платті.

Княжна швидко встала йому назустріч і простягнула руку.

— Бачте,— сказала вона, вглядаючись у його інше тепер обличчя, після того, як він поцілував її в руку,— ось як ми з вами зустрічаємось.— Він і останній час часто говорив про вас,— сказала вона, переводячи свої очі з П'єра на компаньйонку з соромливістю, яка на мить здивувала П'єра.

— Я така рада була, визнавши, що ви врятувалися. Це була єдина радісна звістка, яку ми одержали, з давнього часу.— Знову ще неспокійніше княжна оглянулась на компаньйонку і хотіла щось сказати; та П'єр перебив її.

— Ви можете собі уявити, я нічого не знав про нього,— сказав він.— Я вважав його вбитим. Усе, що я знав, я знав від інших, через треті руки. Я знаю тільки, що він потрапив до Ростових... Яка доля!

П'єр говорив швидко, жваво. Він глянув раз на обличчя компаньйонки, побачив уважно-привітний, цікавий погляд, спрямований на нього, і, як це часто буває під час розмови, він чомусь відчув, що ця компаньйонка в чорному платті — миле, добре, гарне створіння, яке не перешкодить його задушевній розмові з княжною Марією.

Але коли він сказав останні слова про Ростових, збентеження в обличчі княжни Марії виявилось ще дужче. Вона знову перебігла очима з обличчя П'єра на обличчя дами в чорному платті і сказала:

— Ви не впізнаєте хіба?

П'єр глянув ще раз на бліде, тонке, з чорними очима і чудним ротом обличчя компаньйонки. Щось рідне, давно забуте й більше ніж миле дивилось на нього з цих уважних очей.

"Але ж ні, це не може бути? — подумав він.— Це суворе, худе і бліде, постаріле обличчя? Це не може бути вона. Це тільки спогад того". Та в цей час княжна Марія сказала: "Наташа". І обличчя з уважними очима напружено, з зусиллям, як відчиняються заржавілі двері,— усміхнулось, і з цих розчинених дверей раптом війнуло і обдало П'єра тим давно забутим щастям, про яке, особливо тепер, він не думав. Війнуло, огорнуло і заповонило його всього. Коли вона усміхнулася, вже не могло бути сумнівів: це була Наташа, і він любив її.

У першу ж хвилину П'єр мимоволі і їй, і княжні Марії, і, головне, самому собі сказав невідому йому самому таємницю. Він почервонів радісно і стражденно болісно. Він хотів приховати своє хвилювання. Але чим більше він хотів приховати його, тим ясніше — ясніше, ніж найвиразнішими словами,— він собі, і їй, і княжні Марії говорив, що він любить її.

"Ні, це так, від несподіванки",— подумав П'єр. Але тільки-но він хотів продовжувати почату розмову з княжною Марією, як знову глянув на Наташу, і ще яскравіша краска залила його обличчя, і ще дужче хвилювання радості і страху охопило його душу. Він заплутався в словах і зупинився на половині фрази.

П'єр не помітив Наташі, бо він зовсім не сподівався бачити її тут, але він не впізнав її тому, що зміна, яка сталася в ній відтоді, як він не бачив її, була величезна. Вона схудла і зблідла. Та не це робило її невпізнанною: її не можна було впізнати в першу хвилину, як він увійшов, тому, що на цьому обличчі, в очах якого раніш завжди світилася затаєна усмішка радості життя, тепер, коли він увійшов і вперше глянув на неї, не було й тіні усмішки; були тільки очі, уважні, добрі і сумовито-запитливі.

П'єрове збентеження не відбилось на Наташі збентеженням, а лише задоволенням, що ледь помітно осяяло все її обличчя.

XVI

— Вона приїхала гостювати до мене,— сказала княжна Марія.— Граф і графиня будуть цими днями. Графиня в жахливому стані. Але Наташі самій треба було бачити лікаря. Її силоміць відіслали зі мною.

— Справді, чи є сім'я без свого горя? — сказав П'єр, звертаючись до Наташі.— Ви знаєте, що це було того самого дня, як нас звільнили. Я бачив його. Який був прекрасний хлопчик!

Наташа дивилась на нього, і у відповідь на його слова тільки більше відкрились і засвітилися її очі.

— 'Що можна сказати чи подумати на втіху? — сказав П'єр.— Нічого. Нащо було вмирати такому гарному, сповненому життя хлопчикові?

— Так, у наш час важко було б жити без віри...— сказала княжна Марія.

— Так, так. Оце істинна правда,— поспішно перебив П'єр.

— Чому? — спитала Наташа, уважно дивлячись в очі П'єру.

— Як чому? — сказала княжна Марія.— Сама думка про те, що чекає там...

Наташа, не дослухавши княжни Марії, знову запитливо подивилась на П'єра.

— І тому,— говорив далі П'єр,— що тільки та людина, яка вірить, що є бог, який керує нами, може перенести таку втрату, як Ці... ваша,— сказав П'єр.

Наташа вже розтулила рота, бажаючи сказати щось, але раптом зупинилася. П'єр поспішив одвернутись від неї і звернувся знову до княжни Марії з запитанням про останні дні життя свого друга. Збентеження у П'єра тепер майже пройшло; але разом з тим він почував, що зникла вся його попередня вільність. Він почував, що над кожним його словом, вчинком тепер є суддя, суд якого дорожчий за суд усіх людей на світі. Він тепер говорив і говорячи враховував те враження, яке справляли його слова на Наташу. Він не говорив навмисне того, що могло б сподобатись їй; але хоч би що він говорив, він з її погляду судив себе.

Княжна Марія неохоче, як це завжди буває, почала розказувати про той стан, в якому вона застала князя Андрія. Але П'є-рові запитання, його збуджено неспокійний погляд, його тремтяче від хвилювання обличчя потроху змусили її вдатися в подробиці, які вона боялася для самої себе відновлювати в уяві.

— Авжеж, авжеж, так, так...— вимовляв П'єр, нагнувшись вперед усім тілом над княжною Марією і жадібно вслухаючись у її розповідь.— Так, так; то він заспокоївся? полагіднішав? Він так усіма силами душі завжди шукав одного — бути цілком хорошим, що він не міг боятися смерті. Вади, які були в ньому— якщо вони були,— походили не від нього. То він полагіднішав? — питав П'єр.— Яке щастя, що він побачився з вами,— сказав він до Наташі, раптом звертаючись до неї і дивлячись на неї повними сліз очима.

Наташине обличчя здригнулося. Зона нахмурилась і на мить опустила очі. З хвилину вона вагалася: говорити чи не говорити.

— Так, це було щастя,— сказала вона тихим грудним голосом,— для мене напевне це було щастя.— Вона помовчала.— І він... він... він казав, що бажав цього, в ту хвилину, як я прийшла до нього...

Голос у Наташі урвався. Вона почервоніла, стиснула руки на колінах і раптом, очевидно зробивши над собою зусилля, підвела голову і швидко почала говорити.

— Ми нічого не знали, коли їхали з Москви. Я не сміла спитати про нього. І раптом Соня сказала мені, що він з нами. Я нічого не думала, не могла уявити собі, в якому він стані; мені тільки треба було бачити його, бути з ним,— говорила вона, тремтячи і задихаючись. І, не даючи перебивати сѣбе, вона розповіла те, чого вона ще ніколи нікому не розповідала: все те, що вона пережила за ті три тижні їх подорожі та життя в Ярославлі.

П'єр слухав її з розтуленим ротом і не зводючи з неї своїх очей, повних сліз. Слухаючи її, він не думав ні про князя Андрія, ні про смерть, ні про те, що вона розповідала. Він слухав її і тільки жалів її за те страждання, яке вона переживала тепер, розказуючи.

Княжна, скривившись від бажання стримати сльози, сиділа біля Наташі і слухала вперше історію цих останніх днів любові свого брата з Наташею.

Ця болісна і радісна розповідь, видно, була необхідна для Наташі.

Вона розказувала найнезначніші подробиці поряд з найзадушевнішими таємницями і, здавалося, ніколи не могла закінчити. Кілька разів вона повторювала те саме.

За дверима почувся голос Десаля, який питав, чи можна Микол еньці ввійти попрощатися.

— Та от і все, все...— сказала Наташа. Вона швидко встала, в той час як входив Миколенька, і майже побігла до дверей, стукнувшись головою об двері, прикриті порт'єрою, і, застогнавши чи то від болю, чи то від печалі, вирвалася з кімнати.

П'єр дивився на двері, в які вона вийшла, і не розумів, чому він раптом zostався сам один на цілому світі.

Княжна Марія порушила П'єрову задуму, звернувши його увагу на небожа, який увійшов до кімнати.

Миколенькове обличчя, схоже на батькове, так вплинуло на П'єра в цю хвилину душевного розм'якшення, в якому він тепер перебував, що він, поцілувавши Миколеньку, поспішно встав і, витягнувши хусточку, відійшов до вікна. Він хотів попрощатися з княжною Марією, але вона затримала його.

— Ні, ми з Наташею не спимо іноді до третьої години; будь ласка, посидьте. Я скажу дати вечеряти. Підіть наниз; ми зараз прийдемо.

Перед тим, як П'єр вийшов, княжна сказала йому:

— Це вперше вона так говорила про нього.

XVII

П'єра провели до освітленої великої їдальні; через кілька хвилин почулися кроки, і княжна та Наташа увійшли до кімнати. Наташа була спокійна, хоч суворий, без усмішки, вираз тепер знову встановився на її обличчі. Княжна Марія, Наташа і П'єр однаково почували ту ніяковість, що звичайно буває після закінчення серйозної і задушевної розмови. Продовжувати попередню розмову неможливо; говорити про дрібниці — совісно, а мовчати неприємно,— бо хочеться говорити, а це мовчання здається нарочитим. Вони мовчки підійшли до столу. Офіціанти відсунули й підсунули стільці. П'єр розгорнув холодну серветку і, вирішивши урвати мовчанку, глянув на Наташу і княжну Марію. Обидві, очевидно, одночасно вирішили те саме: в обох у очах світилось задоволення життям і визнання того, що, крім горя, є й радощі.

— Ви п'єте горілку, графе? — спитала княжна Марія, і ці слова враз розігнали тіні минулого.

— Розкажіть же про себе,— сказала княжна Марія,— про вас розповідають такі неймовірні чудеса.

— Справді,—зі своєю тепер звичною усмішкою лагідного глузування відповів П'єр.— Мені самому навіть розповідають про такі чудеса, яких я і вві сні не бачив. Марія Абрамівна запрошувала мене до себе і все розказувала мені, що зі мною трапилось або мало трапитись. Степан Степанович теж навчив мене, як мені треба розповідати. Взагалі, я

помітив, що бути цікавою людиною дуже вигідно (я тепер цікава людина); мене запрошують і мені розказують.

Наташа усміхнулася й хотіла щось сказати.

— Нам розповідали,— перебила її княжна Марія,— що ви в Москві втратили два мільйони. Правда це?

— А я став втричі багатшим,— сказав П'єр.

П'єр, незважаючи на те, що борги дружини і необхідність будівництва змінили його справи, і далі говорив, що він став втричі багатшим.

— Що я виграв безперечно,— сказав він,— то це свободу...—почав був він серйозно; але роздумав і зупинився, помітивши, що це була занадто егоїстична тема розмови.

— А ви будете?

— Так, Савельїч велить.

— Скажіть, ви не знали ще про смерть графині, коли залишились у Москві? — спитала княжна Марія і відразу почервоніла, зваживши, що, ставлячи це запитання слідом за його словами про те, що він вільний, вона приписує його словам таке значення, якого вони, можливо, не мали.

— Ні,— відповів П'єр, не вважаючи, очевидно, незручним те тлумачення, якого надала княжна Марія його згадці про свою свободу.— Я взнав це в Орлі, і ви не можете собі уявити, як мене це вразило. Ми не були зразковим подружжям,— сказав він швидко, глянувши на Наташу і помітивши в її обличчі цікавість до того, що він скаже про свою дружину. — Але смерть ця мене страшенно вразила. Коли двоє людей сваряться — завжди обоє винні. І своя вина стає раптом страшенно тяжкою перед людиною, якої вже нема більш ^ І потім така смерть... без друзів, без

угіхи. Мені дуже, дуже жаль її,— закінчив він і з приємністю помітив радісне схвалення на обличчі в Наташі.

— Так, ось ви знову холостяк і жених,—сказала княжна Марія.

П'єр раптом багрово почервонів і довго уникав поглядом Наташі. Коли він наважився глянути на неї, обличчя її було холодне, строге і навіть презирливе, як йому здалося.

— А ви справді бачили Наполеона й говорили з ним, як нам розповідали? — спитала княжна Марія.

П'єр засміявся.

— Ні разу, ніколи. Завжди всім здається, що бути в полоні-означає бути в гостях у Наполеона. Я не тільки не бачив його, але й не чув про нього. Я був у значно гіршому товаристві.

Вечеря кінчалася, і П'єр, який спочатку відмовлявся розповідати про свій полон, потрохи втягнувся в цю розповідь.

— Але ж правда, що ви zostалися, щоб убити Наполеона? — спитала його Наташа, трошки усміхаючись.— Я тоді догадалася,, коли ми зустріли вас біля Сухаревої вежі; пам'ятаєте?

П'єр признався, що це була правда, і з цього запитання, по-трохи керований запитаннями княжни Марії і особливо Наташі, втягнувся в докладну розповідь про свої пригоди.

Спочатку він розповідав з тим глузливым, лагідним поглядом, що його мав тепер на людей і особливо на самого себе; але потім, коли він дійшов у розповіді до жахів і страждань, які він бачив, він, сам того не помічаючи, захопився і став говорити зі стриманим хвилюванням людини, що у спогадах переживає сильні враження.

Княжна Марія, лагідно усміхаючись, дивилась то на П'єра, то на Наташу. Вона в усій цій розповіді бачила тільки П'єра і його доброту. Наташа, спершись на лікоть, стежила, ні на хвилину не одриваючись, за П'єром, очевидно переживаючи разом з ним те, що він розказував, і вираз обличчя її раз у раз змінювався відповідно до розповіді. Не тільки її погляд, а й вигуки і короткі запитання, які вона ставила, показували П'єру, що з того, що він розповідав, вона розуміла саме те, що він хотів передати. Видно було, що вона розуміла не тільки те, що він розповідав, але й те, що він хотів би і не міг висловити. Про епізод свій з дитиною і з жінкою, за захист яких його було взято, П'єр розповів так:

— Це було жахливе видовище, діти покинуті, деякі в вогні... При мені винесли дитину... жінки, з яких стягали одяг, виривали сережки...

П'єр почервонів і зам'явся.

— В цей час приїхав роз'їзд і всіх тих, які не грабували, всіх мужчин забрали. І мене.

— Ви, певне, не все розказуєте; ви, певне, зробили що-небудь...— сказала Наташа і помовчала,— хороше.

П'єр розповідав далі. Розповідаючи про страту, він хотів об-

минути страшні подробиці; але Наташа вимагала, щоб він нічого не пропускав.

П'єр почав був розповідати про Каратаєва (він уже встав з-за стола і ходив, Наташа стежила за ним очима) і зупинився.

— Ні, ви не можете зрозуміти, чого я навчився в цієї неписьменної людини — в дурника.

— Ні, ні, говоріть,— сказала Наташа.— А він де?

— Його вбили майже при мені.

І П'єр почав розповідати про останній час їхнього відступу, про хворобу Каратаєва (голос його тремтів безперестанно) і його смерть.

П'єр розповідав свої пригоди так, як він ніколи ще не згадував їх. Він бачив тепер наче нове значення в усьому тому, що він пережив. Тепер, коли він розповідав усе це Наташі, він почував ту виняткову насолоду, яку дають жінки, слухаючи чоловіка,— не розумні жінки, які, слухаючи, намагаються або запам'ятати, що їм говорять, для того, щоб збагатити свій розум і при нагоді переказати те саме або приладнати розказуване до свого і викласти швиденько свої розумні міркування, вироблені в своєму маленькому розумовому господарстві; а ту насолоду, яку дають справжні жінки, обдаровані здібністю вибирання і вбирання в себе всього найкращого, що тільки є у проявах чоловіка. Наташа, сама не знаючи цього, була цілком заповнена розповіддю: вона не пропускала ні слова, ні зміни в голосі, ні погляду, ні здригання мускула на обличчі, ні жеста П'єрового. Вона на льоту довила ще неказане слово і прямо вносила в своє розкрите серце, вгадуючи таємний смисл усієї душевної роботи П'єра.

Княжна Марія розуміла розповідь, співчувала їй, але вона тепер бачила інше, що заповнювало всю її увагу; вона бачила можливість любові і щастя між Наташею і П'єром. І ця думка, що вперше виникла в неї, сповнювала її душу радістю.

Було три години ночі. Офіціанти з сумовитими, строгими обличчями приходили перемінити свічки, але ніхто не помічав їх.

П'єр закінчив свою розповідь. Наташа блискучими, жвавими очима все ще невпинно і уважно дивилась на П'єра, наче бажаючи зрозуміти те, чого він, можливо, не висловив. П'єр, соромливо і щасливо ніяковіючи, зрідка поглядав на неї і придумував, що сказати тепер, щоб перевести

розмову на іншу тему. Княжна Марія мовчала. Нікому й на думку не спадало, що три години ночі і що пора спати.

— Кажуть: нещастя, страждання,— сказав П'єр.— Та якби зараз, в цю хвилину мені сказали: хочеш залишатися, чим ти був до полону, чи спочатку пережити все це? Ради бога, ще раз полон і конятина. Ми думаємо, що як нас'викине із звичної доріжки — все пропало; а тут тільки починається нове, хороше. Поки є життя, є і щастя. Попереду багато, багато. Це я вам кажу,— промовив він, звертаючись до Наташі.

— Так, так,— сказала вона, відповідаючи на зовсім інше,— ! я нічого не бажала б, як тільки пережити все спочатку. *

П'єр уважно подивився на неї.

— Так, ї більш нічого,— підтвердила Наташа.

— Неправда, неправда,— вигукнув П'єр.— Я не винен, що я живий і хочу жити; і ви теж.

Раптом Наташа опустила голову на руки й заплакала.

— Чого ти, Наташо?— сказала княжна Марія.

— Нічого, нічого.— Вона усміхнулась крізь сльози до П'єра.— Прощавайте, пора спати.

П'єр встав і попрощався.

Княжна Марія і Наташа, як і завжди, зійшлися в спальні. Вони поговорили про те, що розповідав П'єр. Княжна Марія не казала своєї думки про П'єра. Наташа теж не говорила про нього.

— Ну, прощай, Марі,— сказала Наташа.— Знаєш, я часто боюсь, що ми не говоримо про нього (про князя Андрія), наче ми боїмося принизити наше почуття, і забуваємо.

Княжна Марія важко зітхнула і цим зітханням визнала правдивість Наташиних слів; але на словах вона не погодилася з нею.

— Хіба можна забути?— сказала вона.

— Мені так гарно було сьогодні розповісти все, і тяжко, і боляче, й гарно. Дуже гарно,— сказала Наташа,— я певна, що він справді любив його. Тому я розповіла йому... Нічого, що я розповіла йому?— раптом, почервонівши, спитала вона.

— П'єру? О ні! Який він чудесний,— сказала княжна Марія.

— Знаєш, Марі,— раптом сказала Наташа з пустотливою усмішкою, якої давно не бачила княжна Марія на її обличчі.— Він зробився якийсь чистий, гладенький, свіжий; наче з лазні; ти розумієш?— морально з лазні. Правда?

— Справді,— сказала княжна Марія,— він багато виграв.

— І сюртучок коротенький, і волосся обстрижене; зовсім, ну зовсім як з лазні... тато бувало...

— Я розумію, що він (князь Андрій) нікого так не любив, як його,— сказала княжна Марія.

— Так, і він відмінний від нього. Кажуть, що дружні чоловіки, коли зовсім різні. Мабуть, це правда. Правда, він зовсім нічим на нього не схожий?

— Зовсім, і чудесний.

— Ну, прощай,— відповіла Наташа.

І та ж пустотлива усмішка, наче забута, довго залишалась на її обличчі.

XVIII

П'єр довго не міг заснути цього дня; він туди й сюди ходив по кімнаті, то насуплено вдумуючись у щось важке, раптом знизуючи плечима і здригаючись, то щасливо усміхаючись.

Він думав про князя Андрія, про Наташу, про їхню любов, і то ревнував її до минулого, то докоряв собі за це, то прощав. Була вже шоста година ранку, а він все ходив по кімнаті.

"Ну, що ж робити; коли, вже не можна без цього?^ Що ж робити?! Виходить, так треба",— сказав він сам до себе і, квапливо роздягнувшись, ліг у ліжку, щасливий і схвильований, але без сумнівів і вагань.

"Треба, хоч як це чудно, хоч яке неможливе це щастя,— треба зробити все для того, щоб бути з нею чоловіком і жінкою",— сказав він собі.

П'єр ще за кілька днів до цього визначив п'ятницю днем свого від'їзду до Петербурга. Коли він прокинувся в четвер, Савельїч прийшов до нього за наказами про складання речей у дорогу.

"Як до Петербурга? Що таке Петербург? Хто в Петербурзі?— мимоволі, хоч і в думці, спитав він.— Ага, щось таке давно, ще раніше, ніж це сталося, я чогось збирався до Петербурга,— згадав він.— Чому ж? я й поїду, можливо. Який він добрий, уважний, як усе пам'ятає!— подумав

він, дивлячись на старе обличчя Савельїча.— І яка усмішка приємна!"— подумав він.

— Ну, що, все не хочеш на волю, Савельїч?— спитав П'єр.

— Нащо мені, ваше сіятельство, воля? За покійного графа, царство небесне, жили і від вас кривди не бачили.

— Ну, а діти?

— І діти проживуть, ваше сіятельство: за такими панами жити можна.

— Ну, а спадкоємці мої? — сказав П'єр.— Раптом я оженюся... Може ж таке статися,— додав він, мимоволі усміхнувшись.

— І, насмілюся сказати, добре діло, ваше сіятельство.

"Як він думає це легко,— подумав П'єр.— Він не знає, як це страшно, як небезпечно. Занадто рано або занадто пізно... Страшно!"

— То як зволите наказати? Завтра зволите їхати?— спитав Савельїч.

— Ні; я трохи відкладу. Я тоді скажу. Ти мені пробач за турботи,— сказав П'єр і, дивлячись на Савельїчеву усмішку, подумав: "Як дивно, однак, що він не знає, що тепер нема ніякого Петербурга і що передусім треба, щоб вирішилось те. А втім, він, певне, знає, тільки прикидається. Поговорити з ним? Як він думає?— подумав П'єр.— Ні, згодом коли-небудь".

За сніданком П'єр сказав княжні, що вчора він був у княжн" Марії і застав там,— можете собі уявити, кого?!—Наташу Ростову.

Княжна удала, що вона в цій звістці не вбачає нічого більш незвичайного, як у тому, що П'єр бачив Анну Семенівну.

— Ви її знаєте?— спитав П'єр.

— Я бачила княжну,— відповіла вона.— Я чула, що її сватали за молодого Ростова. Це було б дуже добре для Ростових; кажуть, вони з'овсім розорилися.

— Ні, Ростову ви знаєте?

— Чула тоді тільки про цю історію. Дуже шкода.

"Ні, вона не розуміє або вдає,— подумав П'єр.— Краще теж не казати їй".

Княжна теж приготувала провізію на дорогу П'єру.

"Які вони добрі всі,— думав П'єр,— чого вони тепер, коли вже напевне їх це не може більш цікавити, клопочуться всім цим? І все для мене; ось що дивно".

Цього ж дня до П'єра приїхав поліцеймейстер з пропозицією прислати довіреного до Грановитої палати для прийняття речей, які сьогодні роздають власникам.

"Ось і цей теж,— думав П'єр, дивлячись в обличчя поліцеймейстерові, — який гарний, красивий офіцер і який добрий! Тепер клопочеться такими дрібницями. А ще кажуть, що він нечесний і користується. Яка нісенітниця! А втім, чому ж йому й не користуватись? Він так і вихований. І всі так роблять. А таке приємне, добре обличчя, і усміхається, дивлячись на мене".

П'єр поїхав обідати до княжни Марії.

Проїжджаючи вулицями поміж згарища будинків, він дивувався з краси цих руїн. Комини будинків, обвалені стіни, мальовничо нагадуючи Рейн і Колізей, тяглися, ховаючи одні одних, по погорілих кварталах. Зустрічні візники і їздці, теслярі, які клали зруби, перекупки та крамарі, всі з веселими, радісними обличчями, кидали погляди на П'єра і наче казали: "А, ось він! Побачимо, що вийде з цього".

Біля входу в дім княжни Марії П'єра охопив сумнів у правдивості того, що він був тут вчора, бачився з Наташею і говорив з нею. "Може, це я видумав. Може, я ввійду і нічого не побачу". Але не встиг він вступити до кімнати, як уже всім єством своїм з раптової втрати своєї свободи відчув її присутність. Вона була в тому самому чорному платті з м'якими складками і так само причесана, як і вчора, але вона була зовсім інша. Якби вона була такою вчора, коли він увійшов до кімнати, він би не міг ні на мить не впізнати її.

Вона була такою ж, якою він знав її майже дитиною і потім нареченою князя Андрія. Веселий запитливий блиск світився в її очах; на обличчі був привітний і химерно-пустотливий вираз.

П'єр обідав і просидів би цілий вечір; але княжна Марія їхала на всеношну, і П'єр поїхав з ними разом.

Другого дня П'єр приїхав рано, обідав і просидів цілий вечір. Незважаючи на те, що княжна Марія і Наташа були очевидно раді гостем, незважаючи на те, що весь інтерес П'єрового жиггя зосереджувався тепер у цьому домі, до вечора вони все переговорили, і розмова раз у раз переходила з однієї зовсім незначної теми на другу і часто уривалася. П'єр засидівся цього вечора так допізна, що княжна Марія і Наташа переглядалися між собою, очевидно чекаючи, коли він піде. П'єр бачив це і не міг піти. Йому ставало важко, незручно, але він усе сидів, бо не міг встати й піти.

Княжна Марія, не бачачи цього кінця, перша встала і, поскаржившись на мігрень, стала прощатися.

— То ви завтра їдете до Петербурга?— спитала вона.

— Ні, я не їду,— здивовано і наче образившись, поспішно сказав П'єр. — Та ні, до Петербурга? Завтра; тільки я не прощаюся. Я заїду за комісіями,— промовив він, стоячи перед княжною Марією, червоніючи і не виходячи.

Наташа подала йому руку і вийшла. Княжна Марія, навпаки, замість того, щоб вийти, сіла в крісло і своїм променистим, глибоким поглядом строго і уважно подивилась на П'єра. Втома, яку вона очевидно виявляла перед цим, тепер зовсім пройшла. Вона важко і протягло зітхнула, наче готуючись до довгої розмови.

Коли Наташа вийшла, уся П'єрова ніяковість і незграбність зникла вмить і замінилася схвильованою жвавістю. Він швидко підсунув крісло близько до княжни Марії.

— Так, я й хотів сказати вам,— промовив він, відповідаючи, як на слова, на її погляд.— Княжно, допоможіть мені. Що мені робити? Чи можу я сподіватися? Княжно, друже мій, вислухайте мене. Я все знаю. Я знаю, що не вартий її; я знаю, що тепер неможливо говорити про це. Але я хочу бути братом їй. Ні, я не цього... не хочу, не можу...

Він зупинився і потер собі обличчя й очі руками.

— Ну, от,— заговорив він далі, очевидним зусиллям волі намагаючись говорити складно.— Я не знаю, відколи я люблю її. Але я одну тільки її, одну любив за ціле моє життя і люблю так, що без неї не можу собі уявити життя. Просити руки її тепер я не наважуюсь; але думка про те, що, можливо, вона могла б бути моєю і що я пропушу цю можливість... можливість... жахлива. Скажіть, можу я сподіватися? Скажіть, що мені

робити? Дорога княжно,— сказав він, помовчавши трохи і торкнувши її в руку, тому що вона не відповідала.

— Я думаю про те, що ви мені сказали,— відповіла княжна Марія.— Ось що я скажу вам. Ви маєте рацію, що тепер говорити їй про любов...

Княжна зупинилася. Вона хотіла сказати: говорити їй про любов тепер неможливо; але вона зупинилась тому, що вона третій день бачила по Наташі, яка раптом змінилася, що Наташа не тільки не образилася б, якби П'єр признався їй у своїй любові, а що вона одного лише цього й бажала.

— Говорити їй тепер... не можна,— все ж сказала княжна Марія.

— Але що ж мені робити?

— Доручіть це мені,— сказала княжна Марія.— Я знаю... П'єр дивився в очі княжні Марії.

— Ну, ну...— сказав він.

— Я знаю, що вона любить... полюбить вас,— виправилась княжна Марія.

Не встигла вона сказати цих слів, як П'єр схопився і із зляканим обличчям швидко взяв за руку княжну Марію.

— Чому ви гадаєте? Ви гадаєте, що я можу сподіватися? Ви гадаєте?!

— Так, гадаю,— усміхаючись, сказала княжна Марія.— Напишіть батькам. І доручіть мені. Я скажу їй, коли можна буде. Я бажаю цього. І серце моє відчуває, що це буде.

— Ні, цього не може бути! Який я щасливий! Але цього не може бути... Який я щасливий! Ні, не може бути!— говорив П'єр, цілуючи руки княжни Марії.

— Ви їдьте до Петербурга; це краще. А я напишу вам,— сказала вона.

— До Петербурга? їхати? Так, добре, їхати. Але завтра я можу приїхати до вас?

Другого дня П'єр приїхав попрощатися. Наташа була менш жвава, ніж попередніх днів; але цього дня, іноді глянувши їй в очі, П'єр почував, що він зникає, що ні його, ні її нема більш, а є лише почуття щастя. "Невже? Ні, не може бути",— казав він собі при кожному її погляді, жесті, слові, що сповнювали його душу радістю.

Коли він, прощаючись з нею, взяв її тонку, худу руку, він мимоволі трохи довше затримав її в своїй.

"Невже ця рука, це обличчя, ці очі, весь цей чужий мені скарб жіночої чарівності, невже це все буде завжди моїм, звичним, таким самим, як сам я для себе? Ні, це неможливо!.."

— Прощайте, графе,— сказала вона до нього голосно.— Я дуже чекатиму вас,— додала вона пошепки.

І ці прості слова, погляд і вираз обличчя, що супроводжували їх, протягом двох місяців були для П'єра темою нескінченних спогадів/ тлумачень і щасливих марень. "Я дуже чекатиму вас... Так, так, як вона сказала? Так, я дуже чекатиму вас. Ой, який я щасливий! Що ж це таке, який я щасливий!"— говорив сам до себе П'єр.

В душі у П'єра тепер не відбувалось нічого схожого на те, що відбувалося в ній за таких самих обставин під час його сватання з Елен.

Він не повторював, як тоді, з болісним соромом слів, які він сказав, не говорив собі: "Ох, чому я не сказав цього, і нащо, нащо я сказав тоді "je vous aime"?1 Тепер, навпаки, кожне слово її, свог він повторював у своїй уяві з усіма подробицями обличчя, усмішки і нічого не хотів ні втратити, ні додати: хотілось тільки повторювати. Сумнівів у тому, гоже чи негоже те, ЩО він розпочав,— тепер не було й тіні. Один лише страшний сумнів іноді спадав йому на думку. Чи не уві сні все це? Чи не помилилась княжна Марія? Чи не занадто я гордий і самовпевнений? Я вірю; а що, як,— і це має статися,— княжна Марія скаже їй, а вона усміхнеться і відповість: "От дивно! Він, певне, помилився. Хіба він не знає, що він людина, просто людина, а я?.. Я зовсім інше, вище".

Тільки цей сумнів часто виникав у П'єра. Планів він теж не робив тепер ніяких. Йому таким неймовірним здавалося майбутнє щастя, що досить цьому статися, і вже далі нічого не могло бути. Все кінчалося.

Радісне, несподіване божевілля, до якого П'єр вважав себе нездатним, опанувало його. Увесь смисл життя, "не для нього лише, а для цілого світу, здавалось йому, полягав тільки в його любові і в можливості її любові до нього. Іноді йому здавалося, що всі люди заклопотані лише одним — його майбутнім щастям. Йому здавалось іноді, що всі вони радіють так само, як і він, і тільки намагаються приховати цю радість, прикидаючись заклопотаними іншими інтересами. В кожному слові і поруху він вбачав натяки на своє щастя. Він часто дивував людей, які зустрічалися з ним, своїми значущими, з виразом таємної згоди, щасливими поглядами та усмішками. Але коли він розумів, що люди могли не знати про його щастя, він від щирого серця жалів їх і почував бажання як-небудь пояснити їм, що все те, чим вони заклопотані, є цілковита нісенітниця і дрібниця, не варта уваги.

Коли йому пропонували служити або коли обмірковували які-небудь загальні державні справи і війну, гадаючи, що від такого чи он такого

завершення події залежить щастя всіх людей, він слухав з лагідною співчутливою усмішкою і дивував співрозмовників своїми чудними зауваженнями. Але як ті люди, що здавались П'єру розуміючими справжній смисл життя, тобто його почуття, так і ті нещасні, що, очевидно, не розуміли цього,— всі люди в цей період часу поставали перед ним у такому яскравому сяйві його почуття, що він без будь-якого зусилля, одразу, зустрічаючись хоч би з якою людиною, бачив у ній все, що було гарного і гідного любові.

Розглядаючи справи і папери своєї покійної дружини, він до її пам'яті не мав ніякого почуття, тільки жалів, що вона не знала того щастя, яке він знав тепер. Князь Василь, особливо гордий тепер з одержання нової посади і зірки, здавався йому зворушливим, добрим і жалюгідним стариком.

П'єр часто потім згадував цей час щасливого безумства. Усі уявлення, які в нього склалися про людей і про обставини за цей період, зостались для нього назавжди вірними. Він не тільки не зрікався згодом цих поглядів на людей і речі, але й, навпаки, у

внутрішніх сумнівах і суперечностях вдавався до того погляду, який мав у цей час безумства, і погляд цей завжди був вірним.

"Можливо,— думав він,— я і здавався тоді чудним і смішним; проте я тоді не був таким безумним, як здавалося. Навпаки, я був тоді розумніший і проникливіший, ніж будь-коли, і розумів усе, що варто розуміти в житті, бо... я був щасливий".

Безумство П'єрове полягало в тому, що він не чекав, як раніше, особистих причин, які він називав гідностями людей, для того, щоб любити їх, а любов переповнювала його серце, і він, безпричинно люблячи людей, знаходив безперечні причини, за які варто було любити їх.

З першого того вечора, коли після П'єрового від'їзду Наташа з радісно-глузливою усмішкою сказала княжні Марії, що він зовсім, ну зовсім як з лазні, і сюртучок, і обстрижений, з цієї хвилини щось приховане і самій їй невідоме, але непереборне прокинулося в Наташиній душі.

Усе: обличчя, хода, погляд, голос — усе раптом змінилося в ній. Несподівані для неї самої — сила життя, надії на щастя сплили назовні і вимагали вдоволення. З першого вечора Наташа наче забула все те, що з нею було. Вона відтоді ні разу не поскаржилася на своє становище, жодного слова не сказала про минуле і не боялась уже робити веселі плани на майбутнє. Вона мало говорила про П'єра, але коли княжна Марія згадувала про нього, давно погаслий блиск засвічувався в Наташиних очах і губи морщились чудною усмішкою.

Зміна, що сталася в Наташі, спочатку здивувала княжну Марію; але коли вона зрозуміла її значення, то зміна ця викликала в неї прикрість. "Невже вона так мало любила брата, що так скоро могла забути його?" — думала княжна Марія, сама з собою обмірковуючи цю зміну. Але коли вона була з Наташею, то не сердилась на неї і не докоряла їй. Сила життя, що, прокинувшись, охопила Наташу, була, очевидно, така невгамовна, така несподівана для неї самої, що княжна Марія в присутності Наташі почувала, що вона не мала права докоряти їй навіть у своїй душі.

Наташа так повно і щиро вся поринула в нове почуття, що й не намагалася приховувати, що їй було тепер не гірко, а радісно й весело.

Коли після нічної розмови з П'єром княжна Марія повернулася до своєї кімнати, Наташа зустріла її на порозі.

— Він сказав? Так? Він сказав? — повторила вона. І радісний і разом жалісний вираз, наче вона просила пробачити їй цю радість, застиг на обличчі в Наташі.

— Я хотіла слухати біля дверей, але я знала, що ти скажеш мені.

Хоч який зрозумілий, який зворушливий був для княжни Марії той погляд, яким дивилась на неї Наташа; хоч як жаль було їй бачити її хвилювання, але Наташині слова в першу хвилину образили княжну Марію. Вона згадала про брата, про його любов.

"Але що ж робити! вона не може інакше",— подумала княжна Марія; і з сумовитим і трохи суворим обличчям переказала вона Наташі все, що сказав їй П'єр. Почувши, що він збирається до Петербурга, Наташа дуже здивувалася.

— До Петербурга! — повторила вона, ніби не розуміючи. Але, придивившись до сумного виразу обличчя княжни Марії, вона догадалась про причину її смутку і раптом заплакала.— Марі,— сказала вона,— навчи, що мені робити: я боюсь бути поганою. Що ти скажеш, те я й робитиму; навчи мене...

— Ти любиш його?

— Люблю,— прошептала Наташа.

— Чого ж ти плачеш? Я щаслива за тебе,— сказала княжна Марія, за ці сльози цілком уже пробачивши Наташі її радість.

— Це буде не скоро, коли-небудь. Ти подумай, яке щастя, коли я буду його дружиною, а ти вийдеш за Nicolas.

— Наташо, я просила тебе не говорити про це. Будемо говорити про тебе.

Вони помовчали.

— Тільки чому ж до Петербурга!— раптом сказала Наташа і сама ж поспішно відповіла собі:— Ні, ні, так треба... Правда, Марі? Так треба...

I

инуло сім літ після 12'ГО року'. Схвильоване історичне море Європи вляглося в свої береги. Воно здавалося затихлим; але таємничі сили, що рухають людство (таємничі тому, що закони, які зумовлюють

-= їх рух, невідомі нам), діяли далі.

Хоч поверхня історичного моря здавалась нерухомою, так само безперервно, як рух'часу, тривав рух людства. Склалися, розкладались різні групи людських зчеплень; підготовлялись причини утворення і розкладу держав, переміщень народів.

Історичне море не ринуло поривами, як раніш, від одного берега до другого: воно вирувало у глибині. Історичних осіб не носило, як раніш, хвилями від одного берега до другого; тепер вони, здавалось, кружляли на одному місці. Історичні особи, які раніш на чолі військ відбивали рухи мас наказами воєн, походів, боїв, тепер відбивали вируючий рух політичними й дипломатичними міркуваннями, законами, трактатами...

Цю діяльність історичних осіб історики називають реакцією.

Описуючи діяльність цих історичних осіб, які були, на їх думку, причиною того, що вони називають реакцією, історики суворо осуджують їх. Усі відомі люди того часу, від Олександра і Наполеона до m-me Staël, Фотія, Шеллінга, Фіхте, Шато-бріана й ін., проходять перед їх суворим судом і виправдуються або осуджуються, залежно від того, чому вони сприяли — прогресові чи реакції.

В Росії, за їх описом, у цей період часу теж відбувалась реакція, і головним винуватцем цієї реакції був Олександр I — той самий Олександр I, який, за їхніми ж описами, був головною причиною ліберальних починань свого царювання і врятування Росії.

В сучасній російській літературі нема людини, від гімназиста до вченого історика, яка б не кинула свого камінчика в Олександра за неправильні вчинки його в цей період царювання.

"Він повинен був зробити так-то і так-то. В такому разі він зробив добре, в такому погано. Він прекрасно держався на початку царювання і під час 12-го року; але він зробив погано, давши конституцію Польщі, утворивши Священний Союз, давши владу Аракчєєву, підтримуючи Голіцина і містицизм, потім підтримуючи Шишкова і Фотія. Він зробив погано, займаючись фронтовими справами армії; він зробив погано, розкасувавши Семенов-ський полк і т. д."

Треба було б списати десять аркушів для того, щоб перелічити всі ті докори, що їх роблять йому історики на підставі того знання блага людства, яке вони мають.

Що означають ці докори?

Ті самі вчинки, за які історики хвалять Олександра I,— як-от: ліберальні заходи царювання, боротьба з Наполеоном, твердість, яку він виявив у 12-му році і похід 13-го року,— хіба не впливають з тих самих джерел—умов крові, виховання, життя, що зробили особу Олександра тим, чим вона була,— з яких впливають і ті вчинки, що за них історики картають його, як-от: Священний Союз, відновлення Польщі, реакція 20-х років?

У чому полягає суть цих докорів?

У тому, що така історична особа, як Олександр І, особа, яка стояла на найвищому можливому щаблі людської влади, ніби в фокусі сліпучого сьйва всіх зосереджених на ній історичних променів; особа, яка підлягала тим найбільшим у світі впливам інтриг, обманів, лестощів, самоомани, що є нерозлучні з владою; особа, яка почувала на собі кожної хвилини свого життя відповідальність за все, що відбувалося в Європі, і особа не вигадана, а жива, зі своїми, як і кожна людина, особистими звичками, пристрастями, прагненнями добра, краси, істини,— що ця особа п'ятдесят років тому не то що не була добродесною (за це історики не картають), а не мала тих поглядів на благо людства, що їх має тепер професор, який змолоду займається наукою, тобто читанням книжок, лекцій і списуванням цих книжок та лекцій в один зошит.

Але коли навіть припустити, що Олександр І п'ятдесят років тому помилявся в своїх поглядах на те, в чому полягає благо народів, мимоволі треба припустити, що по тому, як мине якийсь час, так само виявиться помилковість поглядів на те, в чому полягає благо людства, і того історика, який судить Олександра. Припущення це .тим більш природне і конче потрібне, що, стежачи за розвитком історії, ми бачимо, як що не рік, що не новий письменник, то змінюється погляд на те, в чому полягає благо людства; так що те, що здавалося благом, через десять років здається злом; і навпаки. Мало того, в історії ми знаходимо водночас цілком протилежні погляди на те, що було злом і що було благом; одні дану Польщі конституцію і Священний Союз ставлять у заслугу, другі на карб Олександрові.

Про діяльність Олександра і Наполеона не можна сказати, що вона була корисна чи шкідлива, бо ми не можемо сказати, для чого вона корисна і для чого шкідлива. Коли діяльність ця кому-небудь не подобається, то вона не подобається йому лише тому, що не збігається з його обмеженим розумінням того, в чому полягає благо. Чи здається мені благом збереження в 12-му році будинку мого батька в Москві, або слава російських військ, або процвітання Петербурзького чи інших університетів, або свобода Польщі, або могутність Росії, або рівновага Європи, або певного характеру європейське просвіщення — прогрес, я

мушу визнати, що діяльність усякої історичної особи мала, крім цих цілей, ще інші, більш загальні і недоступні мені цілі.

Але припустімо, що так звана наука має змогу примирити всі суперечності і має для історичних осіб та подій мірило гарного і поганого.

Припустімо, що Олександр міг зробити все інакше. Припустімо, що він міг, за приписом тих, що обвинувачують його, тих, що професують знання кінцевої мети руху людства, розпорядитися за тією програмою народності, волі, рівності і прогресу (новішої, здається, нема), яку б йому дали теперішні обвинувачі. Припустімо, що ця програма була б можлива і складена і що Олександр діяв би за нею. Що ж сталося б тоді з діяльністю всіх тих людей, що протидіяли тодішньому напрямкові уряду,— з діяльністю, яка, на думку істориків, є гарна й корцсна? Діяльності цієї не було б; життя б не було; нічого б не було.

Коли припустити, що життя людське може керуватися розумом, то знищиться можливість життя.

Коли припустити, як то роблять історики, що великі люди ведуть людство до досягнення певних цілей, які полягають або у величі Росії чи Франції, або в рівновазі Європи, або в поширенні ідей революції, або в загальному прогресі, або хоч би там у чому, то неможливо пояснити явищ історії без понять випадок і геній.

Коли мета європейських воєн початку нинішнього століття полягала у величі Росії, то цієї мети можна було досягти без усіх попередніх воєн і без навали. Коли мета — велич Франції, то цієї мети можна було досягти і без революції і без імперії. Коли мета — поширення ідей, то друкарство здійснило б це значно краще, ніж солдати. Коли мета — прогрес цивілізації, то вельми легко припустити, що, крім винищення людей і їхніх багатств, є інші, доцільніші шляхи для поширення цивілізації.

Чому ж це сталося так, а не інакше?

Тому що це так сталося. "Випадок зробив становище; геній скористався з нього",— каже історія. Але що таке випадок? Що таке геній?

Слова випадок геній не означають нічого дійсно існуючого і тому не можуть бути визначені. Слова ці тільки означають певний ступінь розуміння явищ. Я не знаю, чому відбувається таке-то явище; гадаю, що не можу знати; тому не хочу знати й кажу: випадок. Я бачу силу, що учиняє надмірну, як на загальнолюдські властивості, дію, не розумію, чому це діється, і кажу: геній.

Для отари овець та вівця, яку щовечора чабан відганяє в окремий денник до корму і яка стає вдвічі товщою за інших, повинна здаватися генієм. І та обставина, що кожного вечора якраз ця сама вівця потрапляє не в загальну кошару, а в окремий денник до вівса, і що ця, якраз ця сама вівця, облита жиром, вбивається на м'ясо, повинна здаватися разючим поєднанням геніальності з цілим рядом незвичайних випадків.

Але вівцям досить тільки перестати думати, що все, що робиться з ними, відбувається тільки для досягнення їх овечих цілей; досить припустити, що події, які відбуваються з ними, можуть мати і незрозумілі для них цілі, і вони відразу побачать єдність, послідовність у тому, що робиться з вівцею, яку відгодовують. Коли вони й не знатимуть, з якою метою її відгодовували, то принаймні вони знатимуть, що все, що сталося з вівцею, сталося не ненароком, і в них уже не буде потреби ні в понятті випадок, ні в понятті геній.

Тільки відмовившись від знання близької, зрозумілої мети і визнавши, що кінцева мета нам недоступна, ми побачимо послідовність і доцільність у житті історичних осіб; нам відкриється причина тієї надмірної, як на загальнолюдські властивості, дії, яку вони здійснюють, і не треба нам буде слів випадок і геній.

Досить тільки визнати, що мета хвилювання європейських народів нам невідома, а відомі лише факти, що полягають у вбивствах, спочатку у Франції, потім в Італії, в Африці, в Пруссії, в Австрії, в Іспанії, в Росії, і що рухи з заходу на схід і зі сходу на захід являють собою загальну суть цих подій, і нам не тільки не треба буде вбачати винятковість і геніальність у характерах Наполеона і Олександра, але й не можна буде уявити собі цих осіб інакше, як такими ж людьми, як і всі інші; і не тільки не треба буде пояснювати випадковістю тих дрібних подій, які зробили цих людей тим, чим вони були, але й буде ясно, що всі ці дрібні події були неминучі.

Зрекшись знання кінцевої мети, ми ясно зрозуміємо, що так само, як ні до однієї рослини не можна придумати інших, більш відповідних їй кольору і насіння, ніж ті, які вона вироблює, так само неможливо придумати інших двох людей, з усім їхнім минулим, які відповідали б до такої міри, до таких найменших подробиць тому призначенню, яке вони мали виконати.

III

Основним, істотним фактом європейських подій початку нинішнього сторіччя є войовничий рух мас європейських народів а заходу на схід і потім зі сходу на захід. Першим призвідником цього руху був рух з заходу на схід. Для того, щоб народи заходу могли учинити той войовничий рух до Москви, який вони учинили, необхідно було: 1) щоб вони склалися в войовничу групу такої величини, яка була б спроможна витримати зіткнення з войовничою групою сходу; 2) щоб вони зреклися всіх уподобань та звичок і 3) щоб, учиняючи свій войовничий рух, вони мали на чолі в себе людину, яка, і для себе і для них, могла б виправдувати обмани, грабіж та вбивства, що мали учинитися в цьому русі.

І, починаючи з французької революції, розпадається стара, недостатньо велика група; знищуються старі звички і уподобання; утворюється крок за кроком група нових розмірів, нові звички й уподобання, і виготовлюється та людина, що має стояти на чолі майбутнього руху і відповідати за все, що має статися.

Людина без переконань, без звичок, без уподобань, без імені, навіть не француз, він найдивнішими, здається, випадками просувається поміж усіма партіями, що хвилюють Францію, і, не пристаючи ні до однієї з них, виноситься на помітне місце.

Неуцтво прихильників, слабкість і нікчемність супротивників, щирість брехні та його блискуча й самовпевнена обмеженість висувають його на керівника армії. Блискучий склад солдатів італійської армії, небажання ворогів битися, хлоп'яцька зухвалість і самовпевненість здобувають йому воєнну славу. Незчисленна кількість так званих випадковостей супроводить його скрізь.

Немилость, у яку він впадає у правителів Франції, іде йому на користь. Спроби його змінити призначений йому шлях не вдаються: його не приймають на службу в Росії і не вдається йому влаштуватись у Туреччині. Під час воєн в Італії він кілька разів опиняється на краю загибелі і щоразу врятовується несподівано. Російські війська, ті самі, які можуть розвіяти його славу, з різних дипломатичних міркувань не вступають у Європу доти, поки він там.

Повернувшись в Італію, він застає уряд у Парижі в тому процесі розкладу, в якому люди, потрапляючи в цей уряд, неминуче стираються і знищуються. І сам собою для нього з'являється вихід з цього небезпечного становища, який полягає у безглуздій, безпричинній експедиції в Африку. Знову ті самі так звані випадковості супроводять його. Неприступна Мальта здається без пострілу; вкрай необережні розпорядження увінчуються успіхом. Ескадрений флот, який не пропустить згодом жодного човна, пропускає цілу армію. В Африці над незброєним майже населенням учиняється цілий ряд злодіянь. І люди, які учиняють ці злодіяння, і особливо їх керівник, запевняють себе, що це прекрасно, що це слава, що це схоже на Кесаря і Олександра Македонського.

Той ідеал слави і величі, який полягає в тому, щоб не тільки нічого не вважати для себе поганим, але й пишатися кожним своїм злочином, приписуючи йому незрозуміле надприродне значення,— цей ідеал, що

має керувати цією людиною і зв'язаними з нею людьми, виробляється на просторі в Африці. Все, що він робить, вдається йому. Чума не чіпляється до нього. Жорстокість убивства полонених не ставиться йому в вину. Легковажно-необережний, безпричинний і неблагородний від'їзд його з Африки, від товаришів у біді, ставиться йому в заслугу, і знову ворожий флот двічі прогавлює його. В той час, як він, уже цілком запаморочений своїми щасливими злочинами, готовий для своєї ролі, €ез будь-якої мети приїжджає до Парижа, той розклад республіканського уряду, який міг погубити його рік тому, тепер дійшов краю, і присутність його, непричетної до партій людини, тепер може тільки піднести його.

Він не має ніякого плану; він усього боїться; але партії вхоплюються за нього і вимагають його участі.

Лише він, зі своїм виробленим в Італії та Єгипті ідеалом слави та величі, зі своїм безумством самозакоханості, зі своєю зухвалістю злочинів, зі своєю щирістю брехні,— лише він може виправдати те, що має статися.

Він потрібний для того місця, що чекає на нього, і тому, майже незалежно від його волі і незважаючи на його нерішучість, на відсутність плану, на всі помилки, які він робить, він втягається у змову, що має за мету захоплення влади, і змова увінчується успіхом.

Його вштовхують у засідання правителів. Зляканий, він хоче тікати, вважаючи себе загиблим; прикидається непритомним, говорить безглузді речі, які мали б погубити його. Але правителі Франції, перше кмітливі і горді, тепер, почувавши, що роль їх відіграна, збентежені ще більш, ніж він, говорять не ті слова, які їм треба було б говорити, для того, щоб втримати владу і погубити його.

Випадок, мільйони випадків дають йому владу, і всі люди, мовби зговорившись, сприяють укріпленню цієї влади. Випадки роблять характери тодішніх правителів Франції, які підкоряються йому; випадки

роблять характер Павла I, який визнає його владу; випадок робить проти нього змову, що не тільки не шкодить йому, але й укріплює його владу. Випадок посилає йому до рук герцога Енгієнського і змушує ненароком убити його, тим самим дужче, ніж будь-які засоби, переконуючи натовп, що він має право, бо він має силу. Випадок робить те, що він напружує всі сили на експедицію в Англію, яка, очевидно, погубила б його, і ніколи не здійснює цього наміру, а ненароком нападає на Мака з австрійцями, які здаються без бою. Випадок і геніальність дають йому перемогу під Аустерліцем, і випадково всі люди, не тільки французи, але й ціла Європа, за винятком Англії, яка й не візьме участі в подіях, що мають відбутися, всі люди, незважаючи на недавні страхання з його злочинів і відразу до них, тепер визнають за ним його владу, назву, яку він собі дав, і його ідеал величі та слави, що здається всім чимсь прекрасним і розумним.

Мовби примірюючись і готуючись до майбутнього руху, сили заходу кілька разів у 1805, 6-му, 7-му, 9-му роках пориваються на схід, міцніючи і наростаючи. У 1811 році група людей, склав шись у Франції, зливається в одну величезну групу з серединними народами. Разом із збільшенням групи людей далі розвивається сила виправдання людини, що стоїть на чолі руху. За десятилітній підготовчий період часу, що передує великому рухові, людина ця зводиться з усіма коронованими* особами Європи. Викриті володарі світу не можуть протипоставити наполеонівському ідеалові слави та величі, в якому нема смислу, ніякого розумного ідеалу. Один перед одним вони пориваються показати йому свою нікчемність. Король пруський посилає свою дружину запобігати ласки великої людини; імператор Австрії вважає за ласку те, що людина ця приймає в своє ложе дочку кесарів; папа, охоронець святині народів, слугує своєю релігією піднесенню великої людини. Не так сам Наполеон підготовляє себе для виконання своєї ролі, як усе круг нього підготовляє його до прийняття на себе всієї відповідальності за те, що відбувається і має відбутись. Нема вчинку, нема злодіяння чи дріб'язкового обману, який би він учинив і який відразу ж в устах усіх круг нього не відбився б у формі великого діяння. Краще свято, яке можуть придумати для нього германці,— це святкування Ієни та Ауєрштета. Не тільки він великий, а

великі його предки, його брати, його пасинки, зяті. Усе учиняється для того, щоб позбавити його решти сили розуму і підготувати до його страшної ролі. І коли він готовий, готові й сили.

Навала рине на схід, досягає кінцевої мети — Москви. Столицю взято; російське військо більш знищено, ніж будь-коли було знищено ворожі війська в попередніх війнах від Аустерліца до Ваграма. Але раптом замість тих випадків і тієї геніальності, що так послідовно вели його досі безперервним рядом успіхів до призначеної мети, виникає незчисленна кількість зворотних випадків від нежитю в Бородіні до морозів і іскри, що запалила Москву; і замість геніальності виникають дурість і підлість, які не мають прикладів.

Навала тікає, повертається назад, знову тікає, і всі випадки тепер уже не за, а проти нього.

Учиняється протирух зі сходу на захід, незвичайно схожий на попередній рух з заходу на схід. Ті самі спроби руху зі сходу на захід у 1805—1807—1809 роках передують великому рухові; те ж зчеплення у групу величезних розмірів; те ж приставання серединних народів до руху; те ж вагання на середині шляху і та ж швидкість у міру наближення до мети.

Парижа — крайньої мети — досягнуто. Наполеонівські уряд і військо розвалені. Сам Наполеон не має більше смислу; всі дії його очевидно жалюгідні і гидкі; але знову стається непояснена випадковість: союзники ненавидять Наполеона, в якому вони вбачають причину свого лиха; позбавлений сили і влади, викритий у лиходійствах і підступностях, він би повинен був здаватися їм таким, яким здавався їм десять років тому і рік після цього,— розбійником поза законом. Але через якийсь дивний випадок ніхто не бачить цього. Роль його ще не кінчилася. Людину, яку десять років тому і рік після вважали за розбійника поза законом, посилають на острів за два дні їзди від Франції, який дають йому у володіння з гвардією та мільйонами, що їх платять йому за щось.

IV

Рух народів починає влягатися в свої береги. Хвилі великого руху відринули, і на затихлому морі утворюються кола, на яких гойдаються дипломати, думаючи, що саме вони втихомирюють рух.

Та затихле море раптом піднімається. Дипломатам здається,, що вони, їх незгоди—причина цього нового напору сил; вони чекають війни між своїми государями; становище здається їм нерозв'язним. Але хвиля, піднесення якої вони почувають, рине не звідти, звідки вони чекають її. Піднімається та ж хвиля з тієї ж вихідної точки руху — Парижа. Учиняється останній відхлюп руху з заходу, відхлюп, який повинен розв'язати дипломатичні утруднення, що здаються нерозв'язними, і покласти край войовничому рухові цього періоду.

Людина, яка спустошила Францію, сама одна, без змови, без солдатів, приходить у Францію. Кожен сторож може взяти її; але, завдяки дивному випадкові, ніхто не тільки не бере, але й усі захоплено зустрічають ту людину, яку проклинали день тому і проклинатимуть через місяць.

Людина ця потрібна ще для виправдання останньої сукупної дії.

Дія відбулася. Останню роль зіграно. Акторові звелі роздягтися і змити сурму та рум'яна: в ньому більше не буде потреби.

І минає кілька років у тому, що ця людина в самотині на своєму острові грає сама перед собою жалюгідну комедію, інтригує і бреше, виправдуючи свої діяння, коли виправдання цього вже не треба, і показує цілому світові, що таке було те, що люди вважали за силу, коли невидима рука водила цією людиною.

Розпорядник, закінчивши драму й роздягнувши актора, показав його нам.

— Дивіться, чому ви вірили! Ось він! Бачите ви тепер, що не він, а я рухав вас?

Але, засліплені силою руху, люди довго не розуміли цього.

Ще більшу послідовність і неминучість являє собою життя Олександра I, тієї особи, яка стояла на чолі протируху зі сходу на захід.

Що потрібне для тієї людини, яка б, заслоняючи собою інших, стояла на чолі цього руху зі сходу на захід?

Потрібне почуття справедливості, зацікавленість у справах Європи, але віддалена, не затемнена дріб'язковими інтересами, потрібна перевага високості моральної над колегами — государями того часу; потрібна лагідна і приваблива особистість; потрібна особиста образа проти Наполеона. І все це є в Олександрі I; все це підготували незчисленні так звані випадковості всього його минулого життя: і виховання, і ліберальні починання, і поради з усіх боків, і Аустерліц, і Тільзіт, і Ерфурт.

Під час народної війни особа ця не діє, бо вона не потрібна. Але як тільки виникає необхідність загальної європейської війни, особа ця тут ж мить з'являється на своєму місці і, з'єднуючи європейські народи, веде їх до мети.

Мети досягнуто. Після останньої війни 1815 року Олександр перебуває на вершині можливої людської влади. Як же він використовує її?

Олександр I, умиротворитель Європи, людина, яка змолоду прагнула робити тільки добро своїм народам, перший починатель ліберальних нововведень у своїй вітчизні, тепер, коли, здається, він має найбільшу владу і тому — змогу зробити добро своїм народам, тимчасом як Наполеон у вигнанні робить дитячі і брехливі плани про те, як би він

ощасливив людство, коли б мав владу, Олександр I, виконавши своє покликання і почувши на собі руку божу, раптом визнає нікчемність цієї мнимої влади, одвертається від неї, передає її до рук мерзенних людей, до яких він ставиться з презирством, і тільки каже:

— "Не нам, не нам, а імені твогому!" Я теж людина, як і ви; облиште мене жити, як людина, і думати про свою душу та про бога.

Як сонце і кожен атом ефіру є куля, завершена в самій собі, яка разом з тим становить тільки атом неприступного для людини величезністю цілого,— так і кожна особа носить у самій собі свої цілі і тимчасом носить їх для того, щоб служити неприступним для людини цілям загальним.

Бджола сиділа на квітці і вжалила дитину. І дитина боїться бджіл і каже, що мета бджоли полягає в тому, щоб жалити людей. Поет милується бджолою, що впивається в чашечку квітки, і каже, що мета бджоли полягає у впиванні в себе пахощів квітів. Пасічник, помічаючи, що бджола збирає квітковий пилок та солодкий сік і приносить їх у вулик, каже, що мета бджоли полягає у збиранні меду. Другий пасічник, ближче вивчивши життя рою, каже, що бджола збирає пилок і сік для вигодування молодих бджіл і виведення матки, що мета її полягає в продовженні роду. Ботанік помічає, що, перелітаючи з пилком дводомної квітки на маточку, бджола запліднює її, і ботанік у цьому вбачає мету бджоли. Другий, спостерігаючи переселення рослин, бачить, що бджола допомагає цьому переселенню, і цей новий спостережник може сказати, що в цьому полягає мета бджоли. Але кінцева мета бджоли не вичерпується ні першою, ні другою, ні третьою метою, що їх спроможний відкрити розум людський. Чим вище піднімається розум людський у відкритті цих цілей, тим очевидніша для нього неприступність кінцевої мети.

Людині приступне спостереження лише над відповідністю життя бджоли до інших явищ життя. Те саме треба сказати про цілі історичних осіб і народів.

Весілля Наташі, яка вийшла в 13-му році за Безухова, було останньою радісною подією у старій родині Ростових. Того ж року граф Ілля Андрійович помер і, як це завжди буває, по смерті його розпалась стара родина.

Події останнього року — пожежа Москви і втеча з неї, смерть князя Андрія і розпач Наташі, смерть Петі, графинине тужіння— все це, як удар за ударом, падало на голову старого графа. Він, здавалось, не розумів і почував себе неспроможним зрозуміти значення всіх цих подій і, морально схиливши свою стару голову, наче ждав і просив нових ударів, які б його доконали. Він здавався то зляканим і розгубленим, то неприродно жвавим і заповзятливим.

Весілля Наташине на якийсь час захопило його своїм зовнішнім боком. Він замовляв обіди, вечері і, очевидно, намагався здаватись веселим; але веселість його не передавалась, як перше, а, навпаки, викликала жалість у людях, які знали й любили його.

Після від'їзду П'єра з дружиною він затих і став скаржитися на нудьгу. Через кілька днів він захворів і зліг у ліжко. З перших днів його хвороби, хоч лікарі втішували його, він зрозумів, що йому не встати. Графиня, не роздягаючись, два тижні провела в кріслі біля його узголів'я. Щоразу, коли вона давала йому ліки, він, схлипуючи, мовчки цілував її в руку. В останній день він, ридаючи, просив прощення у дружини і заочно в сина за розорення маєтку — головну вину, яку він за собою почував. Причастившись і прийнявши маслосвяття, він тихо помер, і другого дня натовп знайомих, приїхавши віддати останню шану покійникові, наповнив найману квартиру Ростових. Усі ці знайомі, які стільки разів обідали й танцювали в нього, стільки разів сміялися з нього, тепер з однаковим почуттям каяття і зворушення, мовби виправдуючись перед кимсь, говорили: "Так, що б там не було, а чудова була людина. Таких людей нині вже не зустрінеш... А в кого ж нема своїх дошкульних місць?.."

Саме в той час, коли графові справи так заплутались, що це можна було уявити собі, чим це все кінчиться, якщо протягнеться ще рік, він несподівано помер.

Микола був з російськими військами в Парижі, коли до нього прийшла звістка про смерть батька. Він зараз же подав у відставку і, не чекаючи її, взяв відпустку й поїхав у Москву. Стан грошових справ через місяць після смерті графа цілком визначився, здивувавши всіх величезністю суми різних дрібних боргів, про існування яких ніхто й гадки не мав. Боргів було вдвічі більше, ніж маєтності.

Рідні і друзі радили Миколі відмовитися від спадщини. Але Микола у відмові від спадщини вбачав вияв докору священній для нього пам'яті батька і тому не хотів чути про відмову і прийняв спадщину з зобов'язанням сплати боргів.

Кредитори, які так довго мовчали, будучи за життя графа зв'язаними тим невизначеним, але могутнім впливом, що його мала на них його розпущена добрість, враз усі подали до стягнення. Виникло, як це завжди буває, змагання — хто раніш одержить,— і ті самі люди, що, як Митенька й інші, мали безгрошові векселі — подарунки, стали тепер найвимогливішими кредиторами. Миколі не давали ні строку, ні відпочинку, і ті, які, очевидно, жаліли старого, що був винуватцем їхньої втрати (коли були втрати), тепер безжально накинулись на очевидно невинного перед ними молодого спадкоємця, який добровільно взяв на себе сплату.

Жоден з оборотів, що їх передбачав Микола, не вдався; маєток з молотка було продано за півціни, а половина боргів залишилася все ж несплаченою. Микола взяв тридцять тисяч, які запропонував йому зять Безухов, для сплати тієї частини боргів, що їх Микола визнавав за грошові, справжні борги. А щоб за решту боргів не бути посадженим у яму, чим йому погрожували кредитори, він знову став на службу.

їхати в армію, де він був на першій вакансії полкового командира, не можна було, бо мати тепер держалася за сина, як за останню принаду життя; і тому, незважаючи на небажання залишатися в Москві в колі людей, що знали його раніш, незважаючи на свою відразу до цивільної служби, він узяв у Москві місце по цивільній лінії і, скинувши свій улюблений мундир, оселився з матір'ю і з Сонею в маленькій квартирі на Сивцевому Вражку.

Наташа і П'єр жили в цей час у Петербурзі, не маючи ясного уявлення про Миколове становище. Микола, позичивши в зятя грошей, намагався приховати від нього свою скруту. Миколове становище особливо погане було тому, що на свої тисячу двісті карбованців платні він не тільки мусив утримувати себе, Соню і матір, але й утримувати матір так, щоб вона не помічала, що вони бідні. Графиня не могла зрозуміти можливості життя без звичних їй змалку умов розкоші і раз у раз, не розуміючи того, як це важко для сина, вимагала то екіпажа, якого в них не було, щоб послати за знайомою, то дорогої їжі для себе і вина для сина, то грошей, щоб зробити подарунок-сюрприз Наташі, Соні й тому ж Миколі.

Соня вела домашнє господарство, доглядала тітку, читала їй вголос, переносила її примхи і затаєну неприхильність і помагала Миколі приховувати від старої графині ті нестатки, яких вони зазнавали. Микола почував себе в неоплатному боргу вдячності перед Сонею за все, що вона робила для його матері, захоплювався її терпінням і відданістю, але намагався віддалятися від неї.

Він у душі своїй наче докоряв їй за те, що вона була занадто досконала, і за те, що не було чого закинути їй. У ній було все, за що цінять людей; але було мало того, що змусило б його любити її. І він почував, що чим більше він цінить, тим менше любить її. Він піймав її на слові, в її листі, яким вона давала йому волю, і тепер обходився з нею так, наче все те, що було між ними, вже давним-давно забуте і ні в якому разі не повториться.

Миколове становище дедалі гіршало. Думка про те, щоб відкладати зі своєї платні, залишилася мрією. Він не тільки не відкладав, але й, задовольняючи материні вимоги, заборговувався дрібницями. Виходу зі свого становища він не бачив ніякого. Думка про одруження з багатую спадкоємницею, яку йому пропонували його родички, була для нього огидна. Другий вихід

з його становища — смерть матері — ніколи не спадав йому на думку. Він нічого не бажав, ні на що не сподівався; і в самій глибині душі почував понуру й сувору насолоду в покірливому перенесенні свого становища. Він старанно уникав колишніх знайомих з їх співчуттям та пропонуванням образливої допомоги, уникав усякого розвіяння і розваги, навіть вдома нічим не займався, крім розкладання карт зі своєю матір'ю, мовчазними прогулянками по кімнаті та курінням люльки за люлькою. Він наче оберігав у собі той понурий настрій, в якому лише й почував себе спроможним переносити своє становище.

VI

На початку зими княжна Марія приїхала в Москву. З міських чуток вона знала про становище Ростових і про те, як "син жертвував собою для матері",— так говорили в місті.

"Я й не чекала від нього іншого",— казала собі княжна Марія, почувуючи радісне підтвердження своєї любові до нього. Згадуючи свої дружні і майже родинні стосунки з усією сім'єю, вона вважала за свій обов'язок їхати до них. Але, згадуючи свої взаємини з Миколою у Воронежі, княжна Марія боялась цього. Переборовши свій страх, вона, проте, через кілька тижнів по своєму прибутті в місто приїхала до Ростових.

Микола перший зустрів її, бо до графині можна було проходити лише через його кімнату. Як тільки він глянув на неї, обличчя його замість виразу радості, яку сподівалась побачити на ньому княжна Марія,

набрало зовсім нового для княжни виразу холодності, сухості й гордості. Микола спитав про її здоров'я, провів до матері і, посидівши хвилин з п'ять, вийшов з кімнати.

Коли княжна виходила від графині, Микола знову зустрів її і особливо урочисто й сухо провів до передпокою. Він ні слова не відповів на її зауваження про графинине здоров'я. "Вам що до того? Дайте мені спокій",— говорив його погляд.

— І чого швендяє? Чого їй треба? Терпіти не можу цих паній і всіх цих люб'язностей!—сказав він уголос при Соні, очевидно не можучи стримувати своєї досади, після того, як карета княжни від'їхала від дому.

— Ой, як можна так говорити, Nicolas, —сказала Соня, ледве приховуючи свою радість. — Вона така добра, і матан¹ так любить її.

Микола нічого не відповів і хотів би зовсім не говорити більше про княжну. Але з часу її одвідин стара графиня щодня по кілька разів заговорювала про неї.

Графиня хвалила її, вимагала, щоб син поїхав до неї, висловлювала бажання бачити її частіш, але разом з тим у неї завжди, коли вона говорила про княжну, псувався настрій.

Микола хотів мовчати, коли мати говорила про княжну, але мовчання його дратувало графиню.

— Вона дуже достойна і прекрасна дівчина,— казала вона,— і тобі треба до неї поїхати. Все-таки ти побачиш кого-небудь, а то тобі скучно, я гадаю, з нами.

— Та я зовсім не бажаю, матусю.

— То хотів бачити, а тепер — не бажаю. Я тебе, друже мій, не розумію. То тобі скучно, то ти раптом нікого не хочеш бачити.

— Та я не казав, що мені скучно.

— Як же, ти сам сказав, що ти й бачити її не бажаєш. Вона дуже достойна дівчина і завжди тобі подобалась; а тепер раптом якісь резони. Все від мене приховують.

— Та зовсім ні, матусю.

— Якби я просила тебе зробити щось неприємне, а то я прошу тебе поїхати віддати візит. Здається, й чемність вимагає... Я тебе просила і тепер більш не втручаюсь, коли в тебе таємниці від матері.

— Та, я поїду, якщо ви хочете.

— Мені все одно; я для тебе бажаю.

Микола зітхав, кусаючи вуса, і розкладав карти, намагаючись відвернуту материну увагу на іншу тему.

На другий, на третій і на четвертий день повторилася та ж і знову та ж розмова.

Після своїх одвіди Ростових і того несподіваного холодного прийому, що їй зробив Микола, княжна Марія призналась собі, що вона мала рацію, не бажаючи їхати першою до Ростових.

"Я нічого іншого й не чекала,— казала вона собі, закликаючи на допомогу свою гордість.— Мені нема ніякого діла до нього, я тільки хотіла бачити стареньку, яка завжди була добра до мене і якій я багато чим завдячую".

Та вона не могла заспокоїтися цими міркуваннями: щось схоже на каяття мучило її, коли вона згадувала свої одвідини. Незважаючи на те, що вона твердо вирішила не їздити більш до Ростових і забути все це, вона увесь час почувала себе в непевному становищі. І коли вона питала себе, що ж таке було те, що мучило її, вона мусила признатися, що це були її взаємини з Ростовим. Його холодний, чемний тон не впливав з його почуття до неї (вона це знала), а прикривав щось. Це щось їй треба було з'ясувати; і вона почувала, що до того часу не могла бути спокійною.

В середині зими вона сиділа у класній і стежила за уроками небожа, коли прийшли повідомити її про приїзд Ростова. З твердим наміром не виявляти своєї таємниці й не показати свого збентеження, вона запросила m-lle Bourienne і з нею разом вийшла до вітальні.

З першого погляду на Миколове обличчя вона побачила, що він приїхав лише для того, щоб виконати обов'язок чемності,

і вирішила твердо тримати себе в тому самому тоні, в якому він звернеться до неї.

Вони заговорили про здоров'я графині, про спільних знайомих, про останні новини війни, і коли минули ті десять хвилин, що їх вимагає пристойність і після яких гість може встати, Микола підвівся прощаючись.

Княжна з допомогою m-lle Bourienne витримала розмову дуже добре; але вже в останню хвилину, в той час, як він підвівся, вона відчула таку втому від розмови про те, до чого їй не було діла, і думка про те, за що саме їй так мало дано радощів у житті, так заповонила її, що вона в забутті, спрямувавши перед собою погляд своїх променистих очей, сиділа нерухомо, не помічаючи, що він встав.

Микола подивився на неї і, бажаючи показати, що він не помічає її неухважності, сказав кілька слів m-lle Bourienne і знову глянув на княжну. Вона сиділа так само нерухомо, і на ніжному обличчі її було страждання.

Йому раптом стало жаль її і майнула неясна думка, що, можливо, він був причиною тієї печалі, що поїняла її обличчя. Йому захотілося втішити її, сказати їй що-небудь приємне; та він не міг придумати, що сказати їй.

— Прощавайте, княжно,— сказав він. Вона опам'яталася, спалахнула і —тяжко зітхнула.

— Ах, пробачте,— сказала вона, мовби прокинувшись.— Ви вже їдете, графе; ну, прощавайте! А подушку графині?

— Стривайте, я зараз принесу її,— сказала m-lle Bourienne і вийшла з кімнати.

Обоє мовчали, зрідка поглядаючи одне на одного.

— Так, княжно,— промовив, нарешті, Микола, сумовито усміхаючись, — недавно, здається, а скільки води збігло відтоді, як ми з вами вперше бачилися в Богучарові. Якими всі ми здавались нещасними,— а я дорого дав би, щоб повернути той час... та не повернеш.

Княжна уважно дивилася йому в очі своїм променистим поглядом, коли він говорив це. Вона наче намагалася зрозуміти те таємне значення його слів, яке пояснило б їй його почуття до неї.

— Так, так,— сказала вона,— але вам нема чого жалкувати за минулим, графе. Як я розумію теперішнє ваше життя, ви завжди з насолодою згадуватимете його, бо самозречення, яким ви живете тепер...

— Я не приймаю ваших похвал,— перебив він її поспішно,— навпаки, я безперестанно картаю себе; та це зовсім нецікава й невесела розмова.

І знову погляд його набрав попереднього сухого й холодного виразу. Але княжна вже побачила в ньому знову ту саму людину, яку вона знала й любила, і говорила тепер тільки з цією людиною.

— Я думала, що ви дозволите мені сказати вам це,— промовила вона. — Ми так зблизилися з вами... і з вашою сім'єю, і я думала, що ви не вважатимете за недоречне моє співчуття; та я помилилась,— сказала вона. Голос її раптом затремтів.— Я не знаю, чому,— говорила вона далі, заспокоївшись,— ви перше були іншим і...

— Є тисячі причин чому (він зробив особливий наголос на слові чому). Дякую вам, княжно,— сказав він тихо.— Іноді важко.

"Так ось через що! Ось через що! — говорив внутрішній голос у душі княжни Марії.— Ні, я не тільки цей веселий, добрий і одвертий погляд, не тільки вроду полюбила в ньому; я вгадала його благородну, тверду, самовіддану душу,— говорила вона собі.— Так, він тепер бідний, а я багата... Так, лише через те... Так, якби цього не було..." І згадуючи колишню його ніжність і тепер дивлячись на його добре і сумовите обличчя, вона враз зрозуміла причину його холодності.

— Чому ж, графе, чому? — раптом майже скрикнула вона мимоволі, присуваючись до нього.— Чому, скажіть мені? Ви повинні сказати.— Він мовчав.— Я не знаю, графе, вашого чому,— говорила вона далі.— Але мені важко, мені... Я признаюсь вам у цьому. Ви за щось хочете позбавити мене колишньої дружби. І мені це боляче.— У неї сльози були в очах і в голосі.— У мене так мало було щастя в житті, що для мене тяжка всяка втрата... Пробачте мені, прощайте.— Вона раптом заплакала й пішла з кімнати.

— Княжно! Стривайте, ради бога,— вигукнув він, намагаючись зупинити її.— Княжно!

Вона оглянулась. Кілька секунд вони мовчки дивилися в очі одне одному, і далеке, неможливе раптом стало близьким, можливим і неминучим.....

VII

Восени 1814 року Микола одружився з княжною Марією і переїхав з дружиною, матір'ю і Сонею жити в Лисі Гори.

За три роки він, не продаючи дружининою маєтку, сплатив решту боргів і, одержавши невеличку спадщину після померлої кузини, сплатив і борг П'єру.

Ще через три роки, на 1820 рік, Микола так влаштував свої грошові справи, що прикупив невеликий маєток біля Лисице Гір і провадив переговори про викуп батьківського Отрадного, що було його улюбленою мрією.

Почавши господарювати з необхідності, він скоро так захопився господарством, що воно стало для нього улюбленим і майже єдиним заняттям.

Микола був господарем простим, не любив нововведень, особливо англійських, що входили тоді в моду, сміявся з теоретичних творів про господарство, не любив заводів, дорогих виробництв, сіяння дорогих хлібів і взагалі не займався зокрема жодною частиною господарства. В нього перед очима завжди був тільки маєток, а не будь-яка окрема частина його. А в маєтку головною річчю був не азот і не кисень, які є у ґрунті і в повітрі, не особливий плуг і гній, а те головне знаряддя, з допомогою якого діє і азот, і кисень, і гній, і плуг — тобто робітник-селянин. Коли Микола взявся до господарства і став придивлятися до різних його частин, селянин особливо привернув до себе його увагу; селянин здавався йому не тільки знаряддям, а й метою і суддею. Він спочатку придивлявся до селянина, намагаючись зрозуміти, чого йому

треба, що він вважає поганим і гарним, і тільки вдавав, що розпоряджається і наказує, а по суті тільки вчився у селян і прийомів, і мови, і міркувань про те, що добре і що погано. І тільки тоді, коли зрозумів смаки і прагнення селянина, коли навчився говорити його мовою і розуміти таємний зміст його мови, коли відчув, що він зрівнявся з селянином, тільки тоді став він сміливо управляти ним, тобто виконувати щодо селян ті самі обов'язки, виконання яких від нього вимагалось. І Миколове господарство давало дуже й дуже гарні результати.

Беручи на себе управління маєтком, Микола зразу, якимсь даром прозріння, і призначав бурмистром, старостою, виборним тих самих людей, яких обрали б самі селяни, якби вони могли обирати, і начальники його ніколи не змінювались. Перше ніж дослідити хімічні властивості гною, перше ніж заглиблюватися у дебет і кредит (як він любив глузливо казати), він довідувався про кількість худоби в селян і збільшував цю кількість усіма можливими засобами. Родини селян він підтримував у якнайбільших розмірах, не дозволяючи ділитися. Лінивих, розпусних і кволих однаково переслідував і намагався виганяти з громади.

Під час сівби, косовиці та жнив він цілком однаково придивлявся до своїх і до селянських ланів. І рідко в яких господарів були так рано й добре засіяні й зібрані поля і так багато прибутку, як у Миколи.

З двораками він не любив мати ніякого діла, називав їх дармоїдами і, як усі казали, розпустив і розбестив їх; коли треба було зробити яке-небудь розпорядження щодо дворака, особливо коли треба було карати, він вагався і радився з усіма в домі; тільки коли була змога віддати в солдати замість селянина дворака, він робив це, анітрохи не вагаючись. В усіх розпорядженнях, що стосувались селян, він ніколи не мав ні найменшого сумніву. Кожне розпорядження його — він це знав — буде схвалене всіма проти одного чи кількох.

Він однаково не дозволяв собі турбувати чи картати людину тому тільки, що йому так хотілося, як і облегшувати й нагороджувати людину тому, що в цьому полягало його особисте бажання. Він не міг би сказати,

в чому полягало це мірило того, що слід і чого не слід; але мірило це в його душі було стале і непохитне.

Він часто казав з досадою про яку-небудь невдачу чи безлад: "З нашими руськими людьми",— і йому здавалося, що він терпіти не може селянина.

Але він усіма силами душі любив цих наших руських людей та їх побут і тому тільки зрозумів і засвоїв собі той єдиний шлях і прийом господарювання, які давали добрі наслідки.

Графиня Марія ревнувала свого чоловіка до цієї любові його і жалкувала, що не могла в ній брати участі; але не могла зрозуміти радощів і печалей, які давав йому цей окремий, чужий для неї маленький світ. Вона не могла зрозуміти, чому він бував такий особливо жвавий і щасливий, коли, вставши на світанку і провівши ранок у полі чи на току, він повертався до її чаю з сівби, з косовиці чи зі жнив. Вона не розуміла, чим він так захоплювався, розповідаючи з радісним збудженням про багатого хазяйновитого селянина Матвія Єрмишина, який цілу ніч з родиною возив снопи, і, коли ще ні в кого нічого не було зібране, він уже ставив скирти. Вона не розуміла, чому він так радісно, переходячи од вікна до балкона, усміхався під вусами і підморгував, коли на присохлі вруна вівса випадав теплий густий дощик, або чому, коли в косовицю чи в жнива загрозливу хмару відносило вітром, він, червоний, засмаглий, спітнілий, з запахом полину та польового гірчаку у волоссі, приходячи з току, радісно потираючи руки, казав: "Ну, ще деньок, і моє й селянське все буде у стодолі".

Ще менше могла вона зрозуміти, чому він, з його добрим серцем, з його повсякчасною готовістю запобігти її бажанням, вдавався майже у розпач, коли вона переказувала йому просьби яких-небудь жінок чи чоловіків, що звертались до неї, щоб звільнити їх від робіт, чому він, добрий Nicolas, вперто відмовляв їй, сердито просячи її не втручатися не в свою справу. Вона почувала, що в нього є окремий світ, який він гаряче любить, з якимись законами, незрозумілими для неї.

Коли вона іноді, намагаючись зрозуміти його, казала йому про заслугу, яка полягає в тому, що він робить добро своїм підлеглим, він сердився і відповідав: "От уже анітрохи: ніколи й на думку мені не спадає; і для їхнього блага остільки не зроблю. Все це поезія та бабські теревені,— все це благо ближнього. Мені треба, щоб наші діти не пішли з торбами; мені треба влаштувати наші достатки, поки я живий; от і все. А для цього потрібен порядок, потрібна суворість... Ось що!" — говорив він, стискаючи свій сангвінічний кулак. "І справедливість, звичайно,— додавав він,— бо коли селянин голий і голодний, і конячина в нього одна, то він ні на себе, ні на мене не виробить".

І мабуть тому, що Микола не дозволяв собі думки про те, що він робить що-небудь для інших, для чесноти,— усе, що він робив, було плодотворним: багатство його швидко збільшувалось; сусідні селяни приходили просити його, щоб він купив їх, і довго після його смерті між людьми зберігалася побожна пам'ять про його управління. "Господар був... Спочатку селянське, а потім своє. Ну, і потачки не давав! Одно слово— господар!"

VIII

Одно, що іноді мучило Миколу відносно його хазяйнування, це була його запальність у поєднанні з його старою гусарською звичкою давати волю рукам. Перший час він не вбачав у цьому нічого поганого, але на другий рік після свого одруження його погляд на такого характеру розправи раптом змінився.

Одного разу влітку з Богучарова був викликаний' староста, який замінив померлого Дрона, обвинувачений у різних шахрай-ствах та несправностях. Микола вийшов до нього на ґанок, і з перших відповідей старости з сіней почулися крик і удари. Повернувшись на сніданок додому, Микола підійшов до дружини, що сиділа з низько опущеною над п'яльцями головою, і став розповідати їй, як звичайно, все те, чим він заклопотаний був цього ранку, і між іншим про богучаровського

старосту. Графиня Марія, червоніючи, бліднучи і підбираючи губи, сиділа так само, опустивши N голову, і нічого не відповідала на чоловікові слова.

— Який нахабний мерзотник,— казав він, спалахуючи від самої згадки.— Ну, сказав би він мені, що був п'яний, не бачив... Та що з тобою, Марі? — раптом спитав він.

Графиня Марія підвела голову, хотіла щось сказати, але знову поспішно опустила очі і зібрала губи.

— Що ти? що з тобою, друже мій?..

Негарна графиня Марія завжди кращала, коли плакала. Вона ніколи не плакала від болю чи досади, а завжди від суму і жалості. І коли вона плакала, променисті очі її набували невідпорної чарівливості.

Тільки-но Микола взяв її за руку, вона неспроможна була стриматися і заплакала.

— Nicolas, я бачила... він винен, але ти, нащо ти? Nicolas!..— і вона затулила обличчя руками.

Микола замовк, багрово почервонів і, відійшовши від неї, мовчки став ходити по кімнаті. Він зрозумів, чого вона плакала; але він не міг у душі своїй одразу погодитися з нею, що те, з чим він зжився змалку, що він вважав звичайнісіньким,— було поганим.

"Люб'язності це, бабські теревені, чи вона має рацію?" — питав він сам себе. Не розв'язавши сам з собою цього питання, він ще раз глянув на її стражденне і любляче обличчя і раптом зрозумів, що вона має рацію, а він давно вже винен сам перед собою.

— Марі,— сказав він тихо, підійшовши до неї,— цього більше не буде ніколи; даю тобі слово. Ніколи,— повторив він тремтячим голосом, як хлопчик, який просить прощення.

Сльози ще рясніше полилися з очей графині. Вона взяла чоловікову руку й поцілувала її.

— Nicolas, коли ти розбив каме? — щоб змінити розмову, сказала вона, розглядаючи його руку, на якій був перстень з головою Лаокоона.

— Сьогодні; все те саме. Ах, Марі, не нагадуй мені про це.— Він знову спалахнув.— Даю тобі слово честі, що цього більш не буде. І нехай це буде мені пам'ятка назавжди,— сказав він, показуючи на розбитий перстень.

Відтоді, тільки-но під час розмов зі старостами та прикажчиками кров ударяла йому в обличчя і руки починали стискатися в кулаки, Микола крутив розбитого персня на пальці й опускав очі перед людиною, яка розсердила його. Проте разів зо два на рік він забувався і тоді, прийшовши до дружини, признавався і знову давав обіцянку, що вже тепер це було востаннє.

— Марі, ти, певне, ставишся до мене з презирством?— казав він.— Я вартий цього.

— Ти зійди з очей, зійди швидше, коли почуваш, що не можеш стриматися,— сумовито казала графиня Марія, намагаючись утішити чоловіка.

У дворянському громадянстві губернії Миколу поважали, але не любили. Дворянські інтереси не цікавили його. І саме за це одні вважали його гордим, другі—дурним чоловіком. Увесь час його влітку, од весняної сівби і до жнив, минав у клопотах по господарству. Восени він з тією ж діловитою серйозністю, з якою займався господарством, поринав у

полювання, відходячи на місяць і на два в далеке поле зі своєю охотою. Взимку він їздив по інших селах і читав. Читав він книжки здебільшого історичні, яких випишував щороку на певну суму. Він збирав собі, як сам казав, серйозну бібліотеку і за правило мав прочитувати всі ті книжки, які купував. Він із значущим виглядом частенько сидів у кабінеті за цим читанням, що спершу було поставленим собі обов'язком, а потім стало звичним заняттям, яке давало йому особливу приємність і свідомість того, що він зайнятий серйозною справою. За винятком поїздок у справах, взимку, він здебільшого проводив час вдома, зживаючись з сім'єю і входячи у дрібні стосунки між матір'ю і дітьми. З дружиною він сходився все ближче й ближче, що не день то відкриваючи в ній нові душевні скарби.

Соня з того часу, як Микола одружився, жила в його домі. Ще до свого весілля Микола, обвинувачуючи себе і хвалячи її, розповів своїй майбутній дружині все, що було між ним і Сонею. Він просив княжну Марію бути лагідною і доброю з його кузиною. Графиня Марія добре почувала вину свого/Чоловіка; почувала і свою вину перед Сонею; думала, що її багатство мало вплив на Миколів вибір, не могла нічого закинути Соні, бажала любити її; проте не тільки не любила, а часто знаходила в своїй душі злі почуття проти неї і не могла перебороти їх.

Якось раз вона розговорилася з другом своїм Наташею про Соню і про свою до неї несправедливість.

— Знаєш що,— сказала Наташа,— от ти багато читала євангеліє; там є одно місце прямо про Соню.

— Що?— здивовано спитала графиня Марія.

— "Імущому дасться, а в неімущого одніметься", пам'ятаєш? Вона — неімущий. За що? не знаю; в ній нема, можливо, егоїз.-му,— я не знаю, але в неї відбереться, і все відібралося. Мені її страшенно жаль іноді; я страшенно бажала перше, щоб Nicolas одружився з нею; але я завжди

мовби передчувала, що цього не буде. Вона пустоцвіт; знаєш, як на полуницях. Іноді мені її жаль, а іноді я думаю, що вона не відчуває цього, як почували б ми.

І хоч графиня Марія тлумачила Наташі, що ці слова євангелія треба розуміти інакше,— дивлячись на Соню, вона погоджувалася з тим поясненням, що дала Наташа. Справді, здавалося, що Сонине становище для неї самої не обтяжливе і що вона цілком примирилася зі своїм призначенням пустоцвіту. Вона дорожила, здавалось, не так людьми, як усією сім'єю. Вона, як кішка, прижилася не до людей, а до господи. Вона доглядала стару графиню, пестила й бавила дітей, завжди була готова до тих дрібних послуг, на які воця була здатна; але все це приймалось мимоволі з занадто малою вдячністю...

Садибу Лисих Гір було наново відбудовано, але вже не так розкішно, як вона була за покійного князя.

Будівлі, початі в часи нестатків, були більш ніж прості. Величезний дім на старому кам'яному фундаменті був дерев'яний, оштукатурений лише зсередини. Великий місткий дім з нефарбованою дощаною підлогою був мебльований дуже простими твердими диванами та кріслами, столами та стільцями зі своїх беріз і роботи своїх столярів. Дім був місткий, з кімнатами для челяді і з відділенням для приїжджих. Родичі Ростових і Волконських іноді з'їжджалися гостювати в Лисі Гори сім'ями, своїми шістнадцятьма кіньми, з десятками слуг, і жили місяцями. Крім того, чотири рази на рік, в іменини та у дні народження господарів, з'їжджалось до ста чоловік гостей на один-два дні. Решту часу року точилося непорушно правильне життя із звичайними заняттями, чаями, сніданками, обідами, вечереми з домашньої провізії-

ІХ

Був передодень зимового Миколи, 5 грудня 1820 року. Цього року Наташа з дітьми і з чоловіком з початку осені гостювала у брата. П'єр був

у Петербурзі, куди він поїхав у своїх особливих справах, як він казав, на три тижні, і де він тепер уже проживав сьомий. Його чекали з хвилини на хвилину.

5 грудня, крім родини Безухових, у Ростових гостював ще давній Миколів друг, одставний генерал Василь Федорович Денисов.

Микола знав, що 6 числа, в день свята, коли з'їдуться гості, йому доведеться скинути бешмет, одягти сюртук, з вузькими носками вузькі чоботи і їхати до нової церкви, яку він збудував, а потім приймати поздоровлення та пропонувати закуски й говорити про дворянські вибори та про урожай; але передодень свята він вважав за своє право ще провести звичайно. До обіду Микола перевірів рахунки бурмістра з рязанського села, по маєткові небожа дружини, написав два листи в справах і пройшовся на тік, на скотний та кінний двори. Вживши заходів проти очікуваної на завтра загальної п'ятики з нагоди храмового свята, він прийшов на обід і, не встигнувши віч-на-віч переговорити з дружиною, сів за довгий, на двадцять приборів, стіл, за який зібралися всі домашні. За столом були мати, старенька Белова, що жила при ній, дружина, троє дітей, гувернантка, гувернер, небіж зі своїм гувернером, Соня, Денисов, Наташа, її троє дітей, їх гувернантка і старенький Михайло Іванович, князів архітектор, що жив у Лисих Горах на покої.

Графиня Марія сиділа на протилежному кінці столу. Тільки-но чоловік сів на своє місце, графиня Марія помітила по тому жесту, з яким він, знявши серветку, швидко пересунув перед собою склянку і чарку, що він у поганому настрої, як це іноді з ним буває, особливо перед супом і коли він просто з господарства приїде до обіду. Графиня Марія прекрасно знала цей його настрій і, коли сама була в доброму гуморі, спокійно чекала, поки він поїсть супу, і тоді вже починала говорити з ним і змушувала його признаватися, що він/без причини був не в настрої; але сьогодні вона зовсім забула це своє спостереження; їй стало боляче, що він без причини на неї сердиться, і вона відчула себе нещасною. Вона спитала його, де він був. Він відповів. Вона ще спитала, чи все гаразд у

господарстві. Він неприємно скривився від її ненатурального тону і поспішно відповів.

"То я не помилялась,— подумала графиня Марія,— і за що він на мене сердиться?" В тоні, яким він відповідав їй, графиня Марія чула недоброзичливість до себе й бажання припинити розмову. Вона почувала, що її слова були неприродні; але вона не могла стриматися, щоб не поставити ще кілька запитань.

Розмова за обідом завдяки Денисову скоро стала загальною і жвавою, і графиня Марія не розмовляла з чоловіком. Коли вийшли з-за стола і прийшли дякувати старій графині, графиня Марія поцілувала, підставляючи свою руку, чоловіка і спитала, за що він на неї сердиться.

— У тебе завжди чудні думки; і не думав сердитися,— сказав він.

Але слово завжди відповіло графині Марії: так, серджусь і не хочу сказати.

Микола жив зі своєю дружиною так гарно, що навіть Соня і стара графиня, бажаючи з ревнощів незгоди між ними, не могли знайти приводу для докору; але й між ними бували хвилини ворожості. Іноді, саме після найщасливіших періодів, на них раптом находило почуття відчуженості і ворожості; це почуття з'являлося здебільшого під час вагітності графині Марії. Тепер вона була в цьому періоді.

— Ну, *messieurs et mesdames*, — сказав Микола голосно ї мовби весело (графині Марії здавалося, що це навмисне, щоб її образити),— я з шостої години на ногах. Завтра вже треба страждати, а сьогодні піду відпочину.— І, не сказавши більш нічого графині Марії, він пішов до маленької диванної і ліг на диван.

"Оце завжди так,— думала графиня Марія.— З усіма говорить, тільки не зі мною. Бачу, бачу, що я йому огидна. Особливо в цьому становищі".

Вона подивилась на свій високий живіт і в дзеркало на своє жовто-бліде і схудле обличчя з більшими, ніж будь-коли, очима.

І все їй стало неприємним: і галас, і регіт Денисова, і Ната-шина мова, і особливо той погляд, який на неї поспішно кинула Соня.

Соня завжди була першим приводом, що його обирала графиня Марія для свого роздратовання.

Посидівши з гостями і не розуміючи нічого з того, що вони говорили, вона тихенько вийшла і пішла до дитячої.

Діти на стільцях їхали в Москву і запросили її з собою. Вона сіла, погралася з ними, але думка про чоловіка і про безпричинну досаду його не переставала мучити її. Вона встала й пішла, з зусиллям ступаючи навшпиньки, до маленької диванної.

"Може, він не спить; я порозуміюся з ним",— сказала вона собі. Андрюша, старший хлопчик, наслідуючи її, пішов за нею навшпиньки. Графиня Марія не помітила його.

— *Chère Marie, il dort, je crois; il est si fatigué*¹,—сказала у великій диванній Соня, що (як здавалося графині Марії) скрізь зустрічалась їй. — Щоб Андрюша не розбудив його.

Графиня Марія оглянулась, побачила за собою Андрюшу, відчула, що Соня має рацію, і саме тому спалахнула і, видно, ледве стрималась від жорсткого слова. Вона нічого не сказала і, щоб не послухати її, зробила знак рукою, щоб Андрюша не знімав шуму, проте йшов за нею, і підійшла до дверей. Соня пройшла в другі двері. З кімнати, в якій спав Микола, чутно було його рівне, знайоме дружині до найменших відтінків дихання. Вона, чуючи це дихання, бачила перед собою його гладенький гарний лоб, вуса, все обличчя, на яке вона так часто подовгу дивилася, коли він

спав, у тиші ночі. Микола раптом поворушився і кркнув. І в ту ж мить Андрюша з-за дверей крикнув:

— Татусю, матуся тут стоїть.

Графиня Марія зблідла від страху і стала робити знаки синові. Він замовк, і з хвилину тривала страшна для графині Марії мовчанка. Вона знала, як не любить Микола, щоб його будили. Раптом за дверима почулось знову кректання, рух, і незадово-лений Миколів голос сказав:

— Ні хвилини не дадуть спокою. Марі, ти? Нащо ти привела його сюди?

— Я підійшла тільки подивитись, я не бачила... даруй... Микола прокашлявся і замовк. Графиня Марія відійшла од

дверей і провела сина до дитячої. Через п'ять хвилин маленька чорноока трирічна Наташа, батькова улюблениця, почувши від брата, що татусь спить, а матуся в диванній, непомітно для матері побігла до батька. Чорноока дівчинка сміливо скрикнула дверима, підійшла енергійними дрібними кроками тупих ніжок до дивана і, розглянувши позу батька, який спав до неї спиною, сп'ялася навшпиньки й поцілувала батька в руку, що лежала під головою. Микола обернувся, зворушено усміхаючись.

— Наташо, Наташо! — почувся з дверей зляканий шепіт графині Марії.— Татусь хоче спати.

— Ні, мамо, він не хоче спати,— переконано відповіла маленька Наташа,— він сміється.

Микола спустив ноги, підвівся і взяв на руки дочку.

— Увійди, Машо,— сказав він до дружини. Графиня Марія увійшла до кімнати і сіла біля чоловіка.

— Я й не бачила, як він за мною прибіг,— боязко сказала вона.— Я так.

Микола, тримаючи однією рукою дочку, подивився на дружину і, помітивши винуватий вираз її обличчя, другою рукою обійняв її і поцілував у волосся.

— Можна цілувати мама? — спитав він Наташу. Наташа соромливо усміхнулася.

— Знову,— з наказовим жестом сказала вона, показуючи на те місце, куди Микола поцілував дружину.

— Я не знаю, чому ти думаєш, що в мене поганий настрій,— сказав Микола, відповідаючи на запитання, яке, він знав, було в душі його дружини.

— Ти не можеш собі уявити, яка я буваю нещася, самотня, коли ти такий. Мені все здається...

— Марі, годі, дурниці. Як тобі не совісно,— сказав він весело.

— Мені здається, що ти не можеш любити мене, що я така погана... і завжди... а тепер... у цьому ста...

— Ах, яка ти смішна! Не те миле, що гоже, а те гоже, що миле. Це тільки Malvina та інших люблять за те, що вони вродливі; а дружину хіба я люблю? Я не люблю, а так, не знаю, як тобі сказати. Без тебе і коли ось так у нас якась кішка пробіжить, я наче пропав і нічого не можу. Ну що, я люблю налець свій? Я не люблю, а спробуй, відріж його...

— Ні, я не так, але я розумію. То ти на мене не сердись?

— Страшенно серджуся,— сказав він усміхаючись і, вставши й поправивши волосся, став ходити по кімнаті.

— Ти знаєш, Марі, про що я думав?— почав він тепер, коли замирення відбулося, зараз же починаючи думати вголос при дружині. Він не питав про те, чи готова вона слухати його; йому було однаково. Думка виникла в нього, отже і в неї. І він розповів їй свій намір вмовити П'єра залишитися з ними до весни.

Графиня Марія вислухала його, зробила зауваження і почала в свою чергу думати вголос свої думки. Її думки були про дітей.

— Як жінку вже видно тепер,— сказала вона по-французькому, показуючи на маленьку Наташу.— Ви нас, жінок, картаєте за нелогічність. Ось вона — наша логіка. Я кажу: тато хоче сцати, а вона каже: ні, він сміється. І вона має рацію,— сказала графиня Марія, щасливо усміхаючись.

— Авжеж! — і Микола, взявши на свою сильну руку доньку, високо підняв її, посадив на плече, перехопивши за ніжки, і став ходити з нею по кімнаті. У батька і в дочки були однаково безтямно-щасливі обличчя.

— А знаєш, ти, можливо, несправедливий. Ти занадто любиш цю,— пошепки по-французькому сказала графиня Марія.

— Так, але що ж робити?.. Я намагаюсь не показати...

В цей час у сінях і в передпокої почулися звуки блока і кроків, схожих на звуки приїзду.

— Хтось приїхав.

— Я певна, що П'єр. Я піду довідаюсь,— сказала графиня Марія і вийшла з кімнати.

У її відсутності Микола дозволив собі галопом прокатати дочку колом по кімнаті. Задихавшись, він швидко скинув дівчинку, яка сміялася, і пригорнув її до грудей. Його стрибки нагадали йому танці, і він, дивлячись на дитяче кругле щасливе личко, думав про те, якою вона буде, коли він почне вивозити її стареньким і, як бувало небіжчик батько танцював з дочкою Данила Купора, пройдеться з нею мазурку.

— Він, він, Nicolas!—сказала через кілька хвилин графиня Марія, повертаючись до кімнати.— Тепер ожила наша Наташа. Треба було бачити її захоплення і як йому перепало зараз же за те, що він прострочив.— Ну, ходімо скоріш, ходімо! Розстаньтеся ж нарешті,— сказала вона, з усмішкою дивлячись на дівчинку, яка горнулась до батька. Микола вийшов, тримаючи дочку за руку.

Графиня Марія зосталася в диванній.

— Ніколи, ніколи не повірила б,— прошепотіла вона сама з собою,— що можна бути такою щасливою.— Обличчя її засяяло усмішкою; але в той самий час вона зітхнула, і тихим смутком поїнялися її глибокі очі. Наче крім того щастя, яке вона почувала, було інше, недосяжне в цьому житті щастя, що про нього вона мимоволі згадала в цю хвилину.

Наташа вийшла заміж ранньої весни 1813 року, в неї у 1820 році було вже три дочки і один син, якого вона бажала і тепер сама годувала. Бона поповніла і поширшала, так що трудно було впізнати у цій сильній матері колишню тонку, рухливу Наташу. Риси обличчя її визначились і мали вираз спокійної лагідності і ясності. В її обличчі не було, як перше, цього вогню збудження, що безперестанно горів і надавав їй чарівності. Тепер часто видно було лише її обличчя та тіло, а душі зовсім не було видно. Видно було лише сильну, красиву і плодючу самку. Дуже рідко займався в ній тепер колишній вогонь. Це бувало лише тоді, коли, як тепер,

повертався чоловік, коли видужувала дитина або коли вона з графинею Марією згадувала про князя Андрія (з чоловіком вона, гадаючи, що він ревнує її до пам'яті князя Андрія, ніколи не говорила про нього), і дуже рідко, коли що-небудь випадково втягало її у співи, які вона зовсім покинула після того, як вийшла заміж. І в ті рідкі хвилини, коли давній вогонь займався в її розвиненому красивому тілі, вона бувала ще боільш привабливою, ніж перше.

З часу свого заміжжя Наташа жила з чоловіком у Москві, в Петербурзі, у підмосковному селі та в матері, тобто у Миколи. У вищому світі молоду графиню Безухову бачили мало, і ті, які бачили, залишились нею незадоволені. Вона не була ні привітна, ні люб'язна. Наташа не то щоб любила самотність (вона не знала, чи любила вона, чи ні; їй навіть здавалося, що ні), але вона, виношуючи, народжуючи і годуючи дітей і беручи участь у кожній хвилині чоловікового життя, не могла задовольнити цих потреб інакше, як відмовившись від світу. Усі, що знали Наташу до заміжжя, дивувалися з тієї зміни, що сталася в ній, як з чогось незвичайного. Лише стара графиня, материнським чуттям зрозумівши, що всі пориви Наташині мали на початку тільки потребу мати сім'ю, мати чоловіка (як вона, не так жартома, як насправжки, кричала в Отрадному),— лише мати дивувалася з дивування людей, що не розуміли Наташі, і повторювала, що вона завжди знала, що Наташа буде зразковою дружиною і матір'ю.

— Вона тільки до краю доводить свою любов до чоловіка та дітей,— казала графиня — так що це навіть нерозумно.

Наташа не йшла за тим золотим правилом, що його проповідують розумні люди, особливо французи, яке полягає в тому, що дівчина, виходячи заміж, не повинна опускатися, не повинна занедбувати своїх талантів, повинна ще більше, ніж до заміжжя, займатися своєю зовнішністю, повинна принаджувати чоловіка так само, як вона принаджувала не чоловіка. Наташа, навпаки, кинула відразу всі свої очарування, з яких у неї було одно незвичайно сильне — співи. Вона тому й кинула їх, що це було сильне очарування. Наташа не дбала ні про свої

манери, ні про делікатність мови, ні про те, щоб показатися своєму чоловікові у найвигідніших позах, ні про свій туалет, ні про те, щоб не турбувати чоловіка своєю вимогливістю. Вона робила все протилежне цим правилам. Вона почувала,— що ті чари, які інстинкт навчав її використовувати перше, тепер тільки були б смішні в очі її чоловіка, якому вона з першої хвилини віддалася вся — тобто всією душею, не залишивши жодного куточка не відкритим для нього. Вона почувала, що зв'язок її з чоловіком держався не тими поетичними почуттями, що принадили його до неї, а чимсь іншим, невизначеним, але твердим, як зв'язок її власної душі з тілом.

Розпушувати кучері, надівати роброни та співати романси для того, щоб привабити до себе свого чоловіка, здалося б їй таким самим чудним, як прикрашати себе для того, щоб самій бути задоволеною з себе. А прикрашати себе для того, щоб подобатись іншим,— можливо, це й було б їй приємно — вона не знала,— але було зовсім ніколи. Головна причина, з якої вона не займалася ні співами, ні туалетом, ні обдумуванням своїх слів, полягала в тому, що їй зовсім не було коли займатися цим.

Відомо, що людина має здатність усім єством поринати в один предмет, хоч би яким незначним він здавався. І відомо, що нема такого незначного предмета, який від зосередженої уваги, зверненої на нього, не розрісся б до безмежності.

Предметом, у який цілком поринула Наташа, була сім'я, тобто чоловік, якого треба було держати так, щоб він неподільно належав їй, домівці,— і діти, яких треба було виношувати, народжувати, годувати й виховувати.

І чим більше вона заглиблювалась, не розумом, а всією душею, усім єством своїм у предмет, що заповнював її, тим більш предмет цей розростався під її увагою, і тим квалішими й мізернішими здавались їй її сили, так що вона всі їх зосереджувала на тому ж самому і проте не встигала робити всього того, що здавалось їй потрібним.

Балачки й міркування про права жінок, про стосунки подружжя, про свободу і права чоловіка й жінки, хоч і не називалися ще, як тепер, питаннями, були тоді такі ж самі, як і тепер; та ці питання не тільки не цікавили Наташу, але вона й зовсім не розуміла їх.

Питання ці й тоді, як і тепер, існували тільки для тих людей, які в подружньому житті вбачають лише задоволення, що його мають чоловік і жінка одне від одного, тобто одно начало подружнього життя, а не все його значення, що полягає в сім'ї.

Міркування ці і теперішні питання, схожі на питання про те, яким чином дістати якнайбільше задоволення від обіду, не існували тоді, як не існують і тепер для людей, для яких метою обіду є живлення і метою подружнього життя — сім'я.

Коли мета обіду — живлення тіла, то той, хто з'їсть разом два обіди, досягне, можливо, більшого задоволення, але не досягне мети, бо обох обідів не перетравить шлунок.

Коли метою одруження є сім'я, то той, хто захоче мати багато жінок і чоловіків, можливо, матиме багато задоволення, але ні в якому разі не матиме сім'ї.

Есе питання, коли метою обіду є живлення, а метою одруження — сім'я, розв'язується тільки тим, щоб не їсти більше того, що може перетравити шлунок, і не мати більше жінок і чоловіків, ніж стільки, скільки треба для сім'ї, тобто однієї і одного. Наташі треба було чоловіка. Чоловіка було дано їй. І чоловік дав їй сім'ю. І в другому, кращому чоловікові вона не тільки не вбачала потреби, але, тому що всі сили душевні її були спрямовані на те, щоб служити цьому чоловікові і сім'ї, вона й не могла собі уявити і не вбачала ніякого інтересу в уявлянні того, що було б, якби було інакше.

Наташа не любила товариства взагалі, але вона тим більш дорожила товариством рідних — графині Марії, брата, матері і Соні. Вона дорожила товариством тих людей, до яких вона, розпатлана, в халаті, могла вийти великими кроками з дитячої з радісним обличчям і показати пелюшку з жовтою, замість зеленої, плямою і вислухати втішання про те, що тепер дитині значно краще.

Наташа до такої міри опустилася, що її вбрання, її зачіски, її недоречно сказані слова, її ревності — вона ревнувала до Соні, до гувернантки, до кожної гарної і негарної жінки — були звичайною темою жартів усіх її близьких. Загальна думка була така, що П'єр був під черевиком своєї жінки, і насправді це було так. З самих перших днів їхнього подружнього життя Наташа поставила свої вимоги. П'єр дуже здивувався з цього цілком нового для нього погляду дружини, який полягав у тому, що кожна хвилина його життя належить їй і сім'ї; П'єр здивувався з вимог своєї дружини, але був потішений ними і підкорився їм.

Підвладність П'єрова полягала в тому, що він не смів не тільки залицятися, але й не смів з усмішкою говорити з іншою жінкою, не смів їздити до клубів, на обіди так, для того, щоб провести час, не смів витратити грошей на примхи, не смів виїжджати на довгі строки, хіба що в справах, до яких дружина зараховувала і його заняття науками, в яких вона нічого не розуміла, хоч надавали їм великої ваги. На заміну цього П'єр мав повне право в себе вдома не тільки самим собою розпоряджатися, як він хотів, але й усією сім'єю. Наташа в себе вдома ставила себе у становище чоловікової рабині; і вся родина ходила навшпиньки, коли П'єр працював — читав або писав у своєму кабінеті. Досить було П'єру показати яке-небудь уподобання, і те, що він любив, завжди виконувалось. Досить йому було виявити бажання, і Наташа схоплювалась і бігла виконувати його.

Увесь дім керувався тільки гаданими повеліннями чоловіка, тобто П'єровими бажаннями, які Наташа намагалася вгадувати. Побут, місце

життя, знайомство, зв'язки, Наташині заняття, виховання дітей — не тільки все робилося відповідно до виявленої

волі П'єра, а Наташа намагалась і вгадати те, що могло впливати з висловлених у розмовах П'єрових думок. І вона вірно вгадувала те, в чому полягала суть П'єрових бажань, і, раз вгадавши її, вона вже твердо держалася раз обраного. Коли П'єр сам уже хотів зрадити своє бажання, вона боролась проти нього його ж таки зброєю.

Так, важкого часу, назавжди пам'ятного П'єру, Наташі, після народження першої кволої дитини, коли їм довелося змінити трьох мамок і Наташа захворіла з відчаю, П'єр одного разу висловив її думки Руссо, з якими він був цілком згоден, про неприродність і шкідливість мамок. Відносно другої дитини, незважаючи на протидію матері, лікарів і самого чоловіка, які повставали проти її годування, як проти речі тоді нечуваної і шкідливої, вона поставила на своєму і відтоді всіх дітей годувала сама.

Дуже часто, в хвилини роздратування, траплялося, що чоловік з жінкою сперечалися, але довго потім після суперечки П'єр на радість і здивування своє знаходив не тільки в словах, а і в діях жінки ту саму свою думку, проти якої вона сперечалася. І він знаходив не тільки ту саму думку, але й знаходив її очищеною від усього того, що було зайвого, викликаного запалом суперечки, в її виявленні.

Після семи років подружнього життя П'єр почував радісну, тверду свідомість того, що він не погана людина, і почував він це тому, що бачив себе відбитим у своїй дружині. В собі він почував усе гарне й погане змішаним і затемнюючим одно одне. А на дружині його відбивалося тільки те, що було по-справжньому гарне; все не зовсім гарне було відкинуте. І відбивання це відбувалося не шляхом логічної думки, а іншим — таємничим, безпосереднім шляхом.

Два місяці тому П'єр, уже гостюючи в Ростових, одержав листа від князя Федора, який закликав його до Петербурга для розгляду важливих питань, що цікавили в Петербурзі членів одного товариства, одним з головних засновників якого був П'єр.

Прочитавши цього листа, як вона читала всі чоловікові листи, Наташа, незважаючи на те, що їй було дуже важко у відсутності чоловіка, сама запропонувала йому їхати до Петербурга. Всьому, що було розумовою, абстрактною справою чоловіка, вона приписувала, не розуміючи її, величезну вагу і повсякчас боялася бути завадою в цій діяльності чоловіка. На несміливий, запитливий П'єрів погляд після прочитання листа вона відповіла просьбою, щоб він їхав, тільки щоб певно визначив їй час повернення. І відпустку було дано на чотири тижні.

Відтоді, як вийшов строк П'єрової відпустки,— два тижні тому,— Наташа увесь час перебувала у стані страху, смутку і роздратовання.

Денисов, відставний, незадоволений з теперішнього стану генерал, приїхавши в ці останні два тижні, здивовано й сумно, як на несхожий портрет колись коханої людини, дивився на Наташу. Зажурений, скучний погляд, відповіді не до речі й розмови про дитячу — було все, що він бачив і чув від колишньої чарівниці.

Наташа була весь цей час сумна й роздратована, особливо тоді, коли, втішаючи її, мати, брат, Соня або графиня Марія намагалися виправдати П'єра і придумати причини його затримки.

— Усе дурниці, все пусте,— казала Наташа,— всі його міркування, які ні до чого не ведуть, і всі ці дурні товариства,— говорила вона про ті самі справи, у велику вагу яких вона твердо вірила. І вона йшла до дитячої годувати свого єдиного хлопчика Петю.

Ніхто нічого не міг їй сказати стільки заспокійливого, розумного, як це тримісячне маленьке створіння, коли воно лежало біля її груді і вона

почувала рух його рота й сопіння носиком. Створіння це говорило: "Ти сердишся, ти ревнуєш, ти хотіла б йому відомстити, ти боїшся, а я ось він, а я ось він..." І не було що відповісти. Це було більше, ніж правда.

Наташа в ці два тижні неспокою так часто вдавалася до сина за заспокоєнням, так поралася коло нього, що перегодувала його і він захворів. Вона жахалась його хвороби, а разом з тим їй цього якраз і треба було. Доглядаючи його, вона легше переносила турботу за чоловіка.

Вона годувала, коли заторохтів біля під'їзду П'єрів візок, і няня, знаючи, чим порадувати пані, нечутно, але швидко, сяючи обличчям, увійшла до кімнати.

— Приїхав? — швидким шепотом спитала Наташа, боячись поворухнутися, щоб не збудити вже сонну дитину.

— Приїхали, матінко,— прошепотіла няня.

Кров ударила в обличчя Наташі, і ноги мимоволі зробили рух; аїле схопитися й бігти не можна було. Дитина знову розплющила оченята, глянула. "Ти тут",— наче сказав хлопчик і знову ліниво зацмокав губами.

Обережно відібравши грудь, Наташа поколисала його, дала няні й пішла швидкими кроками в двері. Але біля дверей вона зупинилася, мовби відчувши докір совісті за те, що, зрадівши, занадто скоро покинула дитину, і оглянулася. Няня, піднявши лікті, переносила дитину за бильця ліжечка.

— Та вже йдіть, ідіть, матінко, будьте спокійні, ідіть,— усміхаючись, прошептала няня з фамільярністю, що встановлюється між нянею і пані.

І Наташа легкими кроками побігла до передпокою.

Денисов з люлькою, вийшовши до зали з кабінету, тут вперше впізнав Наташу. Яскраве, блискуче, радісне сяйво лилось потоками з її оновленого обличчя.

— Приїхав! — промовила вона до нього на бігу, і Денисов

відчув, що він був захоплений з того, що приїхав П'єр, якого він дуже мало любив. Вбігши до передпокою, Наташа побачила високу постать у шубі, яка розмотувала шарфа.

"Він! він! Правда! Ось він! — промовила вона сама з собою і, налетівши на нього, обійняла, притисла до себе, головою до грудей, і потім, відхиливши, глянула на вкрите памороззю, рум'яне і щасливе П'єрове обличчя.— Так, це він; щасливий, радий..."

І раптом вона згадала всі ті муки чекання, яких вона зазнала за останні два тижні: осяйна радість на її обличчі зникла; вона нахмурилась, і потік докорів та уїдливих слів пролився на П'єра.

— Авжеж, тобі добре, ти дуже радий, ти веселився... А як мені? Хоч би ти дітей пожалів. Я годую, в мене молоко зіпсувалося... Петя був при смерті. А тобі дуже весело. Авжеж, тобі весело...

П'єр знав, що він не винен, бо йому не можна було приїхати раніш; знав, що цей вибух з її боку непристойний, і знав, що через дві хвилини це минеться; він знав, головне, що йому самому було весело й радісно. Він би хотів усміхнутись, але не посмів і подумати про це. Він зробив жалюгідне, злякане обличчя і зігнувся.

— Я не міг, їй-богу! А як Петя?

— Тепер нічого, ходімо. Як тобі не совісно! Якби ти міг бачити, яка я без тебе, як я мучилась...

— Ти здорова?

— Ходімо, ходімо,— казала вона, не випускаючи його руки. І вони пішли в свої кімнати.

Коли Микола і його дружина прийшли відшукувати П'єра, він був у дитячій і тримав на своїй величезній правій долоні грудного сина, який прокинувся, і гуцав його. На широкому обличчі його з розтуленим беззубим ротом застигла весела усмішка. Буря вже давно вилилася, і яскраве радісне сонце сяяло на обличчі в Наташі, яка зворушено дивилася на чоловіка й на сина.

— І добре все переговорили з князем Федором? — питала Наташа.

— Так, дуже добре.

— Бачиш, тримає (голову, мала на думці Наташа). Ну, як він мене налякав!

— А княжну бачив? Правда, що вона закохана в цього?..

— Правда, можеш собі уявити...

У цей час увійшов Микола з графинею Марією. П'єр, не спускаючи з рук сина, нагнувшись, поцілувався з ними і відповідав на розпити. Та, очевидно, незважаючи на багато чого цікавого, що треба було переговорити, хлопчик у козпачку, з хиткою голівкою, заповнював усю П'єрову увагу.

— Який милий! — сказала графиня Марія, дивлячись на хлопчика і граючись з ним.— От цього я не розумію, Nicolas,— звернулась вона до чоловіка,— як ти не розумієш чарівності цих чудових створіннячок.

— Не розумію, не можу,— сказав Микола, холодним поглядом дивлячись на дитину.— Шматок м'яса. Ходімо, П'єр.

— І головне ж, він такий ніжний батько,— сказала графиня Марія, виправдуючи свого чоловіка,— та тільки коли вже рік або отак...

— Ну, П'єр прекрасно їх няньчить,— сказала Наташа,— він каже, що в нього рука якраз зроблена по задку дитини. Подивіться.

— Ну, тільки не для цього,— раптом сміючись сказав П'єр, перехоплюючи дитину і передаючи її няньці.

XII

Як у кожній справжній родині, в лисогорському домі жило разом кілька цілком різних світів, які, кожен зберігаючи свою особливість і поступаючись один перед одним, зливалися в одно гармонійне ціле. Кожна подія, що траплялася в домі, була однаково важлива, однаково радісна або сумна для всіх цих світів; але кожен світ мав цілком особисті, незалежні від інших, причини радити чи сумувати з будь-якої події.

, Так П'єрів приїзд був радісною, важливою подією, і тдким він відбився на всіх.

Слуги — найвірніші судді панів, бо вони судять не за розмовами і виявленням почуттів, а за діями і побутом,— були раді з приїзду П'єра, тому що при ньому, вони знали, граф перестане ходити щодня по господарству і буде веселіший і добріший, і ще тому, що всім будуть багаті подарунки на свято.

Діти та гувернантки раділи з приїзду Безухова тому, що ніхто так не втягав їх у загальне життя, як П'єр. Лише він умів на клавікордах грати той екосез (єдина його п'єса), під який можна танцювати, як він казав, всілякі танці, і він привіз, певне, всім подарунки.

Миколенька, який був тепер п'ятнадцятилітнім худим, з кучерявим русявим волоссям і чудовими очима, хворобливим, розумним хлопчиком, радів тому, що дядько П'єр, як він називав його, був об'єктом його захоплення і гарячої любові. Ніхто не прищеплював Миколеньці особливої любові до П'єра, і він тільки зрідка бачив його. Вихователька його, графиня Марія, всіх сил докладала, щоб змусити Миколеньку любити її чоловіка так само, як вона його любила, і Миколенька любив дядя; але любив з ледве помітним відтінком презирства. А П'єра він обожував. Він не хотів бути ні гусаром, ні георгіївським кавалером, як дядько Микола, він хотів бути ученим, розумним і добрим, як П'єр. У присутності П'єра на його обличчі було завжди радісне сяйво і він червонів і задихався, коли П'єр звертався до нього. Він не пропускав жодного слова з того, що говорив П'єр, і потім з Десалем і сам з собою згадував і обмірковував значення кожного П'єрового слова. Минуле життя П'єрове, його нещастя до 12-го року (про які він склав собі з того, що чув, туманне поетичне уявлення), його пригоди в Москві, полон, Платон Каратаєв (про якого він чув від П'єра), його любов до Наташі (яку теж особливою любов'ю любив хлопчик) і, головне; його дружба з батьком, якого не пам'ятав Миколенька,— все це робило з П'єра для нього героя і святиню.

З уривчастих розмов про його батька та про Наташу, з того хвилювання, з яким П'єр говорив про небіжчика, з тієї обережної, благоговійної ніжності, з якою Наташа говорила про нього ж, хлопчик, який тільки-но починав догадуватись про любов, склав собі уявлення про те, що батько його любив Наташу і заповідав її, помираючи, своєму другові. А цей батько, якого не пам'ятав хлопчик, здавався йому божеством, якого не можна було собі уявити і про якого він інакше не думав, як з завмиранням серця і з слізьми суму та захоплення. І хлопчик був щасливим внаслідок П'єрового приїзду.

Гості були раді П'єром, як людиною, що завжди пошваблювала і згуртовувала всяке товариство.

Дорослі домашні, не кажучи про дружину, були раді другом, при якому жилось легше і спокійніше.

Старенькі жінки були раді з подарунків і, головне, тому, що знову оживе Наташа.

П'єр почував ці різні погляди на нього різних світів і поспішав кожному дати очікуване.

П'єр, найнеуважніша, забудькувата людина, тепер, за списком, який склала дружина, купив усе, не забув ні комісій матері та брата, ні подарунків на плаття Беловій, ні іграшок небожам, йому дивною здалася в перший час по його одруженні ця жінчина вимога — виконати і не забути всього того, що він узявся купити, і вразило серйозне засмучення її, коли він за першої своєї поїздки усе перезабув. Але згодом він звик до цього. Знаючи, що Наташа для себе нічого не доручала, а для інших доручала тільки тоді, коли він сам визивався, він тепер мав несподівану для самого себе дитячу приємність у цьому купуванні подарунків для всієї родини і ніколи нічого не забував. Коли він заслуговував на докори від Наташі, то лише за те, що купував зайве і занадто дорого. До всіх своїх вад, як на думку більшості, чи якостей, на думку П'єра, неохайності, опущеності Наташа приєднала ще скупість.

Відтоді, як П'єр став жити великим домом, сім'єю, що потребувала великих витрат, він, на здивування своє, помітив, що він проживав вдвічі менше, ніж раніш, і що його розладжені останнього часу (особливо боргами першої дружини) справи стали налагоджуватись.

Жити було дешевше тому, що життя було зв'язане: тієї найдорожчої розкоші, що полягає в такому характері життя, який кожної хвилини можна змінити, П'єр не мав уже та й не бажав мати більше. Він почував, що життя його визначене тепер раз назавжди, до смерті, що змінити його він не може, і тому це життя було дешеве,

П'єр з веселим, усміхненим обличчям розбирав свої покупки.

— Як вам це? — казав він, розгортаючи, як крамар, шматок матерії. Наташа, тримаючи на колінах старшу дочку і швидко переводячи повні сльозами очі з чоловіка на те, що він показував, сиділа проти нього.

— Це для Белової? Чудово.— Вона спробувала пучками добротність.

— Це по карбованцю, певне? П'єр сказав ціну.

— Дорого,— сказала Наташа.— Ну, які раді діти будуть і мама. Тільки даремне ти мені це купив,— додала вона, не можучи стримати усмішку, милуючись золотим у перлах гребінцем, які тоді щойно стали входити в моду.

— Мене Адель збила: купити та купити,— сказав П'єр.

— Коли ж я носитиму? — Наташа увіткнула його в косу.— Це Машеньку вивозити; може, тоді знову носитимуть. Ну, ходімо.

І, забравши подарунки, вони пішли спочатку в дитячу, потім до графині.

Графиня, як звичайно, сиділа з Беловою за гран-пасьянсом, коли П'єр і Наташа з пакунками під пахвами увійшли до вітальні.

Графині було вже за шістдесят років. Вона була вся сива і носила чепчик, що охоплював усе обличчя рюшем. Обличчя в неї було поморщене, верхня губа запала, і очі були тьмяні.

Після смертей сина й чоловіка, що так скоро сталися одна по одній, вона почувала себе ненароком забутою на цьому світі* істотою, яка не має ніякої мети і смислу. Вона їла, пила, спала, проводила час без сну, але не жила. Життя не давало їй ніяких вражень. Їй нічого не треба було від життя, крім спокою, і спокій цей вона могла знайти тільки в смерті. Але поки смерть ще не приходила, їй треба було жити, тобто

застосовувати свої сили життя. В ній надзвичайно ясно було помітно те, що помітно в дуже маленьких дітях і в дуже старих людях. У її житті не видно було ніякої зовнішньої мети, а очевидною була тільки потреба вправ-ляти свої різні нахили та здібності. їй треба було попоїсти, поспати, подумати, поговорити, поплакати, попрацювати, посердитись і т. ін. тільки тому, що в неї був шлунок, був мозок, були мускули, нерви й печінка. Все це вона робила, не спонукувана нічим зовнішнім, не так, як роблять це люди в усій силі життя, коли з-за мети, до якої вони пориваються, не помітно другої мети — застосування своїх сил. Вона говорила тільки тому, що їй фізично треба було попрацювати легенями та язиком. Вона плакала, як дитина, бо їй треба було просякатися і т. д. Те, що для людей у повній силі є метою, для неї, очевидно, було приводом.

Так уранці, особливо коли напередодні вона поїла чого-небудь жирного, в неї з'являлась потреба посердитись, і тоді вона вибирала найближчий привід — глухоту Белової.

Вона з другого кінця кімнати починала казати їй що-небудь тихо.

— Нині, здається, тепліше, люба моя,— казала вона пошепки. І коли Белова відповідала: "Аякже, приїхали", вона сердито буркотіла: — Боже мій, яка глуха й дурна!

Другим приводом був нюхальний тютюн, що здавався їй то сухим, то вологим, то погано розтертим. Після цих роздратовань жовч розливалася в неї в обличчі, і йокоївки її знали по певних ознаках, коли буде знову глуха Белова і знову тютюн стане вологим, і коли буде жовте обличчя. Як їй треба було попрацювати жовчю, так іноді треба було їй попрацювати залишками здатностей мислити, і для цього приводом був пасьянс. Коли треба було поплакати, тоді об'єктом був покійний граф. Коли треба було потурбуватися, приводом був Микола і його здоров'я; коли треба було уїдливо поговорити, тоді приводом була графиня Марія. Коли треба було дати вправу органіві голосу,— це було здебільшого о сьомій годині, після

травного відпочинку в темній кімнаті,— тоді приводом була розповідь усе тих самих історій і все тим самим слухачам.

Цей стан старенької розуміли всі домашні, хоч ніхто ніколи не говорив про це і всі докладали всіляких/Зусиль для вдоволення цих її потреб. Тільки зрідка в погляді та в сумовитій напівус-мішці одного до одного між Миколою, П'єром, Наташею і графінею Марією виявлялось це взаємне розуміння її становища.

Але погляди ці, крім того, говорили ще й інше; вони говорили про те, що вона зробила вже свою справу в житті, про те, що вона не вся в тому, що тепер видно в ній, про те, що і всі ми будемо такі самі і що радісно підкоряться їй, стримувати себе для цієї колись дорогої, колись такої ж, як і ми, повної життя, а тепер жалюгідної істоти. *Memento mori*, — говорили ці погляди.

Тільки зовсім погані й дурні люди та маленькі діти з усіх домашніх не розуміли цього і цурались її.

XIII

Коли П'єр з дружиною прийшли до вітальні, графиня перебувала у звичному стані потреби зайняти себе розумовою працею над гран-пасьянсом і тому, хоч вона за звичкою сказала слова, які завжди казала по поверненні П'єра або сина: "Пора, пора, мій любий; ми вже ждали-ждали. Ну, хвалити бога",— і, приймаючи подарунки, сказала інші звичні слова: "Дорогий не подарунок.

і Пам'ятай про смерть,

друже,— спасибі, що мені, старій, даруєш..." — видно було, що прихід П'єра був їй неприємний у цю хвилину, бо відвертав її увагу від недокладеного гран-пасьянса. Вона'закінчила пасьянс і тоді тільки взялась за подарунки. Подарунки складались з прекрасної роботи

футляра-для карт, севрської яскравосиньої чашки з покриттям і з зображенням пастушок та з золотої табакерки з портретом графа, якого П'єр замовляв у Петербурзі мініатюристи. (Графиня давно бажала цього.) їй не хотілось тепер плакати, і тому вона байдуже подивилась на портрет і зацікавилась більше футляром.

— Дякую, друже мій, ти втішив мене,— сказала вона, як завжди говорила.— А найкраще за все, що сам себе привіз. А то це нікуди не годиться; хоч би ти полаяв свою жінку. Що це? Як божевільна без тебе. Нічого не бачить, не пам'ятає,— казала вона звичні слова.— Подивись, Анно Тимофіївно,— додала вона,— якого футляра нам синок привіз.

Бєлова хвалила подарунки і захоплювалась своєю матерією.

П'єру, Наташі, Миколі, графині Марії і Денисову багато чого треба було переговорити такого, що не говорилось при графині, не тому, щоб що-небудь приховувалось від неї, а тому, що вона від багато чого так відстала, що, почавши говорити при ній про що-небудь, треба було б відповідати на її запитання, недоречно вставляючи, й повторювати наново вже кілька разів повторене їй: розповісти, що той помер, той одружився, чого вона знову не могла запам'ятати; але вони, як звичайно, сиділи за чаєм у вітальні біля самовара, і П'єр відповідав на графинині запитання, їй самій непотрібні і нікому не цікаві, про те, що князь Василь постарішав і що графиня Марія Олексіївна казала кланятись і не забувати і т. ін.

Така розмова, нікому не цікава, але неминуха, точилася під час усього чаювання. За чай навколо круглого стола біля самовара, коло якого сиділа Соня, збиралися всі дорослі члени родини. Діти, гувернери і гувернантки вже напились чаю, і голоси їхні чутно було з сусідньої диванної. За чаєм усі сиділи на звичайних місцях; Микола сідав біля грубки за маленьким столиком, на який йому подавали чай. Стара, з зовсім сивим обличчям, з якого ще різкіше викочувались великі чорні очі, хортиця Милка, дочка першої Милки, лежала на кріслі біля нього. Денисов з посивілими наполовину, кучерявим волоссям, вусами й

бакенбардами, у розстебнутому генеральському сюртуку, сидів біля графині Марії. П'єр сидів між дружиною і старою графинею. Він розповідав те, що — він знав — могло цікавити стареньку й бути зрозумілим їй. Він говорив про поверхові події у вищому світі і про тих людей, які колись становили гурток ровесників старої графині, які колись були справжнім, живим окремим гуртком, але які тепер, здебільшого розкидані по світу, так само, як вона, доживали свого віку, збираючи останні колоски того, що вони посіяли в житті. Але саме вони, ці ровесники, здавалися старій графині винятково ^серйозним і справжнім світом. По жвавості П'єра Наташа бачила, що поїздка його була цікава, що йому багато чого хотілось розповісти, але він не смів при графині. Денисов, не будучи членом родини, тому не розуміючи П'єрової обережності,, крім того, як незадоволений, вельми цікавився тим, що робилося в Петербурзі, і раз у раз викликав П'єра на розповідь то історії в Семеновському полку, що ось тільки трапилась, то про Аракчєєва, то про Біблейське товариство. П'єр іноді захоплювався і починав розповідати, але Микола й Наташа щоразу повертали його до здоров'я князя Івана та графині Марії Антонівни.

— Ну що ж, усе це безумство і Госнер і татарінова,— спитав Денисов, — невже все триває?

— Як триває? — йигукнув П'єр дужче, ніж будь-коли.— Біблейське товариство — це тепер увесь уряд. '

— А це що таке, mon cher ami? 1 — спитала графиня, напившись чаю і, видно, бажаючи знайти привід для того, щоб посердитись після їди.— Як же це ти кажеш — уряд; я цього не розумію.

— До речі, знаєте, тапан, —втрутився Микола, знаючи, як треба перекладати на материну мову,— це князь Олександр Миколайович Голіцин влаштував товариство, то він, кажуть, у великій силі.

— Аракчєєв і Голіцин,— необережно сказав П'єр,— це тепер увесь уряд. І який! В усьому вбачають змови, всього бояться.

— Що ж, князь Олександр Миколайович у чому винен? Він дуже поважна людина. Я зустрічала його тоді в Марії Антонівни,— ображено сказала графиня і, ще більш ображена з того, що всі замовкли, заговорила далі:—Нині всіх судити стали. Євангелійне товариство — ну що тут поганого? — і вона встала (всі встали теж) і з суворим виглядом попливла в диванну до свого стола.

Запанувала сумовита мовчанка, і з сусідньої кімнати стало-чутно дитячий сміх і голоси. Очевидно, між дітьми відбувалося якесь радісне хвилювання.

— Кінець, кінець! — пролунав з-за всіх голосів радісний зойк маленької Наташі. П'єр переглянувся з графинею Марією і з* Миколою (Наташу він завжди бачив) і щасливо усміхнувся.

— Оце музика чудесна! — сказав він.

— Це Анна Макарівна панчохи закінчила,— сказала графиня Марія.

— О, піду дивитись,— схоплюючись, сказав П'єр.— Ти знаєш,— додав він, зупиняючись біля дверей,— чому я особливо люблю цю музику? — вони мені перші дають знати, що все гаразд. Сьогодні їду: що ближче додому, то більший страх. Як увійшов до передпокою, чую заливається Андрюша про щось,— ну, значить, усе гаразд...

— Знаю, знаю я це почуття,— підтвердив Микола.— Мені йти не можна, адже панчохи — сюрприз мені.

П'єр увійшов до дітей, і регіт та галас залунали ще дужче.— Ну, Анно Макарівно,— чутно було П'єрів голос,—осюди, на сеї рєдину, і за командою — раз, два, і коли я скажу — три, ти сюди ставай. Тебе на

руки. Ну, раз, два...— промовив П'єрів голос; стало тихо.— Три! — і захоплений дитячий галас знявся в кімнаті.

— Дві, дві! — кричали діти.

Це були дві панчохи, які за їй лише відомим секретом Анна Макарівна разом плела на дротиках і які вона завжди урочисто при дітях виймала одну з одної, коли панчохи було доплетено.

XIV

Скоро по цьому діти прийшли прощатися. Діти перецілувалися з усіма, гувернери і гувернантки розкланялись і вийшли. Залишився тільки Десаль зі своїм вихованцем. Гувернер пошепки запрошував свого вихованця іти вниз.

— Non, m-r Dessales, je demanderai à ma tante de rester¹,— відповів теж пошепки Миколенька Волконський.

— Ma tante, дозвольте мені залишитись,— сказав Миколенька, підходячи до тітки. На обличчі в нього був вираз благання, хвилювання і захвату. Графиня Марія подивилась на нього і звернулась до П'єра.

— Коли ви тут, він одірватись не може...— сказала вона до нього.

— Je vous le ramènerai tout-à-l'heure, m-r Dessales; bonsoir²,—сказав П'єр, подаючи швейцарцеві руку, і усміхаючись звернувся до Миколеньки.
— Ми зовсім не бачилися з тобою. Марі, який він схожий стає,— додав він, звертаючись до графині Марії.

— На батька? — сказав хлопчик, багрово' спалахнувши і знизу вгору дивлячись на П'єра сповненими захвату, блискучими очима. П'єр кивнув йому головою і продовжував розповідь, яку перебили діти. Графиня Марія вишивала в руках по канві; Наташа, не зводячи очей, дивилась на

чоловіка, Микола і Денисов вставали, казали подати люльки, курили, брали чай у Соні, що сумовито і вперто сиділа за самоваром, і розпитували П'єра. Кучерявий хворобливий хлопчик, зі своїми блискучими очима, сидів забутий усіма в куточку і тільки, повертаючи кучеряву голову на тонкій шиї, що виходила з відкладних комірців, у той бік, де був П'єр, зрідка здригався і щось шепотів сам з собою, очевидно охоплений якимсь новим і сильним почуттям.

Розмова трималася на тій сучасній плітці з вищого управління, в якій більшість людей вбачають звичайно найважливіший інтерес внутрішньої політики. Денисов, невдоволений з уряду за свої невдачі по службі, з радістю визнавав усі дурниці, що, на його думку, робились тепер у Петербурзі, і гостро й різко висловлював свої зауваження на П'єрові слова.

— Раніш німцем треба було бути, тепер треба танцювати з Татариновою та madame Крюднер, читати... Екарстгаузена і братію. Ох! спустих би знову молодця нашого Бонапарта! Він би всі дуроці повибивав. Ну куди це годиться — солдатів Шварцу дати Семеновський полк? — кричав він.

Микола, хоч не мав такого бажання вбачати в усьому погане, яке було в Денисова, вважав також за вельми достойну і важливу справу поговорити про уряд і в тому, що А. призначено міністром того-то, а Б. генерал-губернатором туди-то і що государ сказав те-то, а міністр те-то, вбачав дуже велике значення. І він вважав за потрібне цікавитись цим і розпитував П'єра. За розпитами цих двох співбесідників розмова не виходила з цього звичайного характеру плітки вищих урядових сфер.

Але Наташа, знаючи всі прийоми і думки свого чоловіка, бачила, що П'єр давно хотів і не міг вивести розмову на інший шлях і висловити свою задушевну думку, ту саму, заради якої він і їздив до Петербурга — радитися з новим другом своїм, князем Федором; і вона допомогла йому запитанням: як же йол) справа з князем Федором?

— Про що це? — спитав Микола.

— Все про те ж і про те ж,— сказав П'єр, оглядаючись круг себе.— Усі бачать, що справи йдуть так кепсько, що цього не можна так залишити і що обов'язок усіх чесних людей протидіяти по змозі.

— Що ж чесні люди можуть зробити? — трохи насупившись, сказав Микола.— Що ж можна вдіяти?

— А ось що...

— Ходімо до кабінету,— сказав Микола.

Наташа, яка вже давно вгадувала, що її прийдуть кликати годувати, почула нянин поклик і пішла до дитячої. Графиня Марія пішла за нею. Чоловіки пішли до кабінету, і Миколенька Волконський непомітно для дядя прийшов туди ж таки і сів у тіні край вікна, біля письмового столу.

— Ну, що ж ти зробиш? — сказав Денисов.

— Вічно фантазії,— сказав Микола.

— Ось що,— заговорив П'єр, не сідаючи і то ходячи по кімнаті, то зупиняючись, шепелявлячи і супроводячи свої слова швидкими жестами рук.— Ось що. Становище в Петербурзі ось яке: государ ні в що не входить. Він весь поринув у цей містицизм (містицизму П'єр нікому не прощав тепер). Він шукає тільки спокою, і спокій йому можуть дати тільки ті люди *sans foi ni loi*¹, які рубають і душать усе наосліп: Магніцький, Аракчєєв і *totii quanti*...² Ти згоден, що якби ти сам не займався госпо-

дарством, а хотів тільки спокою, то, чим жорстокіший був би твій бурмистр, тим скоріше ти досягнув би мети? — звернувся він до Миколи.

— Ну, та до чого ти це говориш? — сказав Микола.

— Ну, і все гине. В судах злодійство, в армії тільки палиця: муштра, поселення; мучать народ, освіту душать. Що молоде, чесне — те гублять. Усі бачать, що не може так тривати. Все занадто натягнуте і неодмінно лопне,— говорив П'єр (як завжди, придивившись до дій будь-якого уряду, говорять люди відтоді, ян існує уряд).— Я одно казав їм у Петербурзі.

— Кому? — спитав Денисов.

— Ну, ви знаєте, кому,— сказав П'єр, значущо глянувши спідлоба: — князеві Федору і їм усім. Сприятти освіті та благодійності — все це добре, звичайно. Мета прекрасна, і все; але в теперішніх обставинах треба інше.

У цей час Микола помітив присутність небожа. Обличчя його похмурніло; він підійшов до нього.

— Чого ти тут?

— Чому? Залиш його,— сказав П'єр, узявши Миколу за руку, і заговорив далі: — Цього мало, я їм кажу: тепер треба інше. Коли ви стоїте й чекаєте, що ось-ось лопне ця натягнута струна; коли всі чекають неминучого перевороту,— треба якнайтісніше і якнайбільшій кількості людей узятись рука в руку, щоб запобігти загальній катастрофі. Усе молоде, сильне притягається туди і розпускається. Одного спокушають жінки, другого почесні, третього порожній гонор, гроші — і вони переходять у той табір. Незалежних, вільних людей, як ви і я, зовсім не залишається. Я кажу: розширте коло товариства; *mot d'ordre*¹ хай буде не лише чеснота, а незалежність і діяльність.

Микола, облишивши небожа, сердито пересунув крісло, сів у нього і, слухаючи П'єра, незадоволено покашлював і дедалі більше хмурився.

— Та з якою ж метою діяльність? — вигукнув він.— І в які стосунки станете ви з урядом?

— Ось у які! У стосунки помічників. Товариство може бути не таємним, якщо уряд його допустить. Воно не тільки не вороже урядові, а це товариство справжніх консерваторів. Товариство джентльменів у повному розумінні цього слова. Ми тільки для того, щоб Пугачов не прийшов зарізати і моїх і твоїх дітей і щоб Аракчєєв не послав мене у військове поселення,— ми тільки для цього боремося пліч-о-пліч, лише з метою загального добра та загальної безпеки.

— Так, але ж таємне товариство — отже, вороже і шкідливе, яке може породити тільки зло.

— Чому? Хіба тугендбунд, який врятував Європу (тоді ще не сміли думати, що Росія врятувала Європу), спричиняв июнебудь шкідливе? Тугендбунд — це союз чесноти, це любов, взаємна допомога; це те, що на хресті проповідував Христос...

Наташа, серед розмови увійшовши до кімнати, радісно дивилась на чоловіка. Вона раділа не з того, що він говорив. Це навіть не цікавило її, бо їй здавалося, що все це були надзвичайно прості речі і що вона все це давно знала (їй здавалося це тому, що вона знала все те, з чого це виходило — всю душу П'єра); а раділа вона, дивлячись на його жваву, захоплену постать.

Ще більш радісно-захоплено дивився на П'єра забутий усіма хлопчик з тонкою шиєю, що виходила з відкладних комірців. Кожне П'єрове слово палило йому серце, і він нервовими рухами пальців ламав —т— сам не помічаючи цього — сургучі й пера на дя-дьовому столі, що потрапляли йому до рук.

— Зовсім не те, що ти думаєш, а ось що таке був німецький тугендбунд і той, що я пропоную.

— Ну, брат, це ковбасникам добре тугендбунд, а я цього не розумію, та й не вимовлю,—голосно, категорично заговорив Денисов.—Усе паскудне й мерзенне, я згоден, тільки тугендбунд я не розумію, а не подобається — то бунт, оце так! Je suis votre homme!1

П'єр усміхнувся, Наташа засміялась, але Микола ще більш насупив брови і став доводити П'єру, що ніякого перевороту не передбачається і що вся небезпека, про яку він говорить, існує тільки в його уяві. П'єр доводив протилежне, і тому, що його розумові здібності були сильніші й виверткіші, Микола відчув, що його загнали в безвихідь. Це ще більш розсердило його, бо в душі своїй він, не з міркувань, а з чогось сильнішого, ніж міркування, знав безперечну правильність своєї думки.

— Я ось що скажу тобі,— промовив він, встаючи і нервовими рухами ставлячи в куток люльку і, нарешті, кинувши її.— Довести я тобі не можу. Ти кажеш, що в нас усе мерзенне і що буде переворот; я цього не бачу; але ти кажеш, що присяга — умовна річ, і на це я тобі скажу: що ти кращий друг мій, ти це знаєш, але, якби ви утворили таємне товариство, якби почали протидіяти урядові, хоч який би він був, я знаю, що мій обов'язок коритися йому. І нехай звелить мені зараз Аракчєєв іти на вас з ескадроном і рубати — ні на секунду не задумаюсь і піду. А там суди, як хочеш.

По цих словах запала ніякова мовчанка. Наташа перша заговорила, захищаючи чоловіка і нападаючи на братви Захист її був слабкий і незграбний, але мети своєї вона досягла. Розмова знову відновилася і вже не в тому неприємно-ворожому тоні, в якому сказані були останні Миколові слова.

Коли всі встали до вечері, Миколенька Волконський підійшов до П'єра, блідий, з блискучими, променистими очима.

— Дядю П'єр... ви... ні... Якби тато був живий... він був би згоден з вами? — спитав він.

П'єр раптом зрозумів, яка особлива, незалежна, складна й сильна робота почуття і думки повинна була відбуватися в цьому хлопчикові під час розмови, і, згадавши все, що він говорив, П'єр відчув досаду, що хлопчик чув його. Однак треба було відповісти йому.

— Я гадаю, що був би згоден,— сказав він неохоче і вийшов з кабінету.

Хлопчик нахилив голову і в цю мить наче вперше помітив, що він наробив на столі. Він спалахнув і підійшов до Миколи.

— Дядю, пробач мені, це я зробив — ненароком,— сказав він, показуючи на поламаних сургучі й пера.

Микола сердито здригнувся.

— Добре, добре,— сказав він, кидаючи під стіл шматки сургучу й пера. І, очевидним зусиллям стримуючи збурений у ньому гнів, Микола одвернувся від нього.

— Тобі й бути тут зовсім не слід було,— сказав він.

XV

За вечерею про політику та про товариства вже не говорили більш, а, навпаки, знялася дуже приємна для Миколи розмова,— зі спогадами 12-го року, на яку викликав Денисов і в якій П'єр був особливо зворушливий і кумедний. І родичі розійшлися у вельми дружніх взаєминах.

Коли по вечері Микола, роздягнувшись у кабінеті і давши наказ управителю, який довго чекав на нього, прийшов у халаті до спальні, він застав дружину ще за письмовим столом: вона щось писала.

— Що ти пишеш, Марі? —спитав Микола. Графиня Марія почервоніла. Вона боялася, що того, що вона писала, не зрозуміє і не схвалить чоловік.

Вона хотіла б приховати від нього те, що вона писала, але разом з тим і рада була, що він застав її і що треба сказати йому.

— Це щоденник, Nicolas, — сказала вона, подаючи йому синенького зшитка, списаного її твердим, крупним почерком.

— Щоденник?...— з відтінком глузливості сказав Микола і взяв у руки зшитка. Було написано по-французькому:

"4 грудня. Сьогодні Андрюша (старший син), прокинувшись, не хотів одягатися, і m-lle Louise прислала за мною. Він був у настрої вередливості і впертості. Я спробувала погрожувати, але він тільки ще більше розсердився. Тоді я взяла на себе, облишила його і стала з нянею підводити інших дітей, а йому сказала, що я не люблю його. Він довго мовчав, мовби дивуючись; потім у самій сорочці вискочив до мене і розридався так, що я довго не могла його заспокоїти. Видно було, що він мучився най-

більше тим, що засмутив мене; потім, коли я ввечері дала йому квиточка, він знову жалісно розплакався, цілючи мене. З шш усе можна зробити ніжністю".

— Що таке квиточок? — спитав Микола.

— Я почала давати старшим щовечора записочки, як вони поводитись.

Микола глянув у променисті очі, що дивились на нього, і стаа перегортати й читати далі. У щоденнику записувалось усе те з дитячого життя, що —матері здавалося знаменним, виявляючи характери дітей

або наводячи на загальні думки про способи виховання. Це були здебільшого дуже незначні дрібниці; але вони не здавались такими ні матері, ні батькові, коли він сьогодні вперше читав цей дитячий щоденник.

5 грудня було написано:

"Митя пустував за столом. Тато сказав не давати йому солодкого. Йому не дали; але він так жалісно й жадібно дивився на інших, поки вони їли! Я думаю, що карати, не даючи солодоців— тільки розвивати жадібність. Сказати Nicolas".

Микола поклав книжку і подивився на дружину. Променисті очі запитливо (схвалював чи не схвалював він щоденник?) дивились на нього. Не могло бути сумніву не тільки у схваленні, але й у захопленні Миколи своєю дружиною.

"Може, цього не треба було робити так педантично; може, й зовсім не треба",— думав Микола; але це невтомне, вічне душевне напруження, спрямоване тідьки на моральне добро дітей,— захоплювало його. Якби Микола міг усвідомлювати своє почуття,, то він зрозумів би, що основою його твердої, ніжної і гордої любові до друл<ини завжди було це почуття подиву перед її душевністю, перед тим, майже неприступним для Миколи, високим моральним світом, в якому завжди жила його дружина.

Він пишався з того, що вона така розумна, і добре усвідомлював свою мізерність перед нею у світі духовному і тим більш радів з того, що вона зі своєю душею не тільки належала йому, але й являла собою частину його самого.

— Дуже й дуже схвалюю, мій друже,— сказав він із значущим виглядом. І, помовчавши трохи, додав:—А я сьогодні погано держався. Тебе не було в кабінеті. Ми засперечалися а П'єром, і я погарячився. Та неможливо. Це така дитина. Я не знаю, що з ним було б, якби Наташа не

тримала його в руках. Можеш собі уявити, чого їздив до Петербурга?... Вони там утворили...

— Так, я знаю,-^— сказала графиня Марія.— Мені Наташа розповіла.

— Ну, то ти знаєш,— спалахуючи від самого спогаду про суперечку, говорив далі Микола,— він хоче мене запевнити, що обов'язок кожної чесної людини полягає в тому, щоб іти проти уряду, тимчасом як присяга й обов'язок... Я жалкую, що тебе не було. А то на мене всі напали, і Деиисов, і Наташа... Наташа кумедна. Тож^ як вона його під черевиком держить, а тільки-но треба що сказати — в неї своїх слів немає, вона так його словами і говорить,— додав Микола, піддаючись непереборному бажанню осуджувати людей найдорожчих і найближчих. Микола забував, що слово в слово те саме, що він говорив про Наташу, можна було сказати про нього щодо його жінки.

— Так, я це помічала,— сказала графиня Марія.

— Коли я йому сказав, що обов'язок і присяга над усе, він став доводити бозна-що. Жаль, що тебе не було; що б ти сказала?

— По-моєму, ти маєш цілковиту рацію. Я так і сказала Наташі. П'єр каже, що всі страждають, мучаться, розпускаються і що наш обов'язок допомогти ближнім. Звичайно, він має рацію,— говорила графиня Марія, — але він забуває, що в нас є інші обов'язки, ближчі, які сам бог указав нам, і що ми можемо ризикувати собою, але не дітьми.

— Ну от, от, це саме я й казав йому,— підхопив Микола, якому справді здавалося, що він говорив це саме.— А вони своє: що любов до ближнього та християнство, і все це при Мико-леньці, який у цей час забрався до кабінету й переламав усе.

— Ах, знаєш, Nicolas, Миколенька так часто мене мучить,— сказала графиня Марія.—• Це такий незвичайний хлопчик. І я боюсь, що я

забуваю його за своїми. В нас у всіх діти, у всіх рідня; а в нього нікого нема. Він вічно сам один зі своїми думками.

— Ну вже, здається, тобі себе картати за нього нема чого. Усе, що може зробити найніжніша мати для свого сина, ти робила і робиш для нього. І я, певна річ, радий з цього. Він славний, славний хлопчик. Сьогодні він наче в нестямі слухав П'єра. І можеш собі уявити: ми виходимо до вечері; я дивлюсь, він поламав вщент у мене все на столі і зараз же сказав. Я ніколи не бачив, щоб він сказав неправду. Славний, славний хлопчик! — повторив Микола, якому в душі не подобався Миколенька, але якого йому завжди хотілося б вважати славним.

— Усе ж не те, що мати,— сказала графиня Марія,— я почуваю, що не те, і мене це мучить. Чудесний хлопчик; але я страшенно боюсь за нього. Для нього корисне буде товариство.

— Що ж, не надовго; цього літа я одвезу його до Петербурга,— сказав Микола.— Справді, П'єр завжди був і залишиться мрійником,— говорив він далі, повертаючись до розмови в кабінеті, що, очевидно, схвилювала його.— Ну що мені до всього цього там — що Аракчєєв нехороший і все,— що мені до цього було, коли я одружився і в мене боргів стільки, що мене в яму садовлять, і мати, яка цього не може бачити й . розуміти. А потім ти, діти, справи. Хіба я для своєї втіхи з ранку до вечора по господарству та в конторі? Ні, я знаю, що я мушу працювати, щоб заспокоїти матір, відплатити тобі і дітей не залишити такими злидарями, як я був. •

Графині хотілось сказати йому, що не єдиним хлібом сита буде людина, що він занадто великого значення надає цим справам; але вона знала, що цього говорити не треба і марно. Вона тільки взяла його руку і поцілувала. Він прийняв цей жест дружини за схвалення і підтвердження своїх думок і, поміркувавши якийсь час мовчки, вголос продовжував свої думки.

— Ти знаєш, Марі,— сказав він,— сьогодні приїхав Ілля Митрофанович (це був управитель) з тамбовського села і розказує, що за ліс уже дають вісімдесят тисяч.— І Микола із жвавим обличчям став розповідати про можливість вельми скоро викупити Отрадне.— Ще десять годочків життя, і я залишу дітям... у прекрасному стані.

Графиня Марія слухала чоловіка і розуміла все, що він говорив їй. Вона знала, що коли він так думав уголос, він іноді питал її, що він сказав, і сердився, коли помічав, що вона думала про інше. Але вона робила для цього великі зусилля, бо її зовсім не цікавило те, що він говорив. Вона дивилась на нього і не то що думала про інше, а почувала про інше. Вона почувала покірну, ніжну любов до цього чоловіка, який ніколи не зрозуміє всього того, що вона розуміє, і мовби від цього вона ще дужче, з відтінком пристрасної ніжності, любила його. Крім цього почуття, що заповнювало її всю і заважало їй входити в подробиці чоловікових планів, в голові її зринали думки, які не мали нічого спільного з тим, що він говорив. Вона думала про небожа (розповідь чоловіка про його хвилювання під час ГРерової мови дуже вразила її), і різні риси його ніжної чутливої вдачі поставали перед нею; і вона, думаючи про небожа, думала і про своїх дітей. Вона не порівнювала небожа і своїх дітей, але вона порівнювала своє почуття до них і з сумом визнавала, що в почутті її до Миколеньки чогось бракувало.

Іноді їй спадало на думку, що ця різниця виникає у зв'язку з віком; але вона почувала, що була винна перед ним, і в душі своїй обіцяла собі виправитися і зробити неможливе — тобто в цьому житті любити і свого чоловіка, і дітей, і Миколеньку, і всіх ближніх так, як Христос любив людство. Душа графині Марії завжди поривалася до безконечного, вічного і довершеного і тому ніколи не могла бути спокійною. На обличчі її виступив суворий вираз затаєного високого страждання душі, обтяженої тілом. Микола подивився на неї.

"Боже мій! що з нами буде, як вона помре,— а це мені здається, коли в неї таке обличчя",— подумав він і, ставши перед образом, почав читати вечірні молитви.

Наташа, залишившись з чоловіком сам на сам, теж розмовляла з ним так, як тільки розмовляють жінка з чоловіком, тобто незвичайно ясно і швидко розуміючи одне одного і ділячись думками всупереч усім правилам логіки, не вдаючись до міркувань та висновків, цілком особливим способом. Наташа так звикла говорити з чоловіком у цей спосіб, що за найпевнішу ознаку того, що між нею і чоловіком було щонебудь негаразд, для неї правив логічний розвиток думок П'єра. Коли він починав доводити, говорити розсудливо і спокійно і коли вона, захоплена його прикладом, починала робити те ж саме, вона знала, що це неодмінно поведе до сварки.

Відтоді, як вони залишились самі і Наташа з широко розкритими, щасливими очима підійшла до нього повільно і раптом, швидко схопивши його за голову, пригорнула її до своїх грудей і сказала: "Тепер весь, весь мій, мій! Не втечеш!" — відтоді почалась ця розмова, суперечна всім законам логіки, суперечна вже тому, що одночасно говорилось про цілком різні речі. Це одночасне обмірковування багатьох речей не тільки не заважало ясності розуміння, але й, навпаки, було найпевнішою ознакою того, що вони цілком розуміють одне одного.

Як уві сні все буває непевним, нісенітним і суперечним, крім почуття, що панує над сном, так і в цих взаєминах, суперечних усім законам розуму, послідовними і ясними є не слова, а тільки почуття, що панує над ними. ^

Наташа розповідала П'єру про життя-буття брата, про те, як вона мучилась, а не жила, без чоловіка, і про те, як вона ще дужче полюбила Марі, і про те, що Марі з усіх поглядів краща за неї. Говорячи це, Наташа признавалася щиро, що вона бачить вищість Марі, але разом з тим вона, говорячи це, вимагала від П'єра, щоб він усе ж віддавав їй перевагу над Марі й над усіма іншими жінками, і щоб тепер знову, особливо після того, як він 4 бачив багато жіно# у Петербурзі, повторив їй це.

П'єр, відповідаючи на Наташині слова, розповів їй, як нестерпно йому було в Петербурзі бувати на вечорах та обідах з дамами.

— Я зовсім розучився говорити з дамами,— сказав він,— просто скучно. Особливо, я такий був занятий.

Наташа пильно подивилась на нього і говорила далі:

— Марі — вона така чарівна!— сказала вона.— Як вона вміє розуміти дітей. Вона наче тільки душу їх бачить. Вчора, наприклад, Митенька став вередувати...

Ах, як він схожий на батька,— перебив П'єр. Наташа зрозуміла, чому він зробив це зауваження про схожість Митеньки з Миколою: йому неприємний був спогад про його суперечку з шуряком і хотілося знати про це Наташину Думку.

'— В Миколеньки є ця слабкість, що коли що не прийняте всіма, він нізащо не погодиться. А я розумію, ти дорожиш саме тим, щоб ouvrir une carrière¹,—сказала вона, повтррюючи слова, що їх одного разу сказав П'єр.

— Ні, головне,— сказав П'єр,— для Миколи думки й міркування — забава, майже розвага. Ось він збирає бібліотеку і за правило поставив не купувати нової книжки, не прочитавши купленої,— і Сімонді, і Руссо, і Монтеस्क'є,— усміхнувшись, додав в П'єр.— Ти ж знаєш, як я його...— почав був він пом'якшувати свої слова; але Наташа перебила його, даючи відчути, що цього не треба.

— То ти кажеш, для нього думки забава...

— Так, а для мене все інше забава. Я весь час у Петербурзі як уві сні всіх бачив. Коли мене захоплює думка, то все інше забава.

— Ой^ як жаль, що я не бачила", як ти вітався з дітьми,— сказала Наташа.— Котра найбільш зраділа? Певне, Ліза?

— Ліза,— сказав П'єр і говорив далі те, що цікавило його.— Микола каже, ми не повинні думати. Та я не можу. Не кажучи вже про те, що в Петербурзі я почував (я тобі можу сказати це), що без мене все це розпадалося, кожен тягнув у свій бік. Але мені вдалося всіх об'єднати, і потім моя думка така проста і ясна. Я ж не кажу, що ми повинні протидіяти тому-то й тому-то. Ми можемо помилятися. А я кажу: візьміться рука в руку ті, які люблять добро, і хай буде один прапор — діяльна чеснота. Князь Сергій гарний чоловік і розумний.

Наташа не мала б сумніву в тому, що П'єрова думка — велика думка, та одно бентежило її. Це те, що він — її чоловік. "Невже така важна й потрібна для суспільства людина — разом з тим мій чоловік? Чому це так трапилось?" їй хотілося висловити йому цей сумнів. "Хто і хто ті люди, які могли б вирішити, чи справді він такий уже розумніший за всіх?" — питала вона себе й перебирала у своїй уяві тих людей, яких дуже поважав П'єр. Нікого з усіх людей, судячи з того, як він розказував, П'єр так не поважав, як Платона Каратаєва. s

— Ти знаєш, про що я думаю? — сказала вона,— про Платона Каратаєва. Як він? Підтримав би тепер тебе?

П'єра анітрохи не здивувало це запитання. Він зрозумів хід жіничиних думок.

— Платон Каратаєв? — сказав він і замислився, очевидно, щиро намагаючись уявити собі міркування Каратаєва в цьому питанні.— Він не зрозумів би, а втім, можливо, що й зрозумів би.

— Я страшенно люблю тебе! — раптом сказала Наташа.— Страшенно. Страшенно!

— Ні, не підтримав би,— сказав П'єр, подумавши.— Що він схвалив би, це наше сімейне життя. Він так хотів бачити в усьому гожість, щастя,

спокій, і я з гордістю показав би йому нас. От ти кажеш — розлука. А ти не повіриш, яке особливе почуття я до тебе маю після розлуки...

— До речі, ось іще...— почала була Наташа.

— Ні, не те. Я ніколи не перестаю тебе любити. І любити більше не можна; а це особливо... Авжеж...— Він не доказав, бо погляди їх, зустрівшись, доказали решту.

— Які дурниці,— раптом сказала Наташа,— медовий місяць і що саме щастя в перший час. Навпаки, тепер найкраще. Якби ти тільки не їздив. Пам'ятаєш, як ми сварилися? І завжди я була винна. Завжди я. І про що ми сварилися, я не пам'ятаю навіть.

— Усе про одно,— сказав П'єр, усміхаючись,— ревну...

— Не кажи, терпіти не можу,— вигукнула Наташа. І холодний, злий блиск засвітився в її очах.— Ти бачив її? — додала вона, помовчавши.

— Ні, та й хоч би бачив, не впізнав би. . Вони помовчали.

— Ах, знаєш? Коли ти в кабінеті говорив, я дивилась на тебе,— заговорила Наташа, очевидно намагаючись відігнати на-біглу хмарину. — Ну, дві краплі води ти на нього схожий, на хлопчика. (Так вона називала сина.) Ой, час до нього йти... Прийшло... А жаль іти звідси.

Вони замовкли на кілька секунд. Потім раптом одночасно повернулись одне до одного і почали щось говорити: П'єр почав самозадоволено й захоплено; Наташа — тихо, щасливо усміхаючись. Стикнувшись, вони обоє зупинилися, даючи одне одному дорогу.

— Ні, ти що? говори, говори.

— Ні, ти скажи, я так, дурниці,— сказала Наташа. П'єр сказав те, що він почав. Це було продовження його самозадоволенних міркувань про його успіхи в Петербурзі. Йому здавалося в цю хвилину, що він мав покликання дати новий напрям всьому російському суспільству і всьому світові.

— Я хотів сказати тільки, що всі думки, які мають величезні наслідки, — завжди прості. Вся моя думка в тому, що коли люди порочні зв'язані між собою і становлять силу, то людям чесним треба зробити тільки те ж саме. Тож як просто.

— Авжеж.

— А ти що хотіла сказати?

— Я так, дурниці.

— Ні, все-таки.

— Та нічого, пусте,— сказала Наташа, ще світліше засяявши усмішкою,— я тільки хотіла сказати про Петю: сьогодні няня підходить узяти його від мене, він засміявся, зажмурився і притулився до мене — певне, думав, що сховався. Страшенно милий. Ось він кричить. Ну, прощай! — І вона пішла з кімнати.

У той самий час унизу, у відділенні Миколеньки Волконського, в його спальні, як завжди, горіла лампада (хлопчик боявся темряви, і його не могли відучити від цієї вади). Десаль спав високо на своїх чотирьох подушках, і його римський ніс робив рівномірні звуки хропіння. Миколенька, щойно прокинувшись, у холодному поту, з широко розкритими очима, сидів на своєму ліжку і дивився перед собою. Страшний сон розбудив його. Він бачив уві сні себе і П'єра в касках — таких, які було намальовано у виданні Плутарха. Вони з дядьком П'єром йшли попереду величезного війська. Військо це складалося з білих косих

ліній, що наповнювали повітря так, як те павутиння, що літає восени і що його Десаль називав *le fil de la Vierge*¹. Попереду була слава, з таких самих ниток, як і ці, тільки трохи цупкіших. Вони — він і П'єр — линули легко і радісно все ближче та й ближче до мети. Раптом нитки, які рухали їх, стали ослабати, плутатися; стало важко. І дядько Микола Ілліч зупинився перед ними у грізній і суворій позі.

— Це ви зробили? — сказав він, показуючи на поламані сургучі й пера.
— Я любив вас, але Аракчєєв звелів мені, і я уб'ю першого, хто рушить вперед,— Миколенька оглянувся на П'єра; але П'єра вже не було. П'єр був батько—князь Андрій, і він не мав образу і форми, але він був, і, бачачи його, Миколенька почував млявість любові: він почував себе безсилим, безкостим і плинним. Батько голубив і жалів його. Але дядько Микола Ілліч все ближче й ближче наступав на них. Жах охопив Миколеньку, і він прокинувся.

"Батько,— думав він.— Батько (хоч у домі було два схожих портрети, Миколенька ніколи не уявляв князя Андрія в людському образі), батько був зі мною і голубив мене. Він схвалював мої думки, він схвалював думки дядя П'єра. Хоч би що він говорив — я зроблю це. Муцій Сцевола спік свою руку. Але чому ж і в мене в житті не буде того самого? Я знаю, вони хочуть, щоб я вчився. І я буду вчитися. Але коли-небудь я перестану; і тоді я зроблю. Я тільки про'одно прошу бога: щоб було зі мною те, що було з людьми Плутарха, і я зроблю те саме. Я зроблю краще. Усі визнають, усі полюблять, усі захопляться мною". І раптом Миколенька відчув ридання, що охопили його груди, і заплакав.

— *Etes vous indisposé?*²—обізвався Десаль.

— *Non*³, —відповів Миколенька і ліг на подушку. "Він добрий і гарний, я люблю його,— думав він про Десалья.— А дядько П'єр! О, яка чудова людина! А батько? Батько! Батько! Так, я зроблю те, чим навіть він був би задоволений..."

Ц ЧАСТИНА ДРУГА

і

і на друге запитання — визнанням того ж божества, що спрямовувало цю волю обраного до призначеної мети.

Таким чином, питання ці розв'язувались вірою в безпосередню участь божества у справах людства.

Нова наука історії в теорії своїй відкинула обидва ці поло-^ження.

Здавалося б, що, відкинувши вірування древніх про підлеглисть людей божеству і про певну мету, до якої ведуться народи, нова наука мала б вивчати не вияви влади, а причини, що утворюють її. Але вона не зробила цього. Відкинувши в теорії погляди колишніх істориків, вона додержується їх на практиці.

Замість людей, обдарованих божественною владою і безпосередньо керованих волею божества, нова історія поставила або героїв, обдарованих незвичайними, не людськими здібностями, або просто людей найрізноманітніших властивостей, від монархів до журналістів, що керують масами. Замість колишніх, угодних божеству, цілей народів — іудейського, грецького, римського, які древнім здавалися цілями руху людства, нова історія поставила свої цілі — благо французького, німецького, англійського і, в най-вищому своєму абстрагуванні, благо цивілізації всього людства, під яким звичайно розуміються народи, що займають маленький північно-західний куточок великого материка.

Нова історія відкинула колишні вірування, не поставивши на їх місце нового погляду, і логіка становища змусила істориків, які нібито відкинули божественну владу царів і фатум древніх, прийти іншим шляхом до того ж самого: до визнання того, що 1) народами керують

поодинокі люди і 2) що існує певна мета, до якої рухаються народи і людство.

У всіх творах новітніх істориків від Гібона до Бокля, незважаючи на їх гадану розбіжність та на гадану новизну їх поглядів, лежать в основі ці два неминучі положення.

По-перше, історик описує діяльність окремих осіб, що, на його думку, керували людством: один вважає за таких лише монархів, полководців, міністрів; другий — крім монархів — і трибунів, учених реформаторів, філософів та поетів. По-друге, мета, до якої ведуть людство, відома історикові: для одного мета ця полягає у величі римської, іспанської, французької держав; для другого — це свобода, рівність, певного роду цивілізація маленького куточка світу,, що зветься Європою.

У 1789 році знімається заворушення в Парижі; воно наростає, розливається і виявляється рухом народів з заходу на схід. Кілька разів рух цей прямує на схід, стикається з протирухом зі сходу на захід; у 12-му році він доходить своєї крайньої межі — Москви, і з дивною симетрією відбувається прбтирух зі сходу на захід, так само, як і в першому русі, втягаючи за собою серединні народи. Зворотний рух доходить до точки виходу, руху на західі — до Парижа і затихає.

У цей двадцятилітній період часу величезна кількість полів не орана; житла попалено; торгівля змінює напрям; мільйони людей убожіють, багатіють, переселяються, і мільйони людей, християн, які сповідують закон любові до ближнього, вбивають одне одного.

Що таке все це означає? Чому сталося це? Що змушувало цих людей спалювати житла і вбивати таких, як самі? Які були причини цих подій? Яка сила примусила людей таке чинити? Ось мимовільні, простодушні й цілком законні запитання, що їх ставить собі людина, натрапляючи на пам'ятки й перекази минулого періоду руху.

За розв'язанням цих питань ми вдаємося до науки історії, що має мету — самопізнання народів і людства.

Якби історія зберегла старий погляд, вона б сказала: божество, щоб нагородити чи покарати свій народ, дало Наполеону владу і керувало його волею для досягнення своїх божественних цілей. І відповідь була б повна і ясна. Можна було б вірувати чи не вірувати в божественне значення Наполеона; але для того, хто вірує в нього, в усій історії цього часу все було б зрозумілим і не могло б бути жодної суперечності.

Але нова наука історії не може відповідати таким чином. Наука не визнає погляду древніх на безпосередню участь божества у справах людства, і тому вона повинна дати інші відповіді.

Нова наука історії, відповідаючи на пі запитання, каже: ви хочете знати, що означає цей рух, чому він стався і яка сила учинила Ці події? Слухайте:

"Людовік XIV був дуже гордий і самовпевнений чоловік; у нього були такі-то коханки і такі-то міністри, і він погано управляв Францією. Наслідники Людовіка теж були слабкі люди і теж погано управляли Францією. І в них були такі-то улюбленці і такі-то коханки. До того ж деякі люди писали в цей час якісь там книжки. Наприкінці XVIII сторіччя в Парижі зібралось десятків зо два людей, які стали говорити про те, що всі люди рівні і вільні. Через те в усій Франції люди стали різати й топити одне одного. Люди ці вбили короля і ще багатьох. Цього самого часу у Франції був геніальний чоловік — Наполеон. Він скрізь усіх перемагав, тобто вбивав багато людей, бо він був дуже геніальний. І він поїхав убивати нащось африканців, і так добре їх убивав і був такий хитрий і розумний, що, приїхавши до Франції, звелів усім підкорятись йому. І всі йому підкорилися. Ставши імператором, він знову пішов убивати народ — в Італії, в Австрії та в Пруссії. І там багато вбив. А в Росії був імператором Олександр, який вирішив відновити порядок у Європі і тому воював з Наполеоном. Але в 7-му році він раптом подружив з ним, а в 11-му знову посварився, і знову вони стали вбивати багато людей. І Наполеон привів

шістсот тисяч чоловік у Росію і завоював Москву; а потім він раптом утік з Москви, і тоді імператор Олександр, скориставшись порадами Штейна та інших, об'єднав Європу для ополчення проти порушника її спокою. Всі союзники Наполеона раптом стали його ворогами; і це ополчення пішло проти Наполеона, який зібрав нові сили. Союзники перемогли Наполеона, вступили в Париж, примусили Наполеона зректися престолу і послали його на острів Ельбу, не позбавляючи його" сану ім-

ператора і віддаючи йому всіляку шану, хоч п'ять років тому і рік після цього всі його вважали за розбійника поза законом. А царювати став Людовік XVIII, з якого до того часу і французи і союзники тільки сміялися. А Наполеон, проливаючи сльози перед старою гвардією, зрікся престолу і поїхав у вигнання. Потім вправні державні люди та дипломати (особливо Талейран, який зумів сісти перше за іншого на певне крісло і тим збільшив кордони Франції) розмовляли у Відні і цією розмовою робили народи щасливими або нещасними. Раптом дипломати й монархи мало були не посварилися; вони вже готові були знову наказати своїм військам убивати один одного; але в цей час Наполеон з батальйоном приїхав до Франції, і французи, які ненавиділи його, зараз же всі йому підкорилися. Але союзні монархи за це розсердились і знову пішли воювати з французами. І геніального Наполеона перемогли й повезли на острів Елени, раптом визнавши його за розбійника. І там вигнанець, розлучений з любими серцю і з дорогою йому Францією, помирав на скелі повільною смертю і передав свої великі діяння нащадкам. А в Європі учинилася реакція, і всі государі стали знову кривдити свої народи".

Даремне подумали б, що це глузи, карикатура на історичні описи. Навпаки, це дуже м'яке висловлення тих суперечних відповідей, які не відповідають на запитання і які дає вся історія, від авторів мемуарів та історій окремих держав до загальних історій і нового роду історій культури того часу.

Химерність і комізм цих відповідей впливають з того, що нова історія схожа на глуху людину, що відповідає на запитання, яких ніхто їй не ставить.

Коли мета історії полягає в описові руху людства і народів, то перше питання, без відповіді на яке все інше є незрозумілим,— таке: яка сила рухає народами? На це питання нова історія заклопотано розповідає або те, що Наполеон був дуже геніальний, або те, що Людовік XIV був дуже гордий, або ще те, що такі-то письменники написали такі-то книжки.

Все це дуже можливе, і людство ладне з цим погодитися, але воно не про це питає. Все це могло б бути цікавим, якби ми визнавали божественну владу, основу на самій собі і завжди однаковою, яка управляє своїми народами через Наполеонів, Людовіків та письменників; але влади цієї ми не визнаємо, і тому, перше ніж говорити про Наполеонів, Людовіків та письменників, треба показати зв'язок, що існує між цими особами і рухом народів.

Коли замість божественної влади стала інша сила, то треба пояснити, в чому полягає ця нова сила, бо саме в цій силі і є весь інтерес історії.

Історія наче ставить передумовою, що сила ця сама собою розуміється і що вона всім відома. Та, незважаючи на все бажання визнати цю нову силу за відому, той, хто прочитає дуже багато історичних творів, мимоволі відчує сумнів у тому, що нова сила ця, різно трактована самими істориками, є всім цілком відома.

Яка сила рухає народами?

Приватні історики біографічні й історики окремих народів розуміють цю силу як владу, притаманну героям та володарям. За їх описами події учиняються виключно волею Наполеонів, Олександрів чи взагалі тих осіб, які описує приватний історик. Відповіді, що їх дають цього типу історики на питання про ту силу, яка рухає подіями, задовільні, але тільки доти, поки існує один історик по кожній події. Але як тільки історики різних національностей і поглядів починають описувати ту саму подію, одразу відповіді, які вони дають, втрачають всю рацію, бо силу цю кожен з них розуміє не тільки по-різному, але часто й цілком протилежно. Один

історик твердить, що подію учинено з волі Наполеона; другий твердить, що її учинено з волі Олександра; третій,— що з волі якої-небудь третьої особи. Крім того, історики цього типу суперечать один одному навіть і в поясненнях тієї сили, що на ній ґрунтується влада однієї і тієї ж особи. Тьєр, бонапартист, каже, що влада Наполеона ґрунтувалася на його добродетелі і геніальності; Бапіїєу, республіканець, каже, що вона ґрунтувалася на його шахрайстві та на обдурюванні народу. Отже, історики цього типу, взаємно знищуючи положення один одного, тим самим знищують поняття сили, що учиняє події, і не дають ніякої відповіді на істотне питання історії.

Загальні історики, маючи справу з усіма народами, наче визнають неправильність погляду приватних істориків на силу, що учиняє події. Вони не визнають цієї сили за владу, притаманну героям та володарям, а вважають її за результат ^ різноманітно спрямованих багатьох сил. Описуючи війну чи підкорення народу, загальний історик відшукує причину події не у владі однієї особи, а у взаємодії однієї на другу багатьох осіб, пов'язаних з подією.

За цим поглядом влада історичних осіб, що є чином багатьох сил, здавалося б, не може вже розглядатись як сила, що сама собою учиняє події. Тимчасом загальні історики здебільшого вживають поняття влади знову ж таки як сили, що сама собою учиняє події і відноситься до них як причина. За їх викладом, то історична особа є витвором свого часу, і влада її є лише чином різних сил; то влада її є силою, що учиняє події. Гервінус, Шлоссер, наприклад, та інші то доводять, що Наполеон є витвором революції, ідей 1789 року і т. д., то прямо кажуть, що похід 12-го року й інші події, які їм не подобаються, є тільки чином хибно спрямованої волі Наполеона і що самі ідеї 1789 року були зупинені в своєму розвитку внаслідок сваволі Наполеона. Ідеї революції, загальний настрій утворили владу Наполеона. А влада Наполеона придушила ідеї революції і загальний настрій.

Чудна суперечність ця не випадкова. Вона не тільки зустрічається на кожному кроці, але й з послідовного ряду таких супе-* речностей

складаються всі описи загальних істориків. Суперечність ця виникає тому, що, ставши на шлях аналізу, загальні історики зупиняються на половині дороги.

Для того, щоб складові сили давали певну складену або рівнодіючу, необхідно, щоб сума складових дорівнювала рівнодіючій. Цієї ось умови ніколи не дотримують загальні історики, і тому, щоб пояснити рівнодіючу силу, вони неминуче мусять припускати, крім своїх недостатніх складових, ще непояснену силу, що діє по рівнодіючій.

Приватний історик, описуючи чи то похід 13-го року, чи то відновлення Бурбонів, прямо каже, що події ці сталися з волі Олександра. А загальний історик Гервінус, заперечуючи цей погляд приватного історика, намагається довести, що похід 13-го року і відновлення Бурбонів, крім волі Олександра, мали причинами діяльність Штейна, Меттерніха, m-me Staël, Талейрана, Фіхте, Шатобріана й інших. Історик розклав, очевидно, владу Олександра на складові: Талейрана, Шатобріана і т. д.; сума цих складових, тобто дія Шатобріана, Талейрана, m-me Staël та інших, очевидно, не дорівнює цілій рівнодіючій, тобто тому явищу, що мільйони французів підкорилися Бурбонам. І тому, щоб пояснити, яким чином з цих складових виплило підкорення мільйонів, тобто з складових, рівних одному А, виплила рівнодіюча, рівна тисячі А, історик неминуче мусить допустити знову ту ж силу влади, яку він заперечує, визнаючи її результатом сил, тобто він мусить допустити непояснену силу, що діє по рівнодіючій. Саме це й роблять загальні історики. І внаслідок того суперечать не тільки приватним історикам, але й самі собі.

Сільські люди, не маючи ясного уявлення про причини дощу, кажуть, залежно від того, чого їм хочеться — дощу, чи години: вітер розігнав хмари і вітер нагнав ^хмар. Так само загальні історики: іноді, коли їм цього хочеться, коли це підходить до їх теорії, вони кажуть, що влада є результатом подій; а іноді, коли треба довести інше, вони кажуть, що влада учиняє події.

Треті історики, що зветься істориками культури, ідучи шляхом, що його проклали загальні історики, які визнають іноді письменників та дам за сили, що учиняють події, ще цілком інакше розуміють цю силу. Вони вбачають її у так званій культурі, в розумовій діяльності.

Історики культури цілком послідовні у відношенні до своїх родоначальників — загальних істориків, бо коли історичні події можна пояснювати тим, що певні люди так-то і "так-то ставились одні до одних, то чому не пояснити їх тим, що такі-то люди писали такі-то книжки? Ці історики з усього величезного числа ознак, що супроводять усяке живе явище, вибирають ознаку розумової діяльності і кажуть, що ця ознака є причиною. Але, незважаючи на всі їх намагання показати, що причина події лежала в розумовій діяльності, тільки з великою поступливістю можна догодитися з тим, що між розумовою діяльністю та рухом народів є щось спільне, а вже ні в якому разі не можна припустити, щоб розумова діяльність керувала діями людей, бо такі явища, як прежорстокі вбивства французької революції, що впливають з проповідей про рівність людини, і люті війни та страти, що впливають з проповіді про любов, суперечать цьому припущенню.

Але, коли припустити навіть, що всі хитромудрі міркування, якими наповнено ці історії, є правильними; коли припустити, що народами управляє якась невизначна сила, що зветься ідеєю,— істотне питання історії все ж або залишається без відповіді, або до попередньої влади монархів і до впливу порадників та інших осіб, що його вводять загальні історики, приєднується нова сила ідеї, зв'язок якої з масами потребує пояснення. Можна зрозуміти, що Наполеон мав владу, і тому сталася подія; з певною поступливістю можна ще зрозуміти, що Наполеон, разом з іншими впливами, був причиною події; але яким чином книга *Contrat Social* призвела до того, що французи стали топити один одного,— не можна зрозуміти без пояснення причинного зв'язку цієї нової сили з подією.

Безперечно, існує зв'язок між усім, що живе одночасно, і тому є можливість знайти певний зв'язок між розумовою діяльністю людей і їх

історичним рухом, так само, як цей зв'язок можна знайти між рухом людства та торгівлею, ремеслами, садівництвом і чим хочете. Але чому розумову діяльність людей історики культури ставлять причиною чи вираженням усього історичного руху— це зрозуміти важко. Такий висновок істориків можна пояснити хіба лише так: 1) історію пишуть учені, і тому їм природно і приємно думати, що діяльність їх стану є основою руху всього людства,— так само, як це природно і приємно думати купцям, хліборобам, солдатам (це не висловлюється лише тому, що купці і солдати не пишуть історії), і 2) духовна діяльність, освіта, цивілізація, культура, ідея — все це поняття неясні, невизначені, під прапором яких вельми зручно вживати слова, що мають ще менше ясного значення і тому легко підставляються під всякі теорії.

Але, не кажучи про внутрішню вартість цього роду історій (можливо, вони для кого-небудь чи для чого-небудь і потрібні), історії культури, до яких починають більше й більше зводитися всі загальні історії, знаменні тим, що вони, детально і серйозно розглядаючи різні релігійні, філософські, політичні вчення як причини подій, щоразу, як тільки їм доводиться описати справжню історичну подію, як, наприклад, похід 12-го року, описують її мимоволі як чин влади, прямо кажучи, що похід цей є чин волі Наполеона. Говорячи так, історики культури мимоволі суперечать самим собі, вони доводять, що та нова сила, яку вони придумали, не виражає історичних подій, а що єдиним способом розуміти історію є та влада, якої вони начебто не визнають.

Іде паровоз. Постає питання, чому він рухається? Селянин каже: чорт рухає його. Другий каже, що паровоз іде тому, що в ньому рухаються колеса. Третій запевняє, що причина руху полягає в димі, який відносить вітром.

Селянинові не можна заперечити: він придумав повне пояснення. Для того, щоб йому заперечити, треба, щоб хто-небудь довів йому, що нема чорта, або щоб другий селянин пояснив, що не чорт, а німець рухає паровоз. Тільки тоді з суперечностей вони побачать, що обидва вони помиляються. А той, який каже, що* причина полягає в рухові коліс, сам

собі заперечує, бо коли він став на ґрунт аналізу, він повинен іти далі й далі: він повинен пояснити причину руху коліс. І доти, поки він не прийде до останньої причини руху паровоза, до стиснутої в паровику пари, він не матиме права зупинитись у відшукуванні причини. А той, що пояснював рух паровоза димом, який відносить назад, очевидно зробив так: побачивши, що пояснення про колеса не дає причини, він узяв першу-ліпшу ознаку і, зі свого боку, видав її за причину.

Єдиним поняттям, яке може пояснити рух паровоза, є поняття сили, що дорівнює видному рухові.

Єдиним поняттям, шляхом якого можна пояснити рух народів, є поняття сили, що дорівнює всьому рухові народів.

Тимчасом під поняттям цим різні історики розуміють цілком відмінні і такі, що зовсім не дорівнюють видному рухові, сили. Одні вбачають у ньому силу, безпосередньо притаманну героям,— як селянин чорта в паровозі; другі — силу, складену з деяких інших сил,— як рух коліс; треті — розумовий вплив,— як дим, який відносить.

Доти, поки пишуться історії окремих осіб — хай вони Кесарі, Олександрі чи Лютери й Вольтери,— а не історія всіх, без єдиного винятку всіх людей, які брали участь у події,— нема можливості не приписувати окремим особам сили, що змушує інших людей спрямовувати свою діяльність до однієї мети. І єдиним, відомим історикам, таким поняттям є влада.

Поняття це є єдиною ручкою, за допомогою якої можна володіти матеріалом історії при теперішньому її викладі, і той, хто відламав би цю ручку, як те зробив Бокль, не знайшовши іншого прийому обходження з історичним матеріалом, тільки позбавив би себе останньої можливості обходитися з ним. Неминучість поняття влади для пояснення історичних явищ найкраще доводять самі загальні історики й історики культури, які

нібито зрікаються поняття влади і неминуче на кожному кроці застосовують його.

Історична наука до цього часу у відношенні до запитань людства схожа на гроші, що є в обігу—асигнації і дзвінку монету. Біографічні і приватні народні історії схожі на асигнації. Вони можуть ходити й бути в обігу, відповідаючи своєму призначенню, без шкоди будь-кому і навіть з користю доти, поки не виникне питання про "те, чим вони забезпечені. Досить тільки забути питання про те, в який спосіб воля героїв учиняє події, і історії Тьєрів будуть цікаві, повчальні і, крім того, матимуть 'відтінок поезії. Але так само, як сумнів у дійсній вартості папірців виникає або з того, що робити їх легко, і тому почнуть робити їх багато, або з того, що захочуть узяти за них золото,— так само виникне сумнів у дійсному значенні історій цього гатунку — або з того, що їх з'являється занадто багато, або з того, що хто-небудь у простоті душі питає: якою ж силою зробив це Наполеон? тобто захоче розміняти ходячого папірця на листе золото дійсного поняття.

' Щождо загальних істориків та істориків культури, то вони схожі на людей, які, визнавши незручність асигнацій, вирішили б замість папірця зробити дзвінку монету з металу,, що не має компактності золота. І монета справді вийшла б дзвінка, але тільки дзвінка. Папірець ще міг вводити в оману необізнаних, а монета дзвінка, але не цінна, не може ввести в оману нікого. Як золото тоді тільки золото, коли його можна вжити не лише для обміну, а й для справи, так само й загальні історики тоді тільки будуть золотом, коли вони спроможні будуть відповісти на істотне питання історії: що таке влада? Загальні історики відповідають на це питання суперечно, а історики культури зовсім відхиляють його, відповідаючи на щось зовсім інше. І як жетони, схожі на золото, можуть бути вживані тільки між людьми, які погодилися визнавати їх за золото, та між тими, що не знають властивості золота, так і загальні історики й історики культури, не відповідаючи на істотні питання людства, правлять з якимись своїми цілями за ходячу монету для університетів та юрми читачів, охочих до серйозних книжок, як вони це називають.

IV

Зрікшись колишнього погляду на божественне підкорення волі народу одному обраному і на підкорення цієї волі божеству, історія не може зробити жодного кроку без суперечності, не вибравши одного з двох; або повернутись до попереднього вірування в безпосередню участь божества у справах людства, або певним чином пояснити значення тієї сили, що учиняє історичні події і вветься владою.

Повернутись до першого неможливо: вірування зруйновано, і тому необхідно пояснити* значення влади.

Наполеон наказав зібрати війська і йти на війну. Уявлення це до такої міри нам звичне, до такої міри ми зжилися з цим поглядом, що питання про те, чому шістьсот тисяч чоловік ідуть на війну, коли Наполеон сказав такі-то слова, здається нам безглуздим. Він мав владу, і тому було виконано те, що він наказав.

Відповідь ця цілком задовільна, коли ми віримо, що владу дано йому було від бога. Але як тільки ми не визнаємо цього, необхідно визначити, що таке являє собою ця влада однієї людини над другою.

Влада ця не може бути тією безпосередньою владою фізичної переваги сильної істоти над кволою, переваги, що ґрунтується на застосуванні або на погрозі застосування фізичної сили,— як влада Геркулеса; так само вона не може ґрунтуватися на перевазі моральної сили, як те у простоті душевній думають деякі історики, кажучи, що історичні діячі є герої, тобто люди, обдаровані особливою силою душі та розуму, яка зветься геніальністю. Влада ця не може ґрунтуватися на перевазі моральної сили, бо, не кажучи про людей-героїв, як Наполеони, про моральні якості яких думки вельми розбіжні, історія показує нам, що ні Людо-віки XI-ті, ні Меттерніхи, що управляли мільйонами людей, не мали ніяких особливих властивостей сили душевної, а, навпаки, були

здебільшого морально слабкіші за кожного з мільйонів людей, якими вони управляли.

Коли джерело влади, лежить не в фізичних і не в моральних властивостях особи, яка її має, то очевидно, що джерело цієї влади повинне перебувати поза особою —■ в тих стосунках з масами, в яких перебуває особа, що має владу.

Саме так і розуміє владу наука про право, та сама розмінна каса історії, що обіцяє розміняти історичне розуміння влади на чисте золото.

Влада є сукупність воль мас, перенесена висловленим або мовчазним погодженням на обраних масами правителів.

У галузі науки права, складеної з міркувань про те, як треба було б влаштувати державу і владу, якби можна було все це влаштувати, все це дуже ясно; але в застосуванні до історії це визначення влади вимагає роз'яснень.

Наука права вважає державу і владу, як древні вважали вогонь,— за щось абсолютно існуюче. А для історії держава і влада є тільки явища, так само як для фізики нашого часу вогонь є не стихія, а явище.

Від цієї ось основної різниці поглядів історії і науки права виходить те, що наука права може докладно розповісти, як, на її думку, треба б влаштувати владу і що таке влада, яка непорушно існує поза часом; але на питання історичні про значення влади, що змінюється в часі, вона нічого не може відповісти.

Якщо влада є перенесена на правителя сукупність воль, то чи в Пугачов представником воль мас? Якщо не є, то чому Наполеон I є представником? Чому Наполеон III, коли його спіймали з Булоні, був злочинцем, а потім були злочинцями ті, яких він спіймав?

За двірцевих революцій, у яких беруть участь іноді два-три чоловіка, чи теж переноситься воля мас на нову особу? У міжнародних стосунках чи гієреноситься воля мас народу на свого завойовника? У 1808 році чи була воля Рейнського Союзу перенесена на Наполеона? Чи була перенесена на Наполеона воля маси російського народу в 1809 році, коли наші війська йшли в союзі з французами воювати проти Австрії?

На ці запитання можна відповісти потрійно:

Або 1) визнати, що воля мас завжди безумовно передається тому чи тим правителям, яких вони обрали, отже всяке виникнення нової влади, всяка боротьба проти раз переданої влади повинна вважатись лише за порушення справжньої влади.

Або 2) визнати, що воля мас переноситься на правителів з визначеними і відомими умовами, і показати, що всі турбування, сутички і навіть знищення влади стаються через те, що правителі не дотримують умов, з якими їм передано владу.

Або 3) визнати, що воля мас переноситься на правителів умовно, але з умовами невідомими, невизначеними, і що виникнення багатьох влад, боротьба їх і падіння стається тільки від більшого чи меншого виконання з боку правителів тих невідомих умов, на яких переносяться 'волі мас з одних осіб на другі.

Так потрійно й пояснюють історики відношення мас до правителів.

Одні історики, не розуміючи в простоті душевній питання про значення влади, ті самі приватні й біографічні історики, про яких ішлося вище, визнають наче, що сукупність воль мас переноситься на історичних осіб безумовно, і тому, описуючи яку-не-будь одну владу, ці історики виходять з передумови, що ця сама влада є одна абсолютна і справжня, а що всяка інша сила, протидіюча цій справжній владі, є не влада, а порушення влади — насильство.

Теорія їх, придатна для первісних і мирних періодів історії, в застосуванні до складних і бурхливих періодів життя народів, коли виникають одночасно і борються між собою різні влади, мав ту незручність, що історик-легітиміст доводитиме, що Конвент, Директорія і Бонапарт були тільки порушенням влади, а республіканець і бонапартист доводитимуть: один, що Конвент, а другий, що Імперія були справжньою владою, а що все інше було порушенням влади. Очевидно, що таким чином, взаємно заперечуючи одне одного, пояснення влади цих істориків можуть годитися лише для дітей наймолодшого віку.

Визнаючи неправильність цього погляду на історію, другий тип істориків каже, що влада ґрунтується на умовній передачі правителям сукупності воль мас і що історичні особи мають владу тільки з умовою виконання тієї програми, яку мовчазним погодженням приписала їм воля народу. Але в чому полягають ці умови, історики ці не кажуть нам або, коли й кажуть, то раз у раз суперечать один одному.

Кожен історик, залежно від його погляду на те, що являв собою мета руху народу, вбачає ці умови у величі, багатстві, волі, освіченості громадян Франції чи іншої держави. Але, не кажучи

вже про розбіжність думок істориків щодо цих умов, припустивши навіть, що існує одна спільна для всіх програма цих умов, ми побачимо, що історичні факти майже завжди суперечать цій теорії. Якщо умови, з якими передається влада, полягають у багатстві, свободі, освіченості народу, то чому Людовіки XIV-ті й Іоанни ІУ-ті спокійно доживають свого царювання, а Людовіки XVI-ті й Карли І-ші страчуються народами? На це запитання історики ці відповідають тим, що діяльність Людовіка XIV, суперечна програмі, відбилася на Людовіку XVI. Але чому ж вона не відбилася на Людовіку XIV і XV, чому вона повинна була відбитися саме на Людовіку XVI? І який строк цього відбивання? На ці запитання нема й не може бути відповідей. Так само мало пояснюється при цьому погляді причина того, що сукупність воль кілька сторіч залишається в руках правителів та їх наслідників, а потім раптом, протягом п'ятдесяти років, переноситься на Конвент, на Директорію, на Наполеона, на Олександра,

на Людовіка XVIII, знову на Наполеона, на Карла X, на Людовіка Філіппа, на республіканський уряд, на Наполеона III. Пояснюючи ці перенесення воль з однієї особи на другу, перенесення, що часто відбуваються, особливо під час міжнародних ускладнень, завоювань та об'єднувань, історики ці мимоволі мусять визнати, що частина цих явищ уже не є правильні перенесення воль, а випадковості, що залежать то від хитрості, то від помилки, чи лукавства, чи слабкості дипломата, або монарха, або керівника партії. Так що більшу частину явищ історії — чвари, революції, завоювання — ці історики показують уже не чином перенесених свобідних воль, а чином неправильно спрямованої волі однієї людини чи декількох людей, тобто знов-таки порушенням влади. І тому історичні події і цього характеру історики показують як відхилення від теорії.

Історики ці схожі на того ботаніка, який, помітивши, що деякі рослини виходять з зерна з двома частками-листочками, наполягав би на тому, що все, що росте, росте тільки роздвоюючись на два листки; і що пальма, і гриб, і навіть дуб, розгалужуючись у своєму повному рості і не маючи більш подоби двох листочків, відступають від теорії.

Треті історики визнають, що воля мас переноситься на історичні особи умовно, але що умови ці нам невідомі. Вони кажуть, що історичні особи мають владу лише тому, що вони виконують перенесену на них волю мас.

Але в такому разі, коли сила, що рухає народами, лежить не в історичних особах, а в самих народах, то в чому ж полягає значення цих історичних осіб?

Історичні особи, кажуть ці історики, виражають собою волю мас; діяльність історичних осіб править за представницю діяльності мас.

Але в такому разі постає питання, чи вся діяльність історичних осіб править за вираження волі мас, чи тільки певний бік її? Коли

Вся діяльність історичних осіб править за вираження волі мас, як те й думають деякі, то біографії Наполеонів, Катерин, з усіма подробицями придворної плітки, правлять за вираження життя народів, а це — очевидна нісенітниця; а коли тільки один бік діяльності історичної особи править за вираження життя народів, як те й думають інші мнимі філософи-історики, то для того, щоб визначити, який бік діяльності історичної особи виражає життя народу, треба знати раніш, у чому полягає життя, народу.

Зустрічаючись з цим утрудненням, історики цього типу придумують найбільш неясну, невідчутну і загальну абстракцію, під яку можна підвести найбільшу кількість подій, і кажуть, що в цій абстракції полягає мета руху людства. Найзвичайніші, загальні абстракції, що їх беруть майже всі історики, є: свобода, рівність, освіта, прогрес, цивілізація, культура. Поставивши за мету руху людства яку-небудь абстракцію, історики вивчають людей, що залишили по собі найбільше пам'яток, — царів, міністрів, полководців, авторів книжок, реформаторів, пап, журналістів, — у міру того, як усі ці особи, на їх думку, сприяли чи протидіяли певній абстракції. Але тому, що нічим не доведено, що мета людства полягала у свободі, рівності, освіченості чи цивілізації, і тому, що зв'язок мас з правителями та просвітителями людства ґрунтується лише на довільному припущенні, що сукупність волю мас завжди переноситься на тих осіб, які для нас є помітні, то й діяльність мільйонів людей, що переселяються, спалюють житла, кидають хліборобство, винищують одне одного, ніколи не виражається в описові діяльності десятка осіб, які не спалюють жител, не займаються хліборобством, не вбивають таких, як самі.

Історія на кожному кроці доводить це. Чи пояснюється заворушення народів заходу наприкінці минулого сторіччя і поривання їх на схід

діяльністю Людовіків XIV, XV і XVI, їх коханок, міністрів, життям Наполеона, Руссо, Дідерота, Бомарше та інших?

Чи виражається рух російського народу на схід, до Казані й Сибіру, в подробицях хворого характеру Іоанна IV та його листування з Курбським?

Чи пояснюється рух народів під час хрестових походів вивченням життя Готфрідів і Людовіків та їх дам? Для нас залишився незрозумілим рух народів з заходу на схід, без будь-якої мети, без проводу, з натовпом волоцюг, з Петром Пустинником. І ще більш незрозумілим залишилось припинення цього руху тоді, коли історичні діячі ясно поставили розумну, святу мету походів — визволення Єрусалима. Папи, королі та рицарі спонукали народ до визволення святої землі; але народ не йшов, бо та невідома причина, що спонукала його раніш до руху, більш не існувала. Історія Готфрідів і міннезенгерів, очевидно, не може вмістити в собі життя народів. І історія Готфрідів і міннезенгерів залишилась історією Готфрідів і міннезенгерів, а історія життя народів і їх імпульсів залишилась невідомою.

Ще менше пояснить нам життя народів історія письменників та реформаторів.

Історія культури пояснить нам імпульси й умови життя і думки письменника чи реформатора. Ми визнаємо, що Лютер мав запальний характер і виголошував такі-то промови; визнаємо, що Руссо був недовірливий і писав такі-то книжки; але не визнаємо ми, чому після реформації різались народи і чому під час французької революції люди страчували одне одного.

Коли з'єднати обидві ці історії до купи, як те й роблять новітні історики, то це буде історія монархів та письменників, а не історія життя народів.

Життя народів не вміщується в життя декількох людей, бо зв'язку між цими декількома людьми і народами не знайдено. Теорія про те, що зв'язок цей ґрунтується на перенесенні сукупності воль на історичні особи, є гіпотезою, не підтвердженою досвідом історії.

Теорія про перенесення сукупності воль мас на історичні особи, можливо, вельми багато пояснює в царині науки права і, можливо, конче потрібна для своїх цілей; але в застосуванні до історії, як тільки з'являються революції, завоювання, чвари, як тільки починається історія, — теорія ця нічого не пояснює.

Теорія ця здається незаперечною саме тому, що акт перенесення воль народу не може бути перевірений.

Хоч би яка сталася подія, хоч би хто став на чолі події, теорія завжди може сказати, що така особа стала на чолі події тому, що сукупність воль була перенесена на неї.

Відповіді, що їх дає ця теорія на історичні питання, схожі на відповіді людини, яка, спостерігаючи просування череди і не беручи до уваги ні відмінності в паші в різних місцях пасовища, ні того, як жене пастух, міркувала б про причини того чи іншого напрямку череди по тому, яка тварина йде попереду череди.

"Череда йде в цьому напрямі тому, що тварина, яка йде попереду, веде її, і сукупність воль усієї решти тварин перенесена на цього правителя череди". Так відповідає перший розряд істориків, який визнає безумовну передачу влади.

"Коли тварини, що йдуть попереду череди, змінюються, то це відбувається тому, що сукупність воль усіх тварин переноситься з одного правителя на другого, залежно від того, чи веде ця тварина в тому

напрямі, який обрала вся череда". Так відповідають історики, які визнають, що сукупність воль мас переноситься на правителів з умовами, які вони вважають відомими. (При такому прийомі спостереження вельми часто буває, що спостережник, з огляду на обраний ним напрям, вважає за вожаків тих, що в зв'язку із зміною напрямку мас не є вже передніми, а бічними, а іноді й задніми.)

"Коли раз у раз змінюються тварини-вожаки і раз у раз змінюються напрями всієї череди, то це відбувається тому, що для здійснення того напрямку, який нам відомий, тварини передають свої волі тим тваринам, які нам помітні, тому, щоб вивчати рух череди, треба спостерігати всіх помітних нам тварин, що йдуть з усіх боків череди". Так кажуть історики третього розряду, які визнають за вираження свого часу всіх історичних осіб, від монархів до журналістів.

Теорія перенесення воль мас на історичних осіб є тільки перифразою, — тільки висловленням іншими словами змісту запитання.

Що є причиною історичних подій? — Влада. Що таке влада?— Влада— це сукупність воль, перенесених на одну особу. За яких умов переносяться волі мас на одну особу?—За умов, коли особа виражає волі всіх людей. Тобто влада є влада. Тобто влада є слово, значення якого нам незрозуміле.

Якби царина людського знання обмежувалась самим абстрактним мисленням, то, піддавши критиці те пояснення влади, що його дає наука, людство прийшло б до висновку, що влада є тільки слово і в дійсності не існує. Але для пізнавання явищ, крім абстрактного мислення, людина має знаряддя досвіду, на якому вона перевіряє результати мислення. І досвід говорить, що влада є не слово, а явище, яке дійсно існує.

Не кажучи про те, що без поняття влади не може обійтись жоден опис сукупної діяльності людей, існування влади доводиться як історією, так і спостереженням сучасних подій.

Завжди, коли відбувається подія, з'являється людина або люди, з волі яких подія стає фактом. Наполеон III дає розпорядження, і французи ідуть в Мексіку. Пруський король і Біс-мари дають розпорядження, і війська йдуть у Богемію. Наполеон I наказує, і війська йдуть у Росію. Олександр I наказує, і французи підкоряються Бурбонам. Досвід показує нам, що хоч би яка сталася подія, вона завжди зв'язана з волею однієї або декількох людей, що наказали здійснити її.

Історики за старою звичкою визнання божественної участі у справах людства хочуть вбачати причину події у виявленні волі особи, наділеної владою; але висновок цей не підтверджується ні міркуванням, ні досвідом.

З одного боку, міркування показує, що виявлення волі людини— її слова — є тільки частиною загальної діяльності, що виявляється в події, як, наприклад, у війні чи в революції; і тому, без визнання незрозумілої, надприродної сили — чуда, не можна припустити, що слова могли бути безпосередньою причиною руху мільйонів; з другого боку, коли навіть припустити, що слова можуть бути причиною події, то історія показує, що виявлення волі історичних осіб у багатьох випадках не учиняють ніякої дії, тобто, що накази їх часто не тільки не виконуються, але й іноді відбувається навіть цілком протилежне тому, що вони наказали.

Не припускаючи божественної участі у справах людства, ми не можемо вважати владу за причину подій.

Влада, з погляду досвіду, є тільки залежність, що існує між виявом волі особи і виконанням цієї волі іншими людьми.

Для того, щоб з'ясувати собі умови цієї залежності, ми повинні згадати передусім поняття вияву волі, відносячи його до людини, а не до божества.

Коли божество дає наказ, виявляє свою волю, як те нам показує історія древніх, то вияв цієї волі не залежить від часу і нічим не викликаний, бо божество нічим не зв'язане з подією. Але, говорячи про накази — вияв волі людей, діючих у часі і пов'язаних між собою, ми для того, щоб з'ясувати собі зв'язок наказів з подіями, повинні згадати: 1) умову всього, що відбувається: безперервність руху в часі як подій, так і особи, що наказує, і 2) умову неминучого зв'язку, в якому перебуває особа, що наказує, з тими людьми, що виконують її наказ.

VI

Тільки вияв волі божества, незалежний від часу, може стосуватися цілого ряду подій, що мають статися через кілька років чи сторіч, і тільки божество, нічим не викликане, може визначити лише зі своєї волі напрям руху людства; а людина діє в часі і сама бере участь у події.

Відновлюючи першу випущену умову — умову часу, ми побачимо, що жоден наказ не може бути виконаний без того, щоб не було попереднього наказу, який робить можливим виконання наступного.

Ніколи жоден наказ не з'являється спонтанно і не включає в себе цілого ряду подій; кожен наказ впливає з іншого і ніколи не стосується цілого ряду подій, а завжди тільки одного моменту події.

Коли ми кажемо, наприклад, що Наполеон наказав військам іти на війну, ми з'єднуємо в один одноразово висловлений наказ ряд послідовних наказів, залежних один від одного. Наполеон не міг наказати походу на Росію і ніколи не наказував його. Він сьогодні наказав написати такі-то папери до Відня, до Берліна й до Петербурга; завтра — такі-то декрети й накази по армії, флоту та інтендантству і т. д., і т. д.,—мільйони наказів, з яких склався ряд наказів, відповідних до ряду подій, що привели французькі війська в Росію.

Коли Наполеон за все своє царювання дає накази про експедицію в Англію, на жодне зі своїх починань не витрачає стільки зусиль і часу і, незважаючи на те, за все своє царювання ні разу навіть не пробує здійснити свій намір, а робить експедицію в Росію, з якою він, за неодноразово висловленим переконанням, вважає вигідним бути в союзі, то це відбувається тому, що перші накази не відповідали, а другі відповідали до ряду подій.

Для того, щоб наказ був напевно виконаний, треба, щоб людина висловила такий наказ, який міг би бути виконаний. А знати, що може і що не може бути виконане, неможливо не тільки щодо наполеонівського походу на Росію, де беруть участь мільйони, але й щодо найнескладнішої події, бо для виконання того й цього завжди можуть зустрітися мільйони перешкод. На кожен виконаний наказ завжди припадає безліч невиконаних. Усі неможливі накази не пов'язуються з подією і не бувають виконані. Тільки ті, які є можливими, пов'язуються в послідовні ряди наказів, відповідні до рядів подій, і бувають виконані. ,

Неправильне уявлення наше про те, що наказ, який передує події, є причиною події, складається тому, що коли подія сталася і з тисячі наказів виконались лише ті, які пов'язались з подіями, то ми забуваємо про ті, які не виконались, бо не могли бути виконані. Крім того, головне джерело хибної думки нашої в цьому розумінні полягає в тому, що в історичному викладі цілий ряд незчисленних, різноманітних, найдрібніших подій, як, наприклад, усе те, що привело війська французькі в Росію, узагальнюється в одну подію за результатом цього ряду подій, і відповідно до цього узагальнення узагальнюється і весь ряд наказів у один вияв волі.

Ми кажемо: Наполеон захотів і зробив похід на Росію. А насправді ми ніколи не знайдемо в усій діяльності Наполеона нічого схожого на цей вияв волі, а побачимо ряди наказів або виявів його волі, дуже різноманітно й невизначено спрямованих. З незчисленного ряду наполеонівських наказів склався певний ряд виконаних наказів щодо походу 12-го року не тому, що накази ці чим-небудь відрізнялись від

інших, невиконаних наказів, а тому, що ряд цих наказів збігся з рядом подій, які привели французькі війська в Росію; так само, як у трафареті малюється така чи інша фігура не відповідно до того, в який бік і як мазано по ньому фарбами, а тому, що по фігурі, вирізаній у трафареті, в усі боки було мазано фарбою.

Отже, розглядаючи в часі відношення наказів до подій, ми побачимо, що наказ ні в якому разі не може бути причиною події, а що між тим і цим існує певна визначена залежність.

Для того, щоб зрозуміти, в чому полягає ця залежність, треба відновити другу випущену умову всякого наказу, що виходить не від божества, а від людини, і полягає в тому, що сама людина, наказуючи, бере участь у події.

Це ось відношення того, хто наказує, до тих, кому він наказує, і є саме те, що називається владою. Відношення це полягає ось у чому:

Для спільної діяльності люди гуртуються завжди в певні з'єднання, в яких, незважаючи на відмінність мети, поставленої для сукупної дії, відношення між людьми, що беруть участь у дії, завжди буває однакове.

Гуртуючись у ці з'єднання, люди завжди стають між собою в таке відношення, що найбільша кількість людей бере найбільшу пряму участь і найменша кількість людей—найменшу пряму участь у тій сукупній дії, для якої вони гуртуються.

З усіх цих з'єднань, в які гуртуються люди для учинення сукупних дій, одним з найбільш чітких і визначених є військо.

Усяке військо складається з нижчих за військовим званням-членів — рядових, кількість яких завжди, найбільша; з других за військовим званням чинів — капралів, унтер-офіцерів, кількість яких менша від

першої; з іще вищих, кількість яких ще менша, і т. д.— до найвищої військової влади, що зосереджується в одній особі.

Будова війська може бути цілком точно виражена фігурою конуса, в якому основу з найбільшим діаметром становитимуть рядові; перерізи, що лежать вище основи,— висхідні чини армії і т. д. до вершини конуса, точку якої становитиме полководець.

Солдати, кількість яких найбільша, становлять найнижчі точки конуса та його основу. Солдат сам безпосередньо коє, ріже, палить, грабує і завжди на ці дії дістає наказ від вищих осіб; а сам ніколи не наказує. Унтер-офіцер (кількість унтер-офіцерів уже менша) рідше учиняє саму дію, ніж солдат; але вже наказує. Офіцер ще рідше учиняє саму дію і ще частіше наказує. Генерал уже тільки наказує йти військам, указуючи мету, і майже ніколи не користується зброєю. Полководець уже ніколи не може брати прямої участі в самій дії і тільки робить загальні розпорядження про рух мас. Те саме відношення осіб між собою намічається в-усякому з'єднанні людей для спільної діяльності — у хліборобстві, в торгівлі і в усякому управлінні.

Отже, не розділяючи штучно всіх злитих точок конуса — всіх чинів армії, чи звань і станів будь-якого управління, чи спільної справи, від найнижчих до найвищих,— ми бачимо закон, за яким люди для учинення сукупних дій об'єднуються завжди в такому відношенні між собою, що, чим безпосередніше вони беруть участь в учиненні дії, тим менше вони можуть наказувати і тим їх більша кількість; л чим менша та пряма участь, яку вони беруть у самій дії, тим вони більше наказують і тим кількість їх менша; поки не дійдемо таким чином, піднімаючись від найнижчих шарів до однієї останньої людини, яка бере найменшу пряму участь у події і найбільше за всіх спрямовує свою діяльність на наказування.

Це ось відношення осіб, які наказують, до тих, яким вони наказують, і становить суть поняття, що зветься владою.

Відновивши умови часу, за яких відбуваються всі події, ми бачимо, що наказ виконується лише тоді, коли він стосується відповідного ряду подій. А відновлюючи неминучу умову зв'язку

між тими, що наказують, і тими, що виконують, ми бачимо, що відповідно до самої властивості своєї ті, що наказують, беруть найменшу участь у самій події і що діяльність їх виключно спрямована на наказування.

VII

Коли відбувається яка-небудь подія, люди висловлюють свої думки, бажання щодо події, і тому що подія впливає з сукупної дії багатьох людей, одна з висловлених думок чи бажань неодмінно справджується хоча б приблизно. Коли одна з висловлених думок справдилася, думка ця зв'язується в нашій голові з подією як наказ, що передував їй.

Люди тягнуть колоду. Кожен висловлює свою думку про те, як і куди тягти. Люди витягають колоду—і виявляється, що це зроблено так, як сказав один з них. Він наказав. Ось наказ і влада у своєму первісному вигляді.

Той, хто більше працював руками, міг менше обдумувати те, що він робив, і змірковувати те, що може вийти зі спільної діяльності, і наказувати. Той, хто більше наказував через свою діяльність словами, очевидно, міг менше діяти руками. При більшому зборищі людей, що спрямовують діяльність на одну мету, ще різкіше виділяється розряд людей, які тим менше беруть пряму участь у загальній діяльності, чим більш діяльність їх спрямована на наказування.

Людина, коли вона діє сама одна, завжди носить сама в собі певний ряд міркувань, що керували, як їй здається, її минулою діяльністю, правлять для неї за виправдання її теперішньої діяльності і спрямовують її у передбаченні майбутніх її вчинків.

Так само роблять зборища людей, полишаючи на тих, які не беруть участі в дії, придумувати міркування, виправдання передбачення щодо їх сукупної діяльності.

З відомих чи невідомих нам причин французи починають топити й різати одне одного. І цій події відповідає і супроводить її виправдання у виявлених волях людей про те, що це конче потрібно для блага Франції, для свободи, для рівності. Люди перестають різати одне одного, і подію цю супроводить виправдання, що полягає в необхідності єдності влади, відсічі Європи і т. д. Люди йдуть з заходу на схід, вбиваючи таких, як самі, і подію цю супроводять слова про славу Франції, про підлість Англії і т. д. Історія показує нам, що ці виправдання події не мають ніякого загального смислу, суперечать самі собі, як убивство людини, внаслідок визнання її прав, і вбивство мільйонів у Росії для приниження Англії. Але виправдання ці в сучасному розумінні мають необхідне значення.

Виправдання ці знімають моральну відповідальність з людей, які учиняють події. Ці тимчасові цілі схожі на щітки, що йдуть для очищення шляху по рейках попереду поїзда: вони очищають шлях моральної відповідальності людей. Без цих виправдань не могло б бути пояснене найпростіше питання, що постає під час розгляду кожної події: яким чином мільйони людей учиняють сукупні злочини, війни, убивства і т. д.?

Чи можна з ^ теперішніх ускладнених форм державного і суспільного життя в Європі придумати будь-яку подію, яку не продиктували б, не вказали б, не наказали б государі, міністри, парламенти, газети? Чи є будь-яка сукупна дія, що не знайшла б собі виправдання у державній єдності, в національності, в рівновазі Європи, в цивілізації? Отже, кожна подія, що сталася, неминуче збігається з яким-небудь висловленим бажанням і, дістаючи собі виправдання, постає як учинення волі однієї чи декількох людей.

Хоч би куди рушив корабель, поперед нього завжди буде видно хвилясту смугу збуреної ним води. Для людей, що перебувають на кораблі, рух цієї смуги буде єдино помітним рухом.

Тільки стежачи зблизька, момент за моментом, за рухом цієї хвилястої смуги і порівнюючи цей рух з рухом корабля, ми переконаємось, що кожен момент руху хвилястої смуги визначається рухом корабля і що нас ввело в оману те, що ми самі непомітно рухаємось.

Те ж саме ми побачимо, стежачи момент за моментом за рухом історичних осіб (тобто відновлюючи неминучу умову всього, що відбувається — умову безперервності руху в часі) і не випускаючи з очей неодмінного зв'язку історичних осіб з масами.

Коли корабель іде в одному напрямі, то попереду його видно одну і ту ж хвилясту смугу; коли він часто змінює напрям, то часто змінюються, біжачи перед ним, і хвилясті смуги. Але хоч би куди він повернув, скрізь буде хвиляста смуга, що передує його рухові.

Хоч би що сталося, завжди виявиться, що це саме було передбачено й наказано. Хоч би куди прямував корабель, хвиляста смуга, не керуючи, не посилюючи його руху, вирує перед ним, і здаля нам здаватиметься, що вона не тільки довільно рухається, але й керує рухом корабля.

Розглядаючи тільки ті вияви волі історичних осіб, які могли стосуватися подій як накази, історики гадали, що події перебувають у залежності від наказів. А розглядаючи самі події і той зв'язок з масами, в якому перебувають історичні особи, ми виявили, що історичні особи і їх накази перебувають у залежності від подій. За безперечний доказ цього висновку править те, що, хоч би скільки було наказів, подія не станеться, коли для цього нема інших причин; але як тільки станеться подія — хоч би там яка,— то з-поміж усіх безперервно виявлюваних воль різних осіб знайдуться такі, які змістом і часом можуть стосуватися події як накази.

Прийшовши до цього висновку, ми можемо прямо і позитивно відповісти на два істотних питання історії:

1) Що являє собою влада?

2) Яка сила учиняє рух народів?

1) Влада є таке відношення певної особи цр інших осіб, в якому особа ця тим менше бере участі в дії, чим більш вона висловлює думок, припущень і виправдань сукупної дії, яка здійснюється.

2) Рух народів учиняє не влада, не розумова діяльність, навіть не поєднання того і цього, як те думали історики, а діяльність усіх людей, що беруть участь у події і об'єднуються завжди так, що ті, які беруть найбільшу пряму участь у події, беруть на себе найменшу відповідальність; і навпаки.

У моральному відношенні причиною події є влада; у фізичному відношенні — ті, що підлягають владі. Але що моральна діяльність неможлива без фізичної, то причина події не полягає ні в тій, ні в цій, а тільки в поєднанні обох.

Або, іншими словами, до явища, яке ми розглядаємо, поняття причини незастосовне.

В останньому аналізі ми приходимо до кола вічності, до тієї крайньої грані, до якої в кожній царині мислення приходять розум людський, якщо не грається своєю темою. Електрика вироблює теплоту, теплота вироблює електрику. Атоми притягаються, атоми відштовхуються.

Говорячи про найпростіші дії теплоти, електрики чи атомів, ми не можемо сказати, чому відбуваються ці дії, і кажемо, що така природа цих явищ, що це їх закон. Те ж саме стосується й історичних явищ. Чому виникає війна чи революція? Ми не знаємо; ми знаємо лише, що для учинення тієї чи іншої дії люди гуртуються в певне з'єднання і беруть участь усі; і ми кажемо, що така природа людей, що це закон.

VIII

Якби історія мала справу з зовнішніми явищами, постановка цього простого й очевидного закону була б достатньою, і ми закінчили б цю розвідку. Але закон історії стосується людини. Частина матерії не може сказати нам, що вона зовсім не відчуває потреби в притяганні та відштовхуванні і що це неправда; а людина, яка є об'єктом історії, прямо каже: я вільна і тому не підлягаю законам.

Присутність хоч не висловленого питання про свободу волі людини відчувається на кожному кроці історії.

Усі історики, що серйозно мислили, мимоволі приходили до цього питання. Всі суперечності, неясності історії, той неправильний шлях, яким іде ця наука, ґрунтуються лише на нерозв'язаності цього питання.

Якщо воля кожної людини була вільною, тобто якщо кожен міг зробити так, як йому захотілося, то вся історія є рядом незв'язних випадків.

Якщо навіть одна людина з мільйонів за тисячолітній період часу мала можливість зробити вільно, тобто так, як їй захотілося, то, очевидно, один вільний вчинок цієї людини, суперечний законам, знищує можливість існування будь-яких законів для всього людства.

А якщо є хоч один закон, який керує діями людей, то не може бути вільної волі, бо в такому разі воля людей повинна підлягати цьому закону.

У цій суперечності полягає питання про свободу волі, що з найдавніших часів цікавило найкращі уми людства і з найдавніших часів поставлене в усьому його величезному значенні.

Питання полягає в тому, що, дивлячись на людину як на об'єкт спостереження з будь-якого погляду — з богословського, історичного, філософського,— ми бачимо загальний закон необхідності, якому вона підлягає так само, як і все існуюче. А дивлячись на неї з себе, як на те, що ми усвідомлюємо, ми почуваємо себе свободними.

Усвідомлення це є зовсім окремим і незалежним від розуму джерелом самопізнання. Через розум людина спостерігає сама себе; але знає вона сама себе тільки через усвідомлення.

Без усвідомлення себе неможливе і ніяке спостереження і застосування розуму.

Для того, щоб розуміти, спостерігати, робити висновки, людина повинна перше усвідомлювати себе живущою. Живущою людина знає себе не інакше як такою, що хоче, тобто усвідомлює свою волю. А волю свою, що являє собою суть її життя, людина усвідомлює і не може усвідомлювати інакше, як свобідною.

Коли, спостерігаючи себе, людина бачить, що воля її спрямовується завжди за тим самим законом (чи спостерігає вона необхідність приймати їжу, чи діяльність мозку, чи будь-що), вона не може розуміти цей завжди однаковий напрям своєї волі інакше, як її обмеження. Те, що не було б свобідним, не могло б бути й обмеженим. Воля людини здається їй обмеженою саме тому, що вона усвідомлює її не інакше, як свобідною.

Ви кажете: я не свобідний. А я підняв і опустив руку. Кожен розуміє, що ця нелогічна відповідь є незаперечним доказом свободи.

Відповідь ця є виявом усвідомлення, яке не підлягає розумові.

Якби свідомість свободи не була окремим і незалежним від розуму джерелом самопізнання, вона б підпорядковувалась міркуванню і

досвіді; але в дійсності такого підпорядкування ніколи не буває, і воно неможливе.

Досвід і міркування показують кожній людині, що вона як об'єкт спостереження підлягає певним законам, і людина підпорядковується їм і ніколи не бореться з раз пізнаним нею законом тяжіння чи непроникливості. Але той самий досвід і міркування показують їй, що повна свобода, яку вона усвідомлює в собі,—■ неможлива, що всяка дія її залежить від її організації, від її характеру і діючих на неї мотивів; але людина ніколи не підпорядковується висновкам з цього досвіду і міркувань.

Взнавши з досвіду і міркування, що камінь падає донизу, людина без сумніву вірить цьому і в усіх випадках чекає дії закону, який вона знала.

.

Але взнавши і так само не маючи сумніву, що воля її підлягає законові, вона не вірить і не може вірити цьому.

Хоч би скільки разів досвід і міркування підказували людині, що в тих самих умовах, з таким самим характером вона зробить те ж саме, що й перше, вона, тисячини раз починаючи в тих самих умовах, з тим самим характером дію, що завжди закінчувалась однаково, безперечно почуває себе такою ж упевненою в тому, що вона може робити, як їй захочеться, як і до досвіду. Кожна людина, дикун і мислитель, хоч би як невідпорно їй доводили міркування й досвід, що неможливо уявити собі два різних вчинки в тих самих умовах, почуває, що без цього нісенітного уявлення (що являє собою суть свободи) вона не може уявити собі життя. Вона почуває, що, хоч би яким це було неможливим, це є; бо без цього уявлення свободи вона не тільки не розуміла б життя, але й не могла б жити жодної миті.

Вона не могла б жити тому, що всі прагнення людей, всі імпульси до життя є тільки прагнення збільшити свободу. Багатство — бідність, слава

— невідомість, влада — підвладність, сила — кволість, здоров'я — хвороба, освіта — неуцтво, праця — дозвілля, ситість — голод, чеснота — порок є тільки більшою чи меншою мірою свободи.

Уявити собі людину, яка не має свободи, не можна інакше, як позбавленою життя.

Коли поняття свободи для розуму є нісенітною суперечністю, як змога зробити два різних вчинки в тих самих умовах або як дія без причини, то це доводить лише те, що усвідомлення не підлягає розумові.

Саме це непохитне, незаперечне, не підлягаюче досвідові і міркуванню усвідомлення свободи, що визнається всіма мислителями і відчувається всіма людьми без винятку, усвідомлення, без якого неможливе ніяке уявлення про людину, і становить другий бік питання.

Людина є. творіння всемогутнього, вседоброго, всевідаючого бога. Що ж таке є гріх, поняття про який впливає з свідомості свободи людини? Ось питання богослов'я.

Дії людей підлягають загальним, незмінним законам, що виражаються статистикою. В чому ж полягає відповідальність людини перед суспільством, поняття про яку впливає з свідомості свободи? Ось питання права.

Вчинки людини впливають з її природженого характеру та мотивів, що діють на неї. Що таке є совість і свідомість добра та

зла вчинків, що впливають з свідомості свободи? Ось питання етики.

Людина, у зв'язку з загальним життям людства, є підлеглою законам, що визначають це життя. Але та ж людина, незалежно від цього зв'язку, є свободною. Як треба розглядати минуле життя народів і людства — як діяльність свободних чи не свободних людей? Ось питання історії.

Тільки в наш самовпевнений час популяризації знань, завдяки могутньому знаряддю нецтва — поширенню друкарства, питання про свободу волі зведено на такий ґрунт, на якому й не може бути самого питання. У наш час більшість так званих передових людей, тобто юрма неуків, визнала роботи природознавців, які займаються одним боком питання, за розв'язання всього питання.

Душі і свободи нема, бо життя людини виявляється мускульними рухами, а мускульні рухи обумовлюються нервовою діяльністю; душі і свободи нема, бо ми з невідомого періоду часу походимо від мавп,— кажуть, пишуть і друкують вони, зовсім і гадки не маючи про те, що тисячоліття тому всі релігії, всі мислителі не тільки визнали, а ніколи й не заперечували той самий закон необхідності, що його так старанно вони намагаються довести тепер фізіологією та порівняльною зоологією. Вони не бачать того, що роль природничих наук у цьому питанні полягає лише в тому, щоб правити за знаряддя для висвітлення одного боку його. Бо те, що, з погляду спостереження, розум і воля є лише виділеннями (*sécrétion*) мозку, і те, що людина, підлягаючи загальному законові, могла розвинути з нижчих тварин за невідомий період часу, з'ясовує лише з нового боку тисячоліття тому визнану всіма релігіями та філософськими теоріями істину, що з погляду розуму людина підлягає законам необхідності, але ні на волосину не посуває розв'язання питання, яке має другий, протилежний бік, що ґрунтується на свідомості свободи.

Коли люди походять від мавп з невідомого періоду часу, та це настільки ж зрозуміло, як і те, що люди походять від жмені землі з невідомого періоду часу (у першому випадку x є час, у другому — походження). і питання про те, яким чином поєднується свідомість свободи людини з законом необхідності, що йому підлягає людина, не може бути розв'язане порівняльною фізіологією і зоологією, бо в жабі, у кролику й мавпі ми можемо спостерігати тільки мускульно-нервову діяльність, а в людині — і мускульно-нервову діяльність, і свідомість.

Природознавці та їх прихильники, що думають розв'язувати витання це, схожі на штукатурів, яких би поставили заштукатурити один бік

церковної стіни і які, користаючись з відсутності головного розпорядника робіт, у пориві старанності замазували б своєю штукатуркою і вікна і образи, і риштовання, і незатверділі ще стіни і раділи б з того, що так, на їх штукатурський погляд, усе виходить рівно і гладенько. *

Розв'язання питання про свободу і необхідність для історії — перед іншими галузями знання, в яких розв'язувалось це питання,— має ту перевагу, що для історії питання це стосується не самої суті волі людини, а уявлення про вияв цієї волі в минулому і в певних умовах.

Історія в розв'язанні цього питання стає до інших наук у відношення науки досвідної до наук умоглядних.

Історія своїм об'єктом має не саму волю людини, а наше уявлення про неї.

І тому для історії не існує, як для богослов'я, етики та філософії, нерозв'язної таємниці в поєднанні свободи й необхідності. Історія розглядає уявлення про життя людини, в якому поєднання цих двох суперечних понять уже відбулося.

У дійсному житті кожна історична подія, кожна дія людини розуміється вельми ясно й певно, без відчуття найменшої суперечності, незважаючи на те, що кожна подія здається почасти свобідною, почасти необхідною.

Для розв'язання питання про те, як поєднуються свобода і необхідність і що являє собою суть цих двох понять, філософія історії може і повинна йти шляхом, протилежним тому, яким ішли інші науки. Замість того, щоб, визначивши в самих собі поняття свободи і необхідності, під складені визначення підводити явища життя,— історія з величезної кількості підлеглих їй явищ, ще завжди постають у залежності від свободи і необхідності, повинна вивести визначення самих понять свободи і необхідності.

Хоч яке б ми розглядали уявлення про діяльність багатьох людей чи однієї людини, ми розуміємо її не інакше, як чином почасти свободи людини, почасти законів необхідності.

Чи говоримо ми про переселення народів і про наскоки варварів, чи про розпорядження Наполеона III, чи про вчинок людини, зроблений годину тому, який полягає у виборі одного з декількох напрямів прогулянки,— ми не бачимо ані найменшої суперечності. Міра свободи і необхідності, що керувала вчинками цих людей, ясно визначена для нас.

Вельми часто уявлення про більшу чи меншу свободу — відмінне, залежно від точки зору, з якої ми розглядаємо явище; але — завжди однаково — кожна дія людини уявляється нам не інакше, як певним поєднанням свободи і необхідності. У кожній розглядуваній дії ми бачимо певну частку свободи і певну частку необхідності. І завжди, що більше в будь-якій дії ми бачимо свободи, то менше необхідності; і що більше необхідності, то менше свободи.

Відношення свободи до необхідності зменшується і збільшується залежно від тієї точки зору, з якої розглядається вчинок; але відношення це завжди залишається обернено-пропорці* опальним.

Людина, яка, тонучи, хапається за другу і топить її, чи виснажена годуванням дитини голодна мати, яка краде їжу, чи людина, привчена до дисципліни, яка за командою в строю вбиває беззахисну людину,— здаються менш винними, тобто менш свобідними й більш підлеглими законові необхідності, для того, хто знає ті умови, в яких були ці люди, і більш свобідними для того, хто не знає, що та людина сама тонула, що мати була голодна, солдат був у строю і т. д. Так само людина, яка двадцять років тому вчинила убивство і після того спокійно і нешкідливо жила в суспільстві, здається менш винною; вчинок її — більш підлеглим законові необхідності для того, хто розглядає її вчинок через двадцять років, і більш свобідним для того, хто— розглядав той самий вчинок через день після того, як він був зроблений. І так само кожен вчинок людини божевільної, п'яної або дуже збудженої здається менш свобідним

і більш необхідним тому, хто знає душевний стан того, хто зробив вчинок, і більш свobodним і менш необхідним тому, хто цього не знає. В усіх цих випадках збільшується або зменшується поняття свободи і відповідно до того зменшується або збільшується поняття необхідності,— залежно від тієї точки зору, з якої розглядається вчинок. Отже, чим більша уявляється необхідність, тим менша уявляється свобода. І навпаки.

Релігія, здоровий розум людства, науки права і сама історія однаково розуміють це відношення між необхідністю і свободою.

Усі без винятку випадки, в яких збільшується і зменшується наше уявлення про свободу і про необхідність, мають тільки три підстави:

- 1) Відношення людини, що зробила вчинок, до зовнішнього світу,
- 2) до часу і
- 3) до причин, що викликали вчинок.

Першою підставою є більше чи менше видиме для нас відношення людини до зовнішнього світу, більш чи менш ясне уявлення про те певне місце, що його займає кожна людина у відношенні до всього, що одночасно з нею існує. Це є та підстава, внаслідок якої очевидно, що людина, яка потопає, менш свobodна і більш підлягає необхідності, ніж людина, що стоїть на суходолі; та підстава, внаслідок якої дії людини, що живе в тісному зв'язку з іншими людьми в густонаселеній місцевості, дії людини, зв'язаної з сім'єю, службою, підприємствами, здаються, безперечно, менш свobodними і більш підлеглими необхідності, ніж дії людини самотньої і усамотненої.

Коли ми розглядаємо людину саму, без відношення її до всього навколишнього, то кожна дія її здається нам свobodною. Але коли ми бачимо хоч будь-яке відношення її до того, що оточує її, коли ми бачимо зв'язок її з чим би там не було — з людиною, яка говорить з нею, з

книжкою, яку вона читає, з працею, якою вона зайнята, навіть з повітрям, яке її оточує, зі світлом навіть, яке падає на речі круг неї,— ми бачимо, що кожна з цих умов має на неї вплив і керує хоча б одним боком її діяльності. І наскільки ми бачимо ці виливи, настільки зменшується наше уявлення про її свободу і збільшується уявлення про необхідність, якій вона підлягає.

2) Другою підставою є: більше чи менше видиме тимчасове відношення людини до світу: більш чи менш ясне уявлення про те місце, яке дія людини займає в часі. Це є та підстава, внаслідок якої падіння першої людини, що мало своїм наслідком походження роду людського, здається, очевидно, менш свобідним, ніж одруження сучасної людини. Це є та підстава, внаслідок якої життя і діяльність людей, що жили багато сторіч тому, і зв'язане зі мною в часі, не може здаватись мені таким свобідним, як життя сучасне, наслідки якого мені ще невідомі.

Поступовість уявлення про більшу чи меншу свободу і необхідність щодо цього залежить від більшого чи меншого проміжку часу від зроблення вчинку до міркування про нього.

Коли я розглядаю вчинок, який я зробив хвилину тому, за тих самих приблизно умов, за яких я перебуваю тепер,— мій вчинок здається мені безперечно свобідним. Але коли я обмірковую вчинок, зроблений місяць тому, то, перебуваючи в інших умовах, я мимоволі визнаю, що, якби вчинок цей не був зроблений,— багато чого корисного, приємного і навіть необхідного, що виплило з цього вчинку, не було б. Коли я перенесуся спогадом до вчинку ще більш далекого, за десять років і далі, то наслідки мого вчинку постануть передо мною ще очевидніше; і мені трудно буде уявити собі, що було б, якби не було вчинку. Чим далі назад буду я переноситися спогадом або, що те саме, вперед міркуванням,— тим судження моє про свободу вчинку буде ставати сумнівнішим.

Ту саму прогресію переконаності в участі свобідної волі в загальних справах людства ми бачимо і в історії. Ставшись у наш час, подія здається нам без сумніву чином усіх відомих людей; але в події давнішій

ми бачимо вже її неминучі наслідки, поза якими ми нічого іншого не можемо уявити. І що далі ми переносимося назад у розгляданні гідій, то менше вони нам здаються довільними.

Австро-пруська війна здається нам безперечним наслідком дій хитрого Бісмарка і т. ін.

Наполеонівські війни, хоч уже сумнівно, але ще здаються нам чином волі героїв; а в хрестових походах ми вже бачимо подію, яка займає своє певне місце і без якої немислима нова історія Європи, хоч для літописців хрестових походів подія ця так само здавалася тільки чином волі певних осіб. Коли йдеться про переселення народів, нікому вже в наш час не спадає на думку, що від сваволі Аттіли залежало обновити європейський світ. Чим далі назад ми переносимо в історії об'єкт спостереження, тим сумнівнішою стає свобода людей, що учиняли події, і тим очевиднішим закон необхідності.

3) Третьою підставою є більша чи менша приступність для нас того безконечного зв'язку причин, який становить неминучу вимогу розуму і в якому кожне, що його ми маємо на думці, явище— і тому кожна дія людини—повинне мати своє певне місце, як наслідок для попередніх і як причина для наступних.

Це є та підстава, внаслідок якої дії наші й Інших людей здаються нам, з одного боку, тим більш свободними і менш підлеглими необхідності, чим більш відомі нам ті виведені із спостереження фізіологічні, психологічні й історичні закони, яким підлягає людина, і чим вірніше вбачили ми фізіологічну, психологічну чи історичну причину дії; з другого боку, чим простіша сама спостережувана дія і чим нескладніша характером і розумом та людина, дію якої ми розглядаємо.

Коли ми зовсім не розуміємо причини вчинку — однаково — чи у випадку лиходійства, чи доброго діла, чи навіть невиразного з погляду добра і зла вчинку,— ми в такому вчинку визнаємо найбільшу частку

свободи. У випадку лиходійства ми найбільше вимагаємо за такий вчинок покарання; у випадку доброго діла найбільше цінімо такий вчинок. У невиразному випадку визнаємо найбільшу індивідуальність, оригінальність, свободу. Але коли хоч одна з незчисленних причин відома нам, ми "визнаємо вже певну частку необхідності і менш вимагаємо відплати за злочин, менш визнаємо заслуги в добродійному вчинку, менше свободи у вчинку, що здавався оригінальним. Те, що злочинець був вихований у середовищі лиходіїв, уже пом'якшує його вину. Самозречення батька, матері, самозречення з можливістю нагороди більш зрозуміле, ніж безпричинне самозречення, і тому здається таким, що менш заслуговує на співчуття, менш свобідним. Основоположник секти, партії, винахідник менш дивують нас, коли ми знаємо, як і чим була підготовлена їх діяльність. Коли ми маємо великий досвід, коли спостереження наше повсякчас спрямоване на відшукання співвідношень у діях людей між причинами й наслідками, то дії людей здаються нам тим більш необхідними і тим менш свобідними, чим вірніше ми зв'язуємо наслідки з причинами. Коли розглядувані дії прості і ми для спостереження мали величезну кількість таких дій, то уявлення наше про їх необхідність буде ще повніше. Безчесний вчинок сина безчесного батька, погана поведінка жінки, що потрапила в певне середовище, повернення до пияцтва п'яниці і т. ін, є вчинки, які тим менш здаються нам свобідними, чим зрозуміліша для нас їх причина. А коли й сама людина, дію якої ми розглядаємо, стоїть на найнижчому щаблі розумового розвитку, як-от дитина, божевільний, дурник, то ми, 'знаючи причини дії і нескладність характеру й розуму, вже бачимо таку велику частку необхідності й таку малу частку свободи, що як тільки нам відома причина, яка має вчинити дію, ми можемо завбачити вчинок.

Тільки на цих трьох підставах базуються існуюча в усіх законодавствах неосудність злочинів і зменшуючі вину обставини.

Осудність є більшою чи меншою залежно від більшого чи меншого знання умов, в яких була людина, вчинок якої обмірковується, від більшого чи меншого проміжку часу між зробленням вчинку і

міркуванням про нього та від більшого чи меншого розуміння причин вчинку.

Х

Отже, уявлення наше про свободу і необхідність поступове* зменшується і збільшується залежно від більшого чи меншого зв'язку з зовнішнім світом, від більшого чи меншого віддалення в часі та від більшої чи меншої залежності від причин, в яких ми розглядаємо явище життя людини.

Отже, коли ми розглядаємо таке становище людини, в якому зв'язок її з зовнішнім світом найбільш відомий, період між часом міркування і часом зроблення вчинку найбільший і причини вчинку найприступніші, то ми дістаємо уявлення про найбільшу необхідність і найменшу свободу. А коли ми розглядаємо людину в найменшій залежності від зовнішніх умов; коли дію її вчинено в найближчий момент до теперішнього і причини її дії для нас неприступні, то ми дістаємо уявлення про найменшу необхідність і найбільшу свободу.

Але ні в тому, ні в цьому разі, хоч би як ми змінювали свою точку зору, хоч би як усвідомлювали той зв'язок, в якому перебуває людина з зовнішнім світом, чи хоч би яким доступним він нам здавався, хоч би як подовжували чи вкорочували період часу, хоч би які зрозумілі чи незбагненні були для нас причини,— ми ніколи не можемо уявити собі ні повної свободи, ні повної необхідності.

1) Хоч би як ми уявляли собі людину виключеною з впливів зовнішнього світу, ми ніколи не дістанемо розуміння свободи в просторі. Всяка дія людини неминуче обумовлена самим тілом людини і тим, що оточує її. Я піднімаю руку і опускаю її. Дія моя здається мені свobodною; але, питаючи себе: чи міг я в усіх напрямках підняти руку,—я бачу, що я підняв руку в тому напрямі, в якому для цієї дії було менше перепон, що перебувають як у тілах навколо мене, так і в будові мого тіла. Коли з усіх

можливих напрямів я вибрав один, то я вибрав його тому, що в цьому напрямі було менше перепон. Для того, щоб дія моя була свobodною, треба, щоб вона не зустрічала собі ніяких перепон. Для того, щоб уявити собі людину свobodною, ми повинні уявити її собі поза простором, що очевидно неможливо.

2) Хоч би як ми наближували час міркування до часу вчинку, ми ніколи не дістанемо розуміння свobodи в часі. Бо коли я розглядаю вчинок, зроблений секунду тому, я все ж повинен визнати несвободу вчинку, бо вчинок закований тим моментом часу, в якому його зроблено. Чи можу я підняти руку? Я піднімаю її;

але питаю себе: чи міг я не підняти руки в той минулий уже момент часу? Щоб переконатися в цьому, я в наступний момент не піднімаю руки. Але я не підняв руки не в той перший момент, коли я спитав себе про свободу. Минув час, стримати якого я не міг, і та рука, яку я тоді підняв, і те повітря, в якому я тоді зробив той рух, уже не те повітря, що тепер оточує мене, і не та рука, якою я тепер не роблю руху. Той момент, у який відбувся перший рух, неповоротний, і в той момент я міг зробити тільки один рух, і хоч би який я зробив рух, рух цей міг бути тільки один. Те, що я в наступну хвилину не підняв руки, не довело того, що я міг не підняти її. І тому, що рух мій міг бути тільки один, в один момент часу, то він і не міг бути іншим. Для того, щоб уявити його собі свobodним, треба уявити його собі в теперішньому, на грані минулого й майбутнього, тобто поза часом, що є неможливим.

3) Хоч би як збільшувалася важкість осягнення розумом причини, ми ніколи не прийдемо до уявлення повної свobodи, тобто до відсутності причини. Хоч би яка була незбагненна для нас причина вияву волі в будь-якому нашому чи чужому вчинку, перша вимога розуму є припущення і відшукання причини, без якої неможливе ніяке явище. Я піднімаю руку для того, щоб зробити вчинок, незалежний від будь-якої причини, але те, що я хочу зробити вчинок, що не має причини, є причиною мого вчинку.

Але навіть якби, уявивши собі людину, цілком виключену з усіх впливів, розглядаючи лише її миттєвий вчинок теперішнього часу і припускаючи, що його не викликано ніякою причиною, ми припустили безконечно малий залишок необхідності рівним нулю, і тоді б ми не прийшли до розуміння повної свободи людини; бо істота, яка не приймає на себе впливів зовнішнього світу, перебуває поза часом і не залежить від причин, уже не є людина.

Так само ми ніколи не можемо уявити собі дії людини, що відбувалася б без участі свободи і підлягала б тільки законові необхідності.

1) Хоч би як збільшувалось наше знання тих просторових умов, у яких перебуває людина, знання це ніколи не може бути повним, бо кількість цих умов безконечно велика так само, як безконечний простір. І тому, якщо визначені не всі умови, не всі впливи на людину, то й нема повної необхідності, а є певна частка свободи.

2) Хоч би як ми подовжували період часу від того явища, яке ми розглядаємо, до часу міркування, період цей буде конечний, а час безконечний, а тому і в цьому відношенні ніколи не може бути повної необхідності.

3) Хоч би який був приступний ланцюг причин будь-якого вчинку, ми ніколи не будемо знати всього ланцюга, бо він безконечний, і знову ніколи не дістанемо повної необхідності.

Але, крім того, якби навіть, припустивши залишок найменшої свободи рівним нулю, ми визнали б у якому^небудь випадку, як, наприклад, в умираючій людині, у зародкові, в ідіоті, повну відсутність свободи, ми б тим самим знищили само поняття людини, яке ми розглядаємо; бо як тільки нема свободи, нема й людини. І тому уявлення про дію людини, підлегло лише законові необхідності, без найменшого залишку свободи, таке ж неможливе, як і уявлення про цілком свобідну дію людини.

Отже, для того, щоб уявити собі дію людини, підлеглу лише законові необхідності, без свободи, ми повинні припустити знання безконечної кількості просторових умов, безконечно великого періоду часу і безконечного ряду причин.

Для того, щоб уявити собі людину цілком свobodну, не підлеглу законові необхідності, ми повинні уявити собі її саму поза простором, поза часом і поза залежністю від причин.

У першому випадку, якби можлива була необхідність без свободи, ми прийшли б до визначення закону необхідності тією ж необхідністю, тобто до самої форми без змісту.

У другому випадку, якби можлива була свобода без необхідності, ми б прийшли до безумовної свободи поза простором, часом і причинами, яка тому саме, що була б безумовна і нічим не обмежувалася б, була б нічим або самим змістом без форми.

Ми прийшли б взагалі до трьох двох підстав, з яких складається увесь світогляд людини,— до незбагненої суті життя і до законів, що визначають цю суть.

Розум говорить: 1) Простір з усіма формами, яких надає йому видимість його — матерія,— безконечний і не може бути мислимий інакше. 2) Час є безконечний рух без єдиного моменту спокою, і він не може бути мислимий інакше. 3) Зв'язок причин і наслідків не має початку і не може мати кінця.

Свідомість говорить: 1) Я один, і все, що існує, є лише я; отже, я включаю простір; 2) я вимірюю біжучий час нерухомим моментом теперішнього, лише в якому я усвідомлюю себе живущим; отже, я поза часом і 3) я поза причиною, бо я почуваю себе причиною всякого вияву свого життя.

Розум виражає закони необхідності. Свідомість виражає суть свободи.

Свобода, нічим не обмежена, є суть життя у свідомості людини. Необхідність без змісту є розум людини з його трьома формами.

Свобода є те, що розглядається. Необхідність є те, що розглядає. Свобода є зміст. Необхідність є форма.

Тільки при роз'єднанні двох джерел пізнання, що відносяться одне до одного як форма до змісту, виходять окремо незбагненні і такі, що взаємно виключаються, поняття свободи і необхідності.

Тільки при поєднанні їх виходить ясне уявлення про життя людини.

Поза цими двома поняттями, що взаємно визначаються в поєднанні своєму — як форма зі змістом — неможливе ніяке уявлення життя.

Усе, що ми знаємо про життя людей, є тільки певне відношення свободи до необхідності, тобто свідомості до законів розуму.

Усе, що ми знаємо про зовнішній світ природи, є тільки певне відношення сил природи до необхідності або суті життя до законів розуму.

Сили життя природи лежать поза нами і не усвідомлюються нами, і ми називаємо ці сили тяжінням, інерцією, електрикою, тваринною силою і т. д.; але сила життя людини усвідомлюється нами, і ми називаємо її свободою.

Але так само, як незбагненна сама в собі сила тяжіння, яку відчуває всяка людина, лише настільки зрозуміла нам, наскільки ми знаємо закони необхідності, якій вона підлягає (від першого знання, що всі тіла важкі, до закону Ньютона), так само і незбагненна сама в собі сила

свободи, яку усвідомлює кожен, лише настільки зрозуміла нам, наскільки ми знаємо закони необхідності, яким вона підлягає (починаючи від того, що кожна людина вмирає, і до знання найскладніших економічних чи історичних законів).

Усяке знання є лише підведення суті життя під закони розуму.

Свобода людини відрізняється від усякої іншої сили тим, що силу цю усвідомлює людина; але для розуму вона нічим не відрізняється від усякої іншої сили. Сили тяжіння, електрики чи хімічної спорідненості лише тим і відрізняються одна від одної, що сили ці відмінно визначені розумом. Так само сила свободи людини для розуму відрізняється від інших сил природи лише тим визначенням, яке їй дає цей розум. А свобода без необхідності, тобто без законів розуму, що визначають її, нічим не відрізняється від тяжіння чи теплоти, чи сили рослинності,— вона є для розуму лише миттєвим, невизначним відчуттям життя.

І як невизначна суть сили, що рухає небесні тіла, невизначна суть сили теплоти, електрики чи сили хімічної спорідненості, чи життєвої сили становлять зміст астрономії, фізики, хімії, ботаніки, зоології і т. д., так само суть сили свободи становить зміст історії. Але так само, як об'єктом кожної науки є вияв цієї невідомої суті життя, а сама ця суть може бути тільки об'єктом метафізики,— так само вияв сили свободи людей у просторі, в часі і в залежності від причин становить об'єкт історії; а сама свобода є об'єктом метафізики.

У науках про живі тіла те, що є відомим нам, ми називаємо законами необхідності; те, що є невідомим нам, ми називаємо життєвою силою. Життєвою силою є тільки вияв невідомого залишку від того, що ми знаємо про суть життя.

Так само в історії: те, що є відомим нам, ми називаємо законами необхідності; те, що є невідомим,— свободою. Свободою, для історії є

тільки вияв невідомого залишку від того, що ми знаємо про закони життя людини.

Історія розглядає прояви свободи людини в зв'язку з зовнішнім світом у часі і в залежності від причин, тобто визначає цю свободу законами розуму; і тому історія лише настільки є наукою, наскільки ця свобода визначена цими законами.

Для історії визнання свободи людей як сили, що може впливати на історичні події, тобто не підлеглої законам,— є те саме, що для астрономії визнання свobodної сили руху небесних тіл.

Визнання це усуває можливість існування законів, тобто будь-якого знання. Якщо існує хоч одно тіло, що свobodно рухається, то не існує більш законів Кеплера і Ньютона і не існує більш ніякого уявлення про рух небесних тіл. Якщо існує один свobodний вчинок людини, то не існує жодного історичного закону і ніякого уявлення про історичні події.

Для історії існують лінії руху людських воль, один кінець яких зникає в невідомому, а на другому кінці яких рухається в просторі, в часі і в залежності від причин свідомість свободи людей у теперішності.

Чим більш розсувається перёд нашими очима це поле руху, тим очевидніші закони цього руху. Вловити і визначити ці закони — таке завдання історії.

З тієї точки зору, з якої наука дивиться тепер на свій об'єкт, на тому шляху, яким вона йде, відшукуючи причини явищ у свobodній волі людей, визначення законів для науки неможливе, бо хоч би як ми обмежувала свободу людей, як тільки ми визнали її за силу, не підлеглу законам, існування закону неможливе.

Тільки обмеживши цю свободу до безконечності, тобто розглядаючи її як безконечно малу величину, ми переконаємось у цілковитій

неприступності причин, і тоді замість відшукування причин історія поставить своїм завданням відшукування законів.

Відшукування цих законів уже давно почато, і ті нові способи мислення, що їх повинна засвоїти собі історія, виробляються одночасно з самознищенням, до якого, все дроблячи і дроблячи причини явиш, іде стара історія.

Цим шляхом ішли всі науки людські. Прийшовши до безко-нечно-малого, математика, найточніша з наук, залишає процес дроблення і починає новий процес підсумовування невідомих, безконечно-малих. Відступаючи від поняття причини, математика відшукує закон, тобто властивості, спільні для всіх невідомих безконечно-малих елементів.

Хоч і в іншій формі, але тим самим шляхом мислення йшли й інші науки. Коли Ньютон визначив закон тяжіння, він не сказав, що сонце чи земля має властивість притягати; він сказав, що кожне тіло, від найбільшого до найменшого, має властивість мовби притягати одне одне, тобто, залишивши осторонь питання про причину руху тіл, він визначив властивість, спільну для всіх тіл, від безконечно-великих до безконечно-малих. Те саме роблять природничі науки: залишаючи питання про причину, вони відшуковують закони. На тому самому шляху стоїть і історія. І коли історія має завданням вивчати рухи народів і людства, а не описувати епізоди з життя людей, то вона повинна, відхиливши поняття причин, відшукувати закони, спільні для всіх рівних і нерозривно пов'язаних між собою безконечно-малих елементів свободи.

XII

Відтоді, як Коперник знайшов і довів свою систему, одно визнання того, що рухається не сонце, а земля, знищило всю космографію древніх. Можна було, заперечивши систему, витримати старий погляд на рух тіл, але, не заперечивши його, не можна було, здавалося, продовжувати

вивчення Птоломейових світів. Але й після відкриття Коперника Птоломейові світи ще довго вивчалися.

Відтоді, як сказано й доведено, що кількість народжень чи злочинів підлягає математичним законам і що певні географічні і політико-економічні умови визначають той чи. інший державний лад, що певні відношення населення до землі викликають рухи народу,— відтоді знищились у суті своїй ті підстави, на яких ґрунтувалася історія.

Можна було, заперечивши нові закони, втримати колишні погляди на історію, але, не заперечивши їх, не можна було, здавалося, продовжувати вивчення історичних подій як чин свобідної волі людей. Бо коли такий-то державний лад встановився чи такий-то рух народу відбувся внаслідок таких-то географічних, етнографічних чи економічних умов, то воля тих людей, які здаються нам тими, що встановили державний лад чи підняли рух народу, вже не може розглядатися як причина.

А тимчасом колишня історія і далі вивчається з законами статистики, географії, політичної економії, порівняльної філології і геології, що прямо суперечать її положенням.

Довго і вперто точилася у фізичній філософії боротьба між старим і новим поглядами. Богослов'я стояло на сторожі старого погляду і обвинувачувало новий у руйнуванні одкровення. Але коли істина перемогла, богослов'я побудувалося так само твердо на новому ґрунті.

Так само довго і вперто точиться боротьба тепер між старим і новим поглядом на історію і так само богослов'я стоїть на сторожі старого погляду і обвинувачує новий у руйнуванні одкровення.

Як у тому, так і в цьому випадку боротьба викликає з обох боків пристрасті і заглушує істину. З одного боку, виникає страх і жалість за всю, віками споруджену будову; з другого—пристрасть до руйнування.

Людам, які боролися з виникаючою істиною фізичної філософії, здавалося, що коли вони визнають цю істину,— зруйнується віра в бога, у створення тверді, в чудо Ісуса Навіна. Захисникам законів Коперника і Ньютона, Вольтеру, наприклад, здавалося, що закони астрономії руйнують релігію, і він, як знаряддя проти релігії, використовував закони тяжіння.

Так само тепер здається: досить тільки визнати закон необхідності, і зруйнуються поняття душі, добра і зла і всі засновані на цьому понятті державні і церковні установи.

Так само тепер, як Вольтер свого часу, непокликані захисники закону необхідності використовують закон необхідності як знаряддя проти релігії; тимчасом як,— так само, як і закон Коперника в астрономії,— закон необхідності в історії не тільки не знищує, а навіть утверджує той ґрунт, на якому будуються державні й церковні установи.

Як у питанні астрономії тоді, як і тепер у питанні історії, вся різниця поглядів ґрунтується на визнанні чи невизнанні абсолютної одиниці, що править за мірило видимих явищ. В астрономії це була нерухомість землі; в історії — це незалежність особи — свобода. , , .

Як для астрономії трудність визнання руху землі полягала в тому, щоб відмовитися від безпосереднього почуття нерухомості землі й від такого самого почуття руху планет, так і для історії трудність визнання підлеглості особи законам простору, часу і причин полягає в тому, щоб відмовитися від безпосереднього почуття незалежності своєї особи. Але, як в астрономії новий погляд говорив: "Правда, ми не відчуваємо руху землі, але, припустивши її нерухомість, ми приходимо до нісенітничі; а припустивши її рух, якого ми не відчуваємо, ми приходимо до законів",— так і в історії новий погляд говорить: "Правда, ми не відчуваємо нашої залежності, але, припустивши нашу свободу, ми приходимо до нісенітничі; а припустивши свою залежність від зовнішнього світу, від часу та причин, приходимо до законів".

В першому випадку треба було відмовитися від свідомості нерухомості в просторі й визнати невідчутний для нас рух; у цьому випадку — так само необхідно відмовитися від усвідомлюваної свободи і визнати невідчутну для нас залежність.

Кінець.